

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

In 'waardigen nationalen geest'

Het Nederlandse middelbaar onderwijs tijdens de Duitse bezetting 1940-1945

Altena, N.

Publication date

2025

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Altena, N. (2025). *In 'waardigen nationalen geest': Het Nederlandse middelbaar onderwijs tijdens de Duitse bezetting 1940-1945*. [Thesis, externally prepared, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

In waardigen nationalen geest

**Het Nederlandse
middelbaar onderwijs
tijdens de Duitse bezetting
1940 - 1945**

Nienke Altena

In 'waardigen nationalen geest'

Het Nederlandse middelbaar onderwijs tijdens de Duitse bezetting 1940-1945

Het hier beschreven onderzoek werd mede mogelijk gemaakt door steun van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) als onderdeel van het onderzoeksprogramma Promotiebeurs voor leraren.

Eerste druk © 2025 Nienke Altena

ISBN: 978-94-652-8854-3

Omslag: © Idris van Heffen

Geproduceerd door: Proefschrifterij

**/PROEF
SCHRIFTERIJ**

www.proefschrifterij.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, micro-film, internet of op welke wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de auteur.

In 'waardigen nationalen geest'
Het Nederlandse middelbaar onderwijs tijdens de Duitse bezetting 1940-1945

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam
op gezag van de Rector Magnificus
prof. dr. ir. P.P.C.C. Verbeek
ten overstaan van een door het College voor Promoties ingestelde commissie,
in het openbaar te verdedigen in de Agnietenkapel
op maandag 24 november 2025, te 16.00 uur

door Nienke Altena
geboren te Zoetermeer

Promotiecommissie

<i>Promotor:</i>	prof. dr. P. Romijn	Universiteit van Amsterdam
<i>Copromotor:</i>	dr. A.G.M. Mellink	Universiteit van Amsterdam
<i>Overige leden:</i>	prof. dr. P.H. van Dam	Universiteit van Amsterdam
	prof. dr. H. Piersma	Universiteit van Amsterdam
	prof. dr. J.C.H. Blom	Universiteit van Amsterdam
	prof. dr. H.T.A. Amsing	Rijksuniversiteit Groningen
	dr. D.G. Hondius	Vrije Universiteit Amsterdam

Faculteit der Geesteswetenschappen

Inhoudsopgave

INLEIDING: ONDERWIJS TIJDENS DE DUITSE BEZETTING	9
Perspectief van onderwijshervorming	18
Gemengd bestuursstelsel	19
Procesmatige analyse	21
Perspectief van interactie en dynamiek	23
Theoretisch raamwerk	24
Niveau van interactie	28
Afbakening	30
Bronnen	32
Hoofdstukken	34
HOOFDSTUK 1: GELIJSCHAKELING EN NAZIFICATIE TIJDENS EEN OVERGANGSPERIODE	37
Gelijkschakeling en nazificatie op het hoogste bestuursniveau in het onderwijs	39
Afwachten, samenwerken en concentratiepogingen	42
Fasering bezetting en drie strategieën van nazificatie	46
Strategie van nazificatie: Omvorming van bestaande sociaaldemocratische massaorganisaties tot een nationaalsocialistische massabeweging	48
Strategie van nazificatie: Beïnvloeding van de publieke opinie middels propaganda	54
Strategie van nazificatie: Beïnvloeding van het openbare politieke leven	59
De kloof tussen nazificatie van het hoogste en laagste niveau	67
HOOFDSTUK 2: DE GEZUIVERDE EENHEIDSSCHOOL	73
Anti-Joodse maatregelen	78
Anti-Joodse maatregelen in het onderwijs	79
Reactie onderwijsveld op anti-Joodse maatregelen tegen onderwijspersoneel	83
Reactie onderwijsveld op anti-Joodse maatregelen tegen leerlingen	88
De ‘Lijst Van Dam’	90
Anti-confessioneel beleid en onderwijshervorming	92
Ambtelijke vernieuwingsdrang	93
Salarisvermindering geestelijken in het onderwijs	98
Reactie onderwijsveld op salarisvermindering geestelijken: onderhandelen, afzwakken, afwachten en verzet	102
Benoemingsbesluit	107
Reactie onderwijsveld op benoemingsbesluit: dreigen, afwachten, dreigen en uiteindelijk verzet	112
Politiek van verdeel en heers: geleidelijke inperking als lange termijn strategie	116

HOOFDSTUK 3: ONDERWIJSVERNIEUWING TIJDENS DE BEZETTING	121
Onderwijsvernieuwingen tijdens de bezetting	124
Heemkunde	127
Lange aanloop	129
Steun en weerstand uit het onderwijswerkveld	131
Ambtelijke zoektocht naar richtlijnen voor het heemkundeonderwijs	134
Heemkunde als strijdperk van nationaalsocialisten onderling	141
De onderwijsfilm	142
Duitse contacten	144
Discussie op het departement	146
Financiering	148
Mogelijkheden en grenzen van onderwijsvernieuwing	152
HOOFDSTUK 4: DE POLITISERING VAN HET LOKALE ONDERWIJS	157
Politiek in de school	161
Pesterijen, verwensingen en buitensluiting	162
Institutionele behandeling klachten	165
Omgang van schoolleiders met ‘politieke’ incidenten op hun scholen	166
Gevolgen voor de scholen door de toename van NSB’ers in het lokale bestuur	171
De politieke kwetsbaarheid van het openbaar onderwijs	172
Stempel NSB-burgemeesters op lokaal onderwijs	174
Het lokale onderwijs als strijdperk	177
Propagandaposters in de school	183
Algemeen verzet nazificatie onderwijsomgeving	187
Van Dam bindt in	190
Daling van het niveau van interactie	191
HOOFDSTUK 5: TEWERKSTELLING VAN SCHOLIEREN EN LERAREN TIJDENS DE BEZETTING	195
Vrijwillige tewerkstelling: ontwikkeling van ‘De Oogsthulp’	197
Gedwongen tewerkstelling: de invoering van de arbeidsdienstplicht	200
Kerende oorlogskansen en de April/Mei stakingen	207
Arbeidsinzet en groeiende onrust in het onderwijs	211
Van Dams ommezwaai en de Arbeidsinzet	215
Arbeidsinzet van overheidspersoneel	220
Veranderende functie en houding schoolleiders	222
Geleidelijke ontsporing	225

SLOTBESCHOUWING	229
Zwaartepunt interactie verschoof geleidelijk naar lager niveau	231
Veranderende relatie tussen overheid en bijzonder onderwijs	236
Onderwijs veranderde moeizaam	238
Veranderende machtsverhoudingen en informele bestuurlijke processen	239
Literatuurlijst	252
Archieven	264
Krantenartikelen	280
Gepubliceerde bronnen	282
Websites	284
Afkortingen	285
Samenvatting	287
Summary	292
Dankwoord	298

The background of the page is a collage of various colored geometric shapes, including rectangles and trapezoids, in shades of orange, blue, green, yellow, and grey, scattered across the white background.

Inleiding

Onderwijs tijdens de Duitse bezetting

Op 16 mei 1940, daags na de Duitse inval, hield de hoogste ambtenaar van het departement van Onderwijs, Wetenschappen en Kunsten (departement van Onderwijs), secretaris-generaal prof. dr. mr. Gerrit van Poelje, een radiotoespraak. Hij gaf schoolleiders en leerkrachten hierin de eerste richtlijnen hoe het onderwijs in Nederland voort te zetten onder de nieuwe omstandigheden van de Duitse bezetting. Van Poelje droeg hen op om het werk zo snel mogelijk te hervatten in ‘waardigen nationalen geest’. Dit moest gebeuren met ‘strikte inachtneming van onze plichten tegenover de bezettende overheid’.¹ De secretaris-generaal verwachtte van de onder hem vallende ambtenaren een ‘loyale houding’ ten opzichte van de bezetter.² De toon was gezet. De hierop volgende vijf jaar functioneerde het Nederlands onderwijs onder een autoritair Duits bezettingsbestuur, geleid door de ambtenaren van het departement van Onderwijs.

Maar wat betekent eigenlijk onderwijs ‘in waardigen nationalen geest’ wanneer een land bezet is door een vijandige mogendheid? Wat zijn de ‘plichten tegenover de bezettende overheid’ wanneer niet duidelijk is welke rol deze bezettende overheid precies speelt in het landsbestuur? Hoe uit zich een ‘loyale houding’ ten opzichte van een bezetter in het vak van leraar, schoolleider, kaderlid van een onderwijsbond of ambtenaar op het departement? Dit zijn allemaal logische vragen voor hen die de radiotoespraak in mei 1940 aanhoorden en werkten in het onderwijs. Meer in het algemeen rijst de vraag hoe zo’n abrupte bestuurswissel als gevolg van een vijandelijke bezetting inwerkt op het bestaande onderwijsbestel. Wie stuurt het onderwijsbeleid onder zulke omstandigheden daadwerkelijk aan? Welke uitwerking heeft de verandering in machtsverhoudingen aan de top op het functioneren van de verschillende bestuurslagen in het onderwijs, van het departement tot aan de lokale middelbare school? Veranderen onderlinge verhoudingen door de wisseling van de macht aan de top of gaat men voornamelijk door op oude voet? In dit proefschrift onderzoek ik hoe het Nederlandse onderwijsbestel functioneerde onder de autoritaire, nationaalsocialistische Duitse bezetter in 1940-1945.

In de afgelopen vijf eeuwen zijn maar drie perioden aan te wijzen waarin Nederland bezet was. Tijdens de Tachtigjarige oorlog door de Spanjaarden,

---

¹ Eerste mededeling secretaris-generaal van OWK, 16 mei 1940, Nationaal Archief (NA), Archief Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming: Afdeling Kabinet 1940-1945 (OWK Kabinet), 2.14.37, inv. nr. 1.

² Ibidem.

gedurende de Franse bezetting van 1795-1813 en tijdens de Duitse bezetting van 1940-1945. Enkel aan de vooravond van deze laatste buitenlandse bezetting was het Nederlandse onderwijssysteem zo ontwikkeld en verweven met de staat dat een bestuurlijke verandering op het hoogste niveau op alle lagere niveaus het functioneren in verregaande mate zou kunnen beïnvloeden.³

Het Nederlandse onderwijsbestel dat de bezetter aantrof in mei 1940 was het product van een heftige politieke strijd om de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw. Deze zogenaamde ‘schoolstrijd’ werd in 1917 beslecht met een grondwetswijziging. In ruil voor onder andere de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen kwam er financiële gelijkstelling van het bijzonder en het openbaar onderwijs. Deze pacificatie werd in de grondwet verankerd en de Lager Onderwijswet van 1920 institutionaliseerde het compromis.⁴ Het resultaat was het schoolsysteem dat wij vandaag de dag in grote lijnen nog steeds kennen. Na de invoering van de Lager Onderwijswet van 1920 lijkt de institutionele geschiedenis van het Nederlandse onderwijs gekenmerkt te worden door een zekere stabiliteit; de volgende grote verandering vond pas in 1968 plaats met de invoering van de Mammoetwet.⁵ Onder deze relatieve institutionele stabiliteit school volgens historicus Pieter Slaman ‘een binnenlandse strijd’ die met de pacificatie enkel was ingedamd in plaats van daadwerkelijk beëindigd.⁶ Historicus Piet de Rooy beschrijft de pacificatie zelfs als een ‘gewapende vrede’.⁷ De gemeenschappelijke vijand van het protestants-christelijk en het katholiek

---

³ Voor een uitgebreide behandeling van de Nederlandse onderwijsgeschiedenis van 1500 tot 2000 verwijs ik naar Nelleke Bakker, Jan Noordman en Marjoke Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000* (2e druk; Assen 2010).

⁴ Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 186; Marjanne de Kwaasteniet, *Denomination and primary education in the Netherlands (1870-1984). A spatial diffusion perspective* (Amsterdam 1990) 13-15.

⁵ Nantko L. Dodde, *Dag, mammoet! Verleden, heden en toekomst van het Nederlandse schoolsysteem* (Leuven en Apeldoorn 1993) 109-110; Saskia Grotenhuis, *Op zoek naar middelbaar onderwijs. HBS, Gymnasium, MMS en lyceum in discussie tussen 1900 en 1970* (Amsterdam 1998) 2, 9-13.

⁶ Pieter Slaman ed., *In de regel vrij. 100 jaar politiek rond onderwijs, cultuur en wetenschap* (2018) 25.

⁷ Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (2e druk; Haarlem 2005) 156.

onderwijs, de voorstanders van een verenigd nationaal onderwijs op christelijke leest, bleef op de loer liggen.⁸

De eerste periode na de schoolstrijd richtte het bijzonder onderwijs zich op de oprichting van confessionele scholen door het hele land en de professionalisering van zijn lerarenkorps.⁹ Het openbaar onderwijs zag zich in dezelfde periode geconfronteerd met een flinke daling van het leerlingenaantal. Het werd daarvoor gedwongen op zoek te gaan naar een duidelijke eigen identiteit ten opzichte van het bijzonder onderwijs.¹⁰ De Amsterdamse hoogleraar pedagogiek Philipp Kohnstamm vond deze eigen identiteit in het christelijk-humanistisch karakter van de openbare school.¹¹ In het openbaar onderwijs konden leerlingen van verschillende levensbeschouwelijke achtergronden samenkomen. Daardoor bood dit onderwijs een samenleving in het klein, een plek waar men werd voorbereid op het leven in een pluriforme samenleving. De Bond van Nederlandsche Onderwijzers was juist van mening dat er strikte godsdienstige en politieke neutraliteit moest heersen op de openbare school.¹² Het onderwijsbestel dat de Duitse bezetter in mei 1940 aantrof leek op het eerste gezicht dus overzichtelijk, gefragmenteerd en behoorlijk geconsolideerd. Voor geïnteresseerden was de onderlinge twist tussen het confessionele en openbare onderwijs en de zoektocht naar identiteit van het openbare onderwijs echter duidelijk zichtbaar.

In de schaduw van de schoolstrijd en de pacificatie deed rond de eeuwwisseling de ‘Reformpedagogiek’ of ‘Nieuwe Schoolbeweging’ haar intrede in het Nederlandse onderwijslandschap.¹³ Pedagogen Theo Thijssen, Piet Bol, Jan Gunning en Kees Boeke experimenteerden op hun eigen manier met nieuwe onderwijsmethoden waarbij het individuele kind en zijn behoeftes centraal stonden. Dit in tegenstelling tot de volgens hen tot dan toe overheersende klassikale aanpak die verward was geraakt door de strikte scheiding van schoolvakken en de

---

⁸ P.Th.F.M. Boekholt en Engelina Petronella de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen en Maastricht 1987) 234.

⁹ Bakker, Noordman en Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden*, 621.

¹⁰ *Ibidem*, 608, 621.

¹¹ Sjaak Braster, *De identiteit van het openbaar onderwijs* (Groningen 1996) 157.

¹² Braster, *De identiteit van het openbaar onderwijs*, 153.

¹³ Isaac van der Velde, ‘Wie droegen in de periode 1900-1940 in Nederland de onderwijsvernieuwing’ in: Johan van Hulst, Isaac van der Velde en George Verhaak ed., *Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940* (Groningen 1970) 364-388, 367.

passieve houding van leerlingen.¹⁴ Naast deze persoonlijke initiatieven steeg in de periode 1920-1940 het aantal Waldorf-, Dalton- en Montessorischolen in Nederland.¹⁵ De grote afwezige in deze periode op het gebied van onderwijsvernieuwing was de Nederlandse overheid. Zij beperkte zich tot het financieren van het onderwijs, in plaats van duidelijk richting te geven aan de daadwerkelijke inhoud van het onderwijs.¹⁶ Historicus Isaac van der Velde noemt de periode 1931-1940 dan ook een tijd van ‘gemiste kansen’ voor de onderwijsvernieuwing door de ontbrekende sturende hand van het departement van Onderwijs.¹⁷ In dezelfde periode, de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw, werd er door de zogenoemde ‘vernieuwers’ in politiek en maatschappelijk opzicht gezocht naar een alternatief voor het bestaande bestel. De ‘hokjesgeest’ van het gesegregeerde Nederland moest volgens hen worden doorbroken in de zoektocht naar meer nationale eenheid. De Nederlandse Beweging voor Eenheid door Democratie, opgericht om de Nederlandse samenleving te mobiliseren tegen de NSB, propageerde over de partijmuren heen te kijken en eenheid te bevorderen onder de Nederlandse bevolking, ongeacht levensbeschouwing.¹⁸ De in 1939 opgerichte Beweging Versterking der Nederlandsche Gemeenschap is een ander voorbeeld van een organisatie die opriep tot ‘eendracht en saamhorigheid’.¹⁹ Het opgedeelde Nederlandse onderwijs was bij uitstek een gebied waar het streven naar meer nationale eenheid gestalte kon krijgen. Volgens historicus Wichert ten Have waren de vernieuwers eind jaren dertig een kenmerkende stroming met aanhangers uit verschillende politieke partijen met een verscheidenheid aan levensbeschouwingen, maar waren zij in getal en macht gering.²⁰ Zowel de reformpedagogen als de vernieuwers van de jaren twintig en dertig zijn een teken dat er in bepaalde kringen aan de vooravond van de bezetting in mei 1940 een voedingsbodem bestond voor nieuwe ideeën over maatschappelijke inrichting en het onderwijs.

---

¹⁴ Bakker, Noordman en Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden*, 609-614.

¹⁵ Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland*, 252-254; Van der Velde, ‘Wie droegen in de periode 1900-1940 in Nederland de onderwijsvernieuwing’, 379.

¹⁶ Bakker, Noordman en Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden*, 621.

¹⁷ Van der Velde, ‘Wie droegen in de periode 1900-1940 in Nederland de onderwijsvernieuwing’, 387.

¹⁸ Wichert ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd. 1940-1945* (Amsterdam 1999) 62-64.

¹⁹ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 72.

²⁰ *Ibidem*, 74.

Toen de parlementaire democratie werd vervangen door een autoritair en nationaalsocialistisch gepolitiseerd Duits bezettingsbestuur veranderde de context waarbinnen het onderwijsbestel functioneerde. Dit bood in theorie mogelijkheden voor de vernieuwers, tegenstanders van het bijzonder onderwijs, onderwijshervormers met onderwijskundige ideeën en uiteraard voor nationaalsocialisten om hun onderwijsagenda's met betrekking tot het onderwijs door te voeren. In de historiografie van het Nederlandse onderwijs is daar weinig van terug te vinden. Het lijkt alsof er in de periode van vijf jaar bezetting nauwelijks iets is veranderd in het onderwijsbestel. In het standaard overzichtswerk van de pedagogiek in Nederland van 1500 tot 2000, geschreven door historisch pedagogen Nelleke Bakker, Jan Noordman en Marjoke Rietveld-van Wingerden, wordt de oorlogsperiode zelfs helemaal overgeslagen. Er wordt gerefereerd aan de periode voor de Tweede Wereldoorlog en de periode daarna.²¹ De vijfjarige bezetting fungeert hierbij voornamelijk als een scharnier tussen twee tijdvakken. Het is niet ongebruikelijk om in overzichtswerken over het onderwijs de oorlogsperiode als geïsoleerde periode te behandelen of in zijn geheel over te slaan. Net zoals Bakker, Noordman en Rietveld-van Wingerden laat historicus Pieter Slaman in het hoofdstuk 'De verhoudingen in het onderwijsbestel. 1918-1990' uit de bundel *In de regel vrij. 100 jaar politiek rond onderwijs, cultuur en wetenschap* in zijn analyse naar de onderlinge verhoudingen in het onderwijsbestuurlijk bestel de bezettingsperiode links liggen.²² Sociaal-geograaf Hans Knippenberg en historicus Willem van der Ham besteden daarentegen wel aandacht aan de bezettingsperiode in hun overzichtswerk *Een bron van aanhoudende zorg. 75 jaar ministerie van Onderwijs (Kunsten) en Wetenschappen (1918-1993)*. Zij laten bijvoorbeeld zien hoe de stilstand van onderwijshervorming tijdens de jaren dertig door financiële en politieke obstakels leidde tot een ambtenarenkorps dat openstond voor vernieuwingsbeleid bij het aantreden van de Duitse bezetter. Daarmee verbinden zij in hun studie de vooroorlogse ontwikkelingen met de ontwikkelingen tijdens en na de bezetting.²³

In de historiografie van het onderwijs is wel veel aandacht besteed aan

---

²¹ Bakker, Noordman en Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden*, 620-621, 624, 627, 635, 642-643, 667.

²² Pieter Slaman ed., *In de regel vrij*, 312-327.

²³ Hans Knippenberg en Willem van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg. 75 jaar ministerie van Onderwijs [Kunsten] en Wetenschappen. 1918-1993* (Assen 1993).

de mate van nazificatie van het onderwijs tijdens de bezetting.²⁴ Bij nazificatie van het onderwijs denkt men aan maatregelen die in nazi-Duitsland werden doorgevoerd om het onderwijs ideologisch en institutioneel zodanig om te vormen, dat het gebruikt kon worden als instrument voor de nationaalsocialistische opvoeding van de jeugd. Voorbeelden hiervan zijn de aanpassing van het curriculum naar nationaalsocialistische beginselen, de zuivering van het lerarenkorps, hun nationaalsocialistische training, de eliminatie van confessioneel onderwijs, de verwijdering van Joodse leerlingen en leraren en een grote nadruk op het onderwijs in lichamelijke opvoeding ten koste van academisch georiënteerd onderwijs.²⁵ Onderzoek wijst uit dat bovenstaande maatregelen uiteindelijk maar in zeer beperkte mate in Nederland zijn doorgevoerd, met uitzondering van de uitsluiting van Joodse leerkrachten en leerlingen.²⁶ Niet alleen binnen de onderwijsgeschiedenis, ook binnen de bredere oorlogsgeschiedenis bestaat consensus dat de nazificatie van de Nederlandse samenleving is mislukt.²⁷ Toch zijn er ook voorbeelden van sectoren in de Nederlandse samenleving waar de bezetting een katalysator was voor fundamentele veranderingen en bestuurlijke vernieuwing zoals in het Nederlandse gevangeniswezen, het Nederlandse belastingstelsel en de sportwereld.²⁸ Waarom is zo'n bestuurlijke modernisering of fundamentele omvorming in het onderwijs niet of maar beperkt tot stand gekomen?

Historisch pedagoog Henk van Setten heeft onderzoek gedaan naar het Opvoedersgilde, de onderwijsorganisatie van de NSB. Volgens hem bleef de invloed van de NSB op het Nederlandse onderwijs tot begin 1942 beperkt, mede omdat de hoogste ambtenaar op het departement, secretaris-generaal prof. dr. Jan van Dam, weinig moest hebben van de NSB. In de loop van 1941 kregen steeds

---

²⁴ Konrad Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland. Mislukte poging tot vestiging van een nationaal-socialistische orde* (Baarn 1969) 154; Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 184; Hans Blom, 'Exploitatie en nazificatie. De Nederlandse samenleving onder nationaal-socialistisch bestuur 1940-1945' in: W.A. Arts en H.D. Flap ed., *De organisatie van bezetting* (Amsterdam 1997) 17-30, 20.

²⁵ Lisa Pine, *Education in Nazi Germany* (Oxford en New York 2010) 18, 28.

²⁶ Henk van Setten, *Opvoeding in volkse geest. Fascisme in het onderwijs 1940-1945* (Bergen 1985) 112.

²⁷ Blom, 'Nazificatie en exploitatie', 26.

²⁸ Ralf Futselaar, *Gevangenis in oorlogstijd 1940-1945* (Amsterdam 2015); Pieter Adriani, *Fiscale ervaringen in bezettingstijd. 1940-1945* (Amsterdam 1946); André Swijntink, *In de pas. Sport en lichamelijke opvoeding in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Haarlem 1992).

meer NSB'ers belangrijke posities binnen het onderwijssysteem, maar het lukte hen nog steeds niet het onderwijsbeleid te beïnvloeden. Integendeel, zij stuitten op flinke weerstand, die eind 1942 versterkt werd door het uitzicht op de mogelijke Duitse nederlaag. Volgens Van Setten was de Duitse bezetting te kort om 'de structuur en de mentaliteit van het onderwijs fundamenteel te veranderen'.²⁹ Knippenberg en Van der Ham behandelen in hun studie het functioneren van het departement in de periode 1940-1945. Ook zij besteden veel aandacht in hun analyse aan het al dan niet slagen van de nazificatie van het Nederlandse onderwijs. Knippenberg en Van der Ham hebben daarbij wel oog voor meer informele processen op het departement zoals de zucht naar verandering en vernieuwing onder ambtenaren van het departement en hun ontwikkeling van ideeën over onderwijs-hervormingen tijdens de bezetting.³⁰

Knippenberg en Van der Ham komen in hun werk tot de conclusie dat er 'van de gelijkschakeling en hervorming van het onderwijs in nationaalsocialistische zin (...) eigenlijk niets terecht' is gekomen.³¹ Zij wijten de mislukking aan een combinatie van factoren. Enerzijds hadden de nieuwe instellingen die de nazificatie van het onderwijs moesten afdwingen weinig speelruimte omdat hun financiële en personele slagkracht beperkt was. Anderzijds zorgde het verzet in onderwijskringen voor uitstel of afzwakking van het beleid dat wel tot stand kwam. De NSB riep vooral weerstand op en dat belemmerde het doorvoeren van nieuw beleid over de hele linie in het onderwijs.³² Het onderzoek van historicus J.C.H. de Pater richtte zich op het protestants-christelijk onderwijs tijdens de bezetting. In zijn studie uit 1969 maakt hij de duidelijke keuze het verzet in deze kringen tegen het nazificatiebeleid van de bezetter centraal te stellen. Daar De Pater zich richt op protestants-christelijk verzet als ideologische strijd van de religieus gemotiveerde protestants-christelijke leerling, -leraar, -schoolleiders en -onderwijsverenigingen tegenover de nationaalsocialistische ideologie, is er in zijn studie weinig tot geen aandacht voor andere reacties op de bezettende macht dan medewerking of verzet.³³ De Pater creëert met zijn onderzoek het beeld dat het Nederlandse onderwijs niet is genazificeerd dankzij het protestants-christelijk schoolverzet in het bijzonder.³⁴

---

²⁹ Blom, 'Nazificatie en exploitatie', 26; Van Setten, *Opvoeding in volkse geest*, 28.

³⁰ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 191-196.

³¹ *Ibidem*, 305.

³² *Ibidem*, 308-310.

³³ Jan Cornelis Hendrik de Pater, *Het schoolverzet. 1940-1945* (Den Haag 1969) 7.

³⁴ De Pater, *Het schoolverzet*, 485.

Als alleen naar de maatregelen tijdens de bezetting gekeken wordt, kan het beeld dat er tijdens de bezetting bijna niets is veranderd inderdaad worden bevestigd. Van Setten stelt dat in 1948 de semi-definitieve situatie was bereikt dat ongeveer twee derde van de bezettingsmaatregelen in het onderwijs was teruggedraaid en een derde gehandhaafd. Van Setten stelt dat die gehandhaafde maatregelen veelal technische details betroffen, die anders op eenzelfde manier zouden zijn geregeld als de in 1944 doorgevoerde wijziging van het Ambtenarenreglement Rijkskweekscholen.³⁵ Oftewel: het onderwijsbeleid tijdens de bezetting had geen blijvende impact. Als we de aandacht echter verleggen van de uitkomst van nazificatiebeleid naar het proces zelf, de totstandkoming, invulling en uitvoering van onderwijsbeleid en de daarbij betrokken bestuursprocessen, kunnen er andere vragen worden gesteld. Zoals zal blijken, levert dat een beeld op van aanzienlijk meer verandering op het gebied van informele bestuurlijke processen en van de dynamiek en interactie tussen de verschillende bestuurslagen dan tot op heden is geconstateerd.

Wat was precies de uitwerking van het Duitse autoritaire en zwaar gepolitiseerde bezettingsregime op de bestuurlijke processen van een voorheen democratisch en pluriform georganiseerde liberale Nederlandse samenleving en haar instituties? Bleef het Nederlandse onderwijsbestel op dezelfde manier functioneren als voor de bezetting? Of veranderden de formele en informele bestuurlijke processen onder invloed van de nieuwe omstandigheden? Ik focus mij in dit onderzoek op de interactie tussen de diverse bestuurslagen in het onderwijs in deze periode om zo de bestuurlijke praktijk in kaart te brengen en meer inzicht te krijgen in de impact van de regimewisseling op het Nederlandse onderwijs.

Om antwoord te krijgen op de vraag hoe het Nederlandse onderwijsbestel functioneerde tijdens de bezetting, beantwoord ik in afzonderlijke hoofdstukken de volgende deelvragen. Wat wilde de Duitse bezetter met betrekking tot het Nederlandse onderwijs, zowel inhoudelijk als institutioneel? Hoe reageerde het onderwijsveld van het laagste tot aan het hoogste bestuurlijke niveau op de machtswisseling en op nieuw onderwijsbeleid? Welke dynamiek ontwikkelde zich in het onderwijs als gevolg van de nationaalsocialistische bezetting en de daarmee verbonden politiek van bestuurlijke gelijkschakeling en politieke nazificatie? Hoe reageerde het onderwijsveld in den brede op initiatieven voortgekomen uit deze

---

³⁵ Van Setten, *Opvoeding in volkse geest*, 112.

radicaal nieuwe context? Welke ruimte werd op welk niveau gevonden voor een eigen invulling of voor het tegengaan van deze maatregelen?

Perspectief van onderwijshervorming

De invalshoek van nazificatie acht ik te eendimensionaal voor een vraagstelling over de invloed van de Duitse bezetter op het functioneren van het Nederlandse onderwijs en daarom voeg ik er het bredere perspectief van onderwijshervorming aan toe. Nazificatie kan dan worden gezien als een specifieke nationaalsocialistische variant van het bredere streven naar onderwijshervorming. In dit onderzoek gebruik ik de definitie van onderwijshervorming van historisch pedagogen en experts op het gebied van onderwijshervorming David Tyack en Larry Cuban. Onderwijshervormingen zijn volgens hen ‘planned efforts to change schools in order to correct perceived social and educational problems’.³⁶ Door gebruik te maken van de algemene term onderwijshervorming, al dan niet als onderdeel van ideologisch gedreven nazificatiebeleid, wordt dit onderzoek in een bredere context van onderwijsontwikkelingen geplaatst die de bezettingsperiode 1940-1945 overstijgen.

Ik maak in mijn onderzoek gebruik van de drie fases van onderwijshervorming zoals beschreven door Tyack en Cuban. Zij onderzochten waarom sommige onderwijsvernieuwingen wel kans van slagen hebben en andere niet aan de hand van het openbare onderwijssysteem van de Verenigde Staten van Amerika in de twintigste eeuw.³⁷ De onderwijsvernieuwingen die in dit onderzoek worden besproken, vonden plaats tijdens de Duitse bezetting. Dit vormt een fundamenteel verschil met de context van Tyack en Cuban, die zich richten op onderwijs in een democratische samenleving. Juist dit contrast maakt het interessant om te onderzoeken welke processen rond onderwijsvernieuwing zich voordoen binnen zowel democratische als niet-democratische staatsbestellen. Tijdens de eerste fase van de drie fases, de ‘policy talk’, worden problemen gediagnosticeerd en wordt gepleit voor verschillende oplossingen. De tweede fase wordt gekarakteriseerd door ‘policy action’ of ‘adaption of reforms’ door middel van de invoering van wetten, regelgeving van schoolbesturen of beslissingen van andere autoriteiten. De laatste

---

³⁶ Larry Cuban en David Tyack, *Tinkering toward utopia. A century of public school reform* (Harvard 1995) 4.

³⁷ Cuban en Tyack, *Tinkering toward utopia*, 1.

fase is de implementatie van de geplande veranderingen in de scholen, ‘putting reforms into practice’. Dit is volgens Tyack en Cuban vaak de meest langzame en complexe fase. ‘Policy talk’ volgt volgens hen vaak de korte cyclus met aandacht van politici of media, terwijl de cyclus van de implementatie veelal een langduriger tijdsparre heeft. Zo kan het gebeuren dat een hervorming eindelijk landelijk wordt doorgevoerd en men in het onderwijswerkveld al is vergeten wat het doel ervan was.³⁸ Cuban voegt hier aan toe dat de invoering van onderwijsbeleid in hoge mate afhankelijk is van leerkrachten. Zij worden veelal niet betrokken bij de ‘policy talk’ en de ‘adaption of reforms’, waardoor de implementatie volgens Cuban vaak halfslachtig verloopt.³⁹

Voor dit onderzoek is het interessant te bezien wat er gebeurde tijdens elke fase van onderwijshervorming zoals beschreven door Tyack en Cuban. Welke actoren uit het onderwijsveld namen de leiding, welke agendapunten probeerden zij te realiseren en wie bepaalden uiteindelijk welke vorm nieuw onderwijsbeleid kreeg? Tyack en Cuban gaan in hun onderzoek uit van een democratische context waarbinnen de onderwijshervormingen plaatsvinden. Het gaat in dit onderzoek echter om onderwijshervormingen in een niet-democratische context. Is er door deze regimeverandering nieuwe ruimte ontstaan voor initiatieven die voorheen geen doorgang vonden? Zo ja, op welk bestuurlijk niveau ontstond deze ruimte en hoe en door wie werd hier gebruik van gemaakt? In hoeverre ging het Nederlands onderwijsbestel anders functioneren onder deze geheel nieuwe politieke en bestuurlijke verhoudingen, waarin de pacificatie van 1917 voor de nieuwe heersers geen leidend beginsel meer was?

Gemengd bestuursstelsel

Om antwoord te krijgen op bovenstaande vragen is inzicht in de relatie tussen het Duitse bezettingsapparaat en het Nederlandse bestuursapparaat essentieel. Historicus Gerhard Hirschfeld heeft al in de jaren tachtig onderzoek gedaan naar de interactie tussen het Duitse en het Nederlandse bestuur vanuit het perspectief van collaboratie. Volgens Hirschfeld bleef het Nederlandse bestuurlijke apparaat vrijwel in

---

³⁸ Ibidem, 55.

³⁹ Cuban, ‘The inexorable cycles of school reform’, *Larry Cuban on school reform and classroom practice*, 18 januari 2011, larrycuban.wordpress.com/2011/01/18/the-inexorable-cycles-of-school-reform/ (geraadpleegd op 30 juli 2024).

zijn geheel gehandhaafd en richtte het Duitse bezettingsapparaat zich vooral op controle en sturing van het Nederlandse ambtenarenapparaat. De Duitse bezetter koos hier volgens Hirschfeld voor om drie redenen. Allereerst vergde een indirect bestuur minder Duitse mankracht. Ten tweede geloofde Rijkscommissaris dr. Arthur Seyss-Inquart dat een inheems binnenlands bestuur op basis van Vereenbarungen in plaats van bevelen en dreigementen in staat zou zijn impopulair Duits beleid door te voeren, beter dan een uit Duitsland geïmporteerde bestuurselite. Ten derde lag het niet direct in de bedoeling om Nederland integraal onderdeel te maken van het Duitse Rijk. Als er al een langetermijndoel voor Nederland bestond, was het gericht op uiteindelijke politieke integratie in het Groot-Germaans Rijk.⁴⁰

Rijkscommissaris Seyss-Inquart vormde samen met zijn vier Generalkommissare en de Duitse Beaufragten in de grootste steden en de provinciehoofdsteden het Duitse civiele bestuur, gericht op sturing en controle van het Nederlandse bestuur.⁴¹ Adolf Hitler had Rijkscommissaris Seyss-Inquart boven de Nederlandse secretarissen-generaal geplaatst als de hoogste uitvoerende en wetgevende macht in Nederland. Onder de Reichskommissar en boven de Nederlandse secretarissen-generaal werden vier Generalkommissare aangesteld die Seyss-Inquart assisteerden in zijn uitvoerende en wetgevende taken. Op zowel nationaal, regionaal als lokaal niveau oefende deze bezettende macht 'de regeermacht' uit over het Nederlandse bestuursapparaat. Zo waren er op lokaal niveau Duitse Beaufragten en de onder hen ressorterende Referenten betrokken bij de uitvoering en controle van overheidsbeleid.⁴²

Hirschfelds voorstelling van de bestuursstructuur van de bezetter geeft een duidelijk beeld van de formele machtsposities en verhoudingen tussen het Duitse bezettingsbestuur en het Nederlandse bestuursapparaat en is daarom bruikbaar voor dit onderzoek als formeel bestuurlijk kader. Hirschfeld geeft in zijn studie echter weinig rekenschap van de informele machtsverhoudingen en de interactie tussen het Nederlandse en Duitse bestuursapparaat in de praktijk. Door de statische presentatie van het bestuursapparaat impliceert hij een te hiërarchische keten van top-down bevelvoering. Hijzelf erkent deze lacune door op te merken dat de formele structuur van een overheid niet altijd een afspiegeling is van de

---

⁴⁰ Gerhard Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945 in historisch perspectief* (Haarlem 1991) 26, 33, 113.

⁴¹ Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*, 24.

⁴² Kwiet, *Rijkscommissariaat Nederland*, 78.

machtsverhoudingen in de werkelijkheid. Zo wordt de analyse van het functioneren van het bezettingsapparaat volgens hem bemoeilijkt ‘doordat de aandacht gericht blijft op de façade van een coherente en doeltreffende organisatie’.⁴³

Dit onderzoek richt zich juist ook op de informele processen achter de bestuurlijke façade van formele processen. Hirschfeld stelt in zijn studie bijvoorbeeld dat de Beaufragten de besluitvorming van de Rijkscommissaris beïnvloedden, maar geeft daar weinig concrete voorbeelden van, terwijl dit onderzoek onder andere laat zien hoe de Beaufragten niet alleen het beleid van de Rijkscommissaris beïnvloedden maar ook op lokaal niveau druk uitoefenden op scholen en schoolleiders.⁴⁴

De wat statische voorstelling van het bezettingsapparaat van Hirschfeld wordt in het werk van historicus Peter Romijn in 2006 geproblematiseerd aan de hand van een analyse van het functioneren van het lokale bestuur. Romijn presenteert in zijn studie het bezettingsapparaat als een gemengd bestuursstelsel. Dit bestuursstelsel kwam volgens hem voort uit het feit dat het Duitse beleid niet alleen op controle en sturing gericht was, maar ook op ideologische omvorming op lange termijn. Er voltrok zich een ‘beleidsmatige nazificatie’ met de oprichting van nieuwe nationaalsocialistische instellingen zoals de Arbeidsdienst, de Landstand en de Kultuurkamer.⁴⁵ Het resultaat hiervan was het gemengde bestuursstelsel waarin ambtenaren van het oude bestel in de loop van de bezetting steeds meer ‘tegen wil en dank, maar toch’ deel uit maakten van ‘de agressieve nationaalsocialistische beleidsfabriek’.⁴⁶ Door rekenschap te geven van de vermenging van beide bestuursystemen is er automatisch meer aandacht voor de wederzijdse beïnvloeding in Romijns studie. Hoe deze bestuurlijke processen zich voltrokken heeft Romijn voor de burgemeester als lokale bestuurder beschreven in zijn studie.

Procesmatige analyse

Het perspectief van een gemengd bestuur en een procesmatige analyse geeft in Romijns studie nieuwe inzichten over bestuurlijke processen. Zo laat hij

---

⁴³ Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*, 27.

⁴⁴ Brief prof. dr. A.M. Donner aan Chef Kabinet OWK A.L. de Block, 17 januari 1944, NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming (Departement OWK), 216e, inv. nr. 8.

⁴⁵ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2012) 20, 21.

⁴⁶ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 21.

overtuigend zien hoe de functie van de burgemeester tijdens de bezetting veranderde. Allereerst vond de verandering plaats door de concentratie van bestuurlijke bevoegdheden door middel van de invoering van het Führerprinzip. De burgemeester kreeg de bevoegdheden van de wethouders, de gemeenteraad en andere gemeentelijke commissies en werd ‘eenhoofdig leider van het plaatselijk bestuur’.⁴⁷ Deze functieverandering kwam tot stand door bewust gestuurde institutionele verandering, onderdeel van het Duitse nazificatiebeleid. Ten tweede veranderde de functie van de burgemeester omdat hij steeds meer werd omgevormd tot de uitvoerder van nieuw beleid, van maatregelen van provinciebesturen tot aan de departementen toe, van zowel Duitse als Nederlandse instanties.⁴⁸ Deze tweede functieverandering is alleen te constateren wanneer er gekeken wordt naar het proces zelf in plaats van enkel en alleen naar de uitkomst. Romijns onderzoek naar lokale bestuurders en hun functioneren doet vermoeden dat processen zoals de verandering in het functioneren van de burgemeester in het gemengde bestuursstelsel zich niet beperkten tot het lokale bestuur.

Het is zinvol de vraag te stellen of soortgelijke processen ook plaats hebben gevonden in het onderwijsdomein, want dat is tot dusver nauwelijks onderzocht. Organisatorische bestuurlijke veranderingen in het onderwijsdomein zijn wel uitvoerig beschreven in de bestaande literatuur. De splitsing van het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in november 1940 in twee verschillende departementen, het departement van Onderwijs, Wetenschap en Cultuurbescherming en het departement van Volksvoorlichting en Kunsten, is bijvoorbeeld door Knippenberg en Van Der Ham in hun overzichtswerk voor het 75 jarig bestaan van het departement van Onderwijs, (Kunsten) en Wetenschappen uitgebreid beschreven, met oog voor de bijkomende formele bestuurlijke veranderingen.⁴⁹ Inzichten in de informele veranderingen in de bestuurlijke processen in het onderwijsdomein tijdens de bezetting zijn tot op heden grotendeels beperkt gebleven. In deze studie gebruik ik het perspectief van interactie en dynamiek binnen een gemengd bestuursstelsel om het functioneren van het Nederlandse onderwijs tijdens de bezetting te doorgronden, in het bijzonder veranderingen en continuïteit in de formele en informele bestuurlijke processen.

---

⁴⁷ Ibidem, 17.

⁴⁸ Ibidem, 15.

⁴⁹ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 202-204.

Perspectief van interactie en dynamiek

Over de grens is het perspectief van dynamiek al wel toegepast op het onderwijs tijdens de Duitse bezetting. Onderwijshistorica Sarah van Ruyskensvelde schreef haar in 2014 uitgebrachte proefschrift over de politieke impact van de Duitse bezetting op het katholieke middelbaar onderwijs op jongens in België. Tot haar onderzoek ging de meeste bezettingsliteratuur in België uit van een ‘quasi-unilateral imposition of a German occupation policy upon Belgian society’.⁵⁰ Van Ruyskensvelde ageert in haar proefschrift tegen dit beeld van Duits bezettingsbeleid als een eenzijdige oplegging van Duitse maatregelen.⁵¹ Zij neemt in haar onderzoek de dynamische interacties tussen de verschillende actoren in de Belgische samenleving en het Duitse bezettingsbestuur met betrekking tot de positie van het onderwijs in ogenschouw. Hierdoor komt zij tot interessante nieuwe conclusies over het functioneren en de positie van het onderwijs en de katholieke kerk onder de Duitse bezetter. In haar studie laat zij overtuigend zien hoe het Duitse militaire bezettingsbestuur en de Roomse Katholieke Kerk steeds in onderhandeling waren over de positie van Katholieke instituties, waaronder het Katholiek onderwijs.

Het Duitse militaire bestuur had er belang bij een openlijk conflict met de aartsbisschop van Mechelen te vermijden en de aartsbisschop had het bezettingsbestuur nodig om de onafhankelijkheid van het eigen netwerk van instituties te behouden.⁵² De onderhandelingen werden gevoerd tussen vele verschillende partijen: het Duitse militaire bestuur, de gezaghebbers in Berlijn, de secretaris-generaal en de aartsbisschop. Dit soort onderhandelingen vond ook op lokaal niveau plaats. Van Ruyskensvelde laat zien dat het proces van onderhandeling voor alle partijen voordelig was en ontkracht hiermee het beeld van de Katholieke Kerk als relatief zwak en verlamd tijdens de Duitse bezetting van België.⁵³ De Katholieke Kerk onderhandelde niet alleen over haar positie ten opzichte van de staat tijdens de oorlog, maar onderhandelde ‘with the intention of preserving its independent position with regard to the state after the occupation.’⁵⁴ Zo slaat Van

---

⁵⁰ Sarah van Ruyskensvelde, *Education in turmoil. A history of catholic secondary education during the Second World War in Belgium* (Antwerpen en Leuven 2014) 21.

⁵¹ Van Ruyskensvelde, *Education in turmoil*, 4.

⁵² *Ibidem*, 24.

⁵³ *Ibidem*, 25.

⁵⁴ *Ibidem*, 25.

Ruyskensvelde een brug tussen de bezettingsperiode en de periode daarvoor en daarna. De strategie van onderhandeling van de Katholieke Kerk plaatst zij in een bredere context van de strijd tussen Kerk en staat om het maatschappelijk middenveld, de strijd tussen moderniteit en traditie en ook over de toekomst van de Kerk en haar positie in de samenleving. Daarom is de bezetting volgens Van Ruyskensvelde ook geen breuk in de geschiedenis van het onderwijs maar het ‘stirred up new dynamics in relation to developments in educational history, such as the issue of language (...), nationalism (...) or the traditional division of the educational landscape in private and public schools’.⁵⁵

Het onderzoek van Van Ruyskensvelde is voor deze studie waardevol, omdat het aandacht heeft voor de gelaagdheid van het bestuursapparaat van het onderwijs en de veranderlijkheid van onderlinge interactie tijdens de bezetting. Zij analyseert niet alleen de multidimensionale interacties op het hoogste bestuurlijke niveau van het bezettingsregime en de aartsbisschop, maar kijkt ook naar multidimensionale interacties op het lagere niveau van de scholen en congregaties zelf. Zo laat zij zien dat de strategie van onderhandeling op verschillende niveaus plaatsvond en veelal tussen ‘heterogeneous power blocs’ in plaats van ‘homogeneous power blocs’.⁵⁶ Met haar benaderingswijze brengt zij uitdrukkelijk de dynamiek in beeld van veranderlijke interacties tussen en beslissingen van actoren op verschillende bestuursniveaus als gevolg van ontwikkelingen en gebeurtenissen voor en tijdens de bezetting.⁵⁷ Zo werpt zij licht op de complexiteit van de interacties tijdens de bezettingsperiode en geeft zij een logische verklaring voor de diversiteit aan interacties. Aandacht voor interactie en dynamiek in bestuurlijke processen kan dus nieuwe inzichten opleveren die de bezettingsperiode overstijgen.

Theoretisch raamwerk

In dit onderzoek wil ik antwoord krijgen op de vraag hoe het Nederlandse onderwijsbestel functioneerde tijdens de Duitse bezetting 1940-1945. In de verschillende hoofdstukken geef ik antwoord op de vraag wat de doelstellingen van de bezetter waren met betrekking tot het Nederlandse onderwijs, inhoudelijk en

---

⁵⁵ Ibidem, 27.

⁵⁶ Ibidem, 29.

⁵⁷ Ibidem, 33.

institutioneel. Hoe werd er door het onderwijsveld van het laagste tot aan het hoogste niveau gereageerd op de machtswisseling en de nieuwe onderwijsbeleidsdoelen? In hoeverre was er sprake van continuïteit en verandering met betrekking tot het functioneren van het Nederlandse onderwijsbestel tijdens de bezetting? Daarbij maak ik voor mijn onderzoek naar totstandkoming, invulling en uitvoering van onderwijsbeleid in het bestuurlijk domein gebruik van een indeling in verschillende bestuurlijke en maatschappelijke niveaus. Het hoogste Nederlandse niveau in dit onderzoek is het niveau van de Nederlandse autoriteiten, de secretarissen-generaal en de ambtenaren op het departement. Het middelste niveau bestaat uit instanties van het maatschappelijk middenveld zoals de vakorganisaties, het episcopaat, het Opvoedersgilde van de NSB, maar ook bestuurlijke organisaties zoals de procureurs-generaal. Het laagste Nederlandse niveau is het niveau van de colleges van burgemeester en wethouders, middelbare scholen, schoolbesturen, schoolleiders, leraren, leerlingen en ouders. Boven en naast deze drie niveaus bevond zich het Duitse bezettingsapparaat, onder andere bestaande uit de Rijkscommissaris, Generalkommissare, Beauftragten en Referenten.⁵⁸

Om de interactie en de dynamiek in het onderwijsbestel binnen het bezettingsbestuur te kunnen duiden heb ik gebruikgemaakt van een raamwerk dat is ontwikkeld door de Leidse hoogleraar in de organisatiesociologie Cor Lammers. Hij publiceerde in 2005 zijn onderzoek *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief*. Hij analyseerde hierin de organisatorische inrichting en uitwerking van bezettingsregimes, waaronder de Duitse bezetting van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog.⁵⁹

Lammers definieert collaboratie als ‘samenwerking met de vijand’ ongeacht de achterliggende motivatie. Het is volgens hem een natuurlijk proces dat tijdens een bezetting altijd plaatsvindt op verschillende bestuurlijke niveaus.⁶⁰ Hij neutraliseert daarmee de term collaboratie. Lammers stelt dat historici van oudsher bezettingsregimes te veel evalueren ‘in het licht van zijn of haar officieel verkondigde doeleinden’.⁶¹ Een overheidsbureaucratie kan volgens hem namelijk helemaal niet ingezet worden als een monolithisch apparaat dat geschikt is om

---

⁵⁸ Cor Lammers, *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief* (Amsterdam 2005) 39.

⁵⁹ Lammers, *Vreemde overheersing*, 111-144.

⁶⁰ Ibidem, 113.

⁶¹ Ibidem, 25.

specifieke doelen te bereiken, daar is het veel te grillig voor.⁶² Dit sluit aan bij Hirschfelds constatering dat de formele structuur van een overheid niet altijd een afspiegeling is van de machtsverhoudingen in de werkelijkheid.⁶³

Om de processen die plaatsvinden in het bestuurlijk domein van een bezettingsregime beter te begrijpen, houdt Lammers een categorisering van organisaties aan: ‘tussenorganisaties’ en ‘doelwitorganisaties’.⁶⁴ Tussenorganisaties zijn intermediaire organisaties op nationaal, provinciaal, regionaal of lokaal niveau die functioneren tussen het hoogste bestuur en lagere tussenorganisaties of doelwitorganisaties. Bij tussenorganisaties in het onderwijs valt te denken aan het departement van Onderwijs, de onderwijsinspectie en de colleges van burgemeester en wethouders. De ‘doelwitorganisaties’ zijn bijvoorbeeld de scholen en schoolbesturen. De tussenorganisaties ‘vertalen’ directieven van bovenaf naar degenen die de directieven uiteindelijk moeten uitvoeren, de ‘doelwitorganisaties’. Lammers noemt deze processen transmissieprocessen. Tijdens deze processen krijgen sleutelfiguren in de tussenorganisaties de mogelijkheid om de verordeningen en maatregelen van bovenaf op te houden, om te buigen of te laten verwateren.⁶⁵ De inspecteurs van onderwijs waren bijvoorbeeld ‘sleutelfiguren’ in de commissie ter zuivering van leermiddelen. Zij kregen van hun secretaris-generaal algemene voorschriften over de gewenste zuivering, waarna zij zelf invulling moesten geven aan de maatregelen. Zij hadden de mogelijkheid om het proces te traineren, de maatregelen af te zwakken of om te buigen. De keuze om schoolleiders en leraren verantwoordelijk te maken voor de selectie van te zuiveren leermiddelen is bijvoorbeeld gemaakt door de commissieleden zelf om het zuiveringsproces te versnellen.

Een overheidsbureaucratie is dus geen monolithisch apparaat, omdat tussenorganisaties geen willoze werktuigen zijn. Lammers stelt dat zij hun eigen doelstellingen hebben die hij ‘systeendoelen’ noemt. Tussenorganisaties proberen waar mogelijk beleid af te stemmen op deze systeendoelen.⁶⁶ Een systeendoel van een onderwijsvakorganisatie tijdens de bezetting is bijvoorbeeld het eigen voortbestaan, het behoud van wat is opgebouwd. Zo riep het bestuur van de sociaaldemocratische onderwijsvakbond Bond van Nederlandse Onderwijzers (BNO) haar leden op vooral

---

⁶² Ibidem, 25.

⁶³ Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*, 22.

⁶⁴ Lammers, *Vreemde overheersing*, 27-33.

⁶⁵ Ibidem, 26.

⁶⁶ Ibidem, 37.

lid te blijven van de Bond, ondanks de aanstelling van een NSB-hoofdbestuurder. Dit diende het eigen systeemdoel; het moest het eigen voortbestaan veiligstellen.⁶⁷ Aandacht voor systeemdoelen van tussenorganisaties is een goede manier om antwoord te geven op de vraag welke agenda's er tijdens deze periode van verandering door verschillende tussenorganisaties werden nagestreefd en op welke manier. Transmissieprocessen zijn dus dynamische processen die gepaard gaan met 'neerwaartse en opwaartse impulsen' en vinden plaats in tussenorganisaties die hun eigen systeemdoelen najagen. Dit leidt volgens Lammers tot 'een aanzienlijke onbestemdheid en onhanteerbaarheid' van het bestuursapparaat voor de topbestuurders, in dit geval de secretarissen-generaal en de Duitse bezettingsautoriteiten.⁶⁸

Dat de transmissieprocessen inderdaad niet alleen van boven naar beneden werkten maar ook van beneden naar boven blijkt wel uit de correspondentie over de zuivering van leermiddelen. Een sprekend voorbeeld betreft de zuivering van lesmateriaal van door de bezetter ongewenste inhoud. Schoolleiders bevroegen, informeerden en adviseerden de inspecteurs van onderwijs over het proces. Zo schreef de rector van het gymnasium te Woerden dat de eerste twee letters van elk woord van de daarvoor in aanmerking komende passage doorgestreept konden worden in plaats van verwijderd of beplakt met een wijzigingsblad. De inspecteur van onderwijs zag niets in deze aanpassingen en verbood de schoolleider dit plan door te voeren.⁶⁹ Een rector uit Hengelo had voorgesteld om zelf aan de slag te gaan met het onleesbaar maken of vervangen van verschillende passages. Zijn inspecteur van onderwijs vond dit volstrekt ongewenst en meldde dat de uitgeverijen voor wijzigingsbladen zouden gaan zorgen.⁷⁰

Nieuw beleid werd dus niet simpelweg doorgevoerd zoals het was bedoeld; schoolleiders en leraren gaven er ook hun eigen invulling aan. De inspecteur wilde het proces echter zo centraal mogelijk regelen om al te grote verschillen op lokaal niveau te vermijden. Tegelijkertijd had de inspecteur lokale initiatieven wel nodig voor de uitvoering en controle van de leermiddelen en een

---

⁶⁷ 'Trouw aan Bond van onderwijzers', *Het Volk. Socialistisch Dagblad* 41 (1940) Avondblad, 11 september 1940.

⁶⁸ Lammers, *Vreemde overheersing*, 37.

⁶⁹ Brief van Inspecteur Renkema aan de rector van het R.K. Gymnasium Woerden, 26 november 1940, NA, Archief van de Inspectie van het Gymnasiaal Onderwijs, 1877-1958 (Inspectie), 2.14.01.02, inv. nr. 37.

⁷⁰ Brief Inspecteur Renkema aan rector Gymnasium Hengelo, 26 november 1940, NA, Inspectie, inv. nr. 37.

spoedige zuivering. Een analyse van transmissieprocessen tussen en binnen de verschillende bestuurslagen kan inzicht geven in veranderingen van beleid en veranderingen van beleidsprocessen. Het laat tevens ruimte voor onverwachte en onbedoelde effecten van maatregelen omdat het rekening houdt met de dynamische en onvoorspelbare aard van totstandkoming, invoering en uitwerking in de praktijk van beleid.

Niveau van interactie

Het laagste niveau, het niveau van de scholen, schoolleiders, leraren, leerlingen en ouders, roept de meeste vragen op. Tijdens de bezetting werd de meeste druk uitgeoefend op dat laagste niveau. Dit gebeurde in verschillende vormen en door verschillende bij het onderwijs betrokken belanghebbenden, bijvoorbeeld als een pro-Duitse ouder zich beklaagde over pesterijen van een kind, de procureur-generaal en leider van het Opvoedersgilde van de NSB commentaar had over de aanstelling van een Jood als bestuurslid van een schoolbestuur, de NSB-burgemeester wilde dat leerlingen de tentoonstelling van de Nederlandse Arbeidsdienst bezochten, de regionale Duitse Referent klaagde over de leermiddelen die gebruikt werden of als nieuwe maatregelen werden opgelegd door het departement met betrekking tot nieuwe benoemingen.⁷¹ Van alle kanten werden de scholen onder druk gezet. Schoolbesturen, schoolleiders en leraren moesten in deze situaties hun positie bepalen: meebuigen, meewerken, ontwijken, verweren, ontduiken.

Paradoxaal genoeg was dit ook het niveau waar de meeste speelruimte kon worden gecreëerd door middel van het zoeken naar mazen in de wet of het volgen van een eigen uitleg en uitvoering van nieuwe maatregelen. Dit komt

---

⁷¹ Brief S. aan Inspecteur Noordijk, 26 augustus 1941, NIOD, Inspecteur van het Onderwijs in Algemeenen Dienst (Inspecteur Algemeenen Dienst), 114b, inv. nr. 61; Brief procureur-generaal Van Genechten aan secretaris-generaal Van Dam, 8 juli 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 337; Kladblok aantekening secretaris-generaal Van Dam ter voorbereiding op antwoordbrief aan hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz, 12 december 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 337, inv. nr. 410; Circulaire van de burgemeester De Ruyter van Steveninck van de gemeente Leiden aan de schoolhoofden, 27 oktober 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 337, inv. nr. 752; Verordeningenblad, 9 april 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 337, inv. nr. 226; Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 223.

overeen met de theorie van Lammers: hoe lager het niveau waarop het bezettingsbestuur ingreep, hoe minder de legitimiteit van de maatregelen werd erkend en hoe geringer de effectiviteit uiteindelijk was.⁷² Zo lukte het de rector van het Amsterdams Lyceum om in de laatste week voordat alle Joodse leerlingen van zijn school moesten zijn verwijderd, een werkweek te organiseren in het vakantiehuis van de school, inclusief Joodse leerlingen. Joden mochten toen al lang niet meer in jeugdherbergen verblijven en het vakantiehuis functioneerde toen ook al als jeugdherberg. Dit leidde tot een klacht van het hoofd van de Nederlandse Jeugdherbergen Centrale bij de Gemachtigde van de Commissaris voor niet-commerciële instellingen, een tijdens de bezetting ingestelde Gemachtigde. De rector hield voet bij stuk, hij meende dat de Joodse leerlingen in het vakantiehuis mochten verblijven en weigerde een lijst met namen af te geven toen een vertegenwoordiger van de Gemachtigde hem bij het vakantiehuis opzocht.⁷³ Uiteindelijk liep het af met een sisser. De rector schreef in een brief aan de secretaris-generaal dat hij alle protocollen juist had opgevolgd en niets fout had gedaan.⁷⁴ De secretaris-generaal van het departement van Onderwijs heeft niet meer op de correspondentie gereageerd en het hierbij gelaten. De desbetreffende rector zocht in dit geval de mazen van de wet op en ondervond tegenwerking op verschillende bestuurlijke niveaus, maar hij kwam er uiteindelijk mee weg. Een belangrijke reden voor de speelruimte op het laagste niveau was dat het vrijwel onmogelijk was voor de centrale macht om bij alle scholen alle maatregelen altijd te controleren. Tevens was het departement bij de invoering van een nieuwe maatregel in grote mate afhankelijk van de medewerking van de scholen, zoals ook bij de zuivering van leermiddelen al snel bleek. Tijdens de bezetting werd dus van verschillende kanten de meeste druk uitgeoefend op het laagste niveau om te nazificeren. Tegelijkertijd was er op dit niveau ook de meeste speelruimte om een eigen koers te varen en maatregelen om te buigen, af te zwakken, aan te sterken, op te volgen of te negeren. Het laagste niveau is voor dit onderzoek naar de totstandkoming, invulling en uitvoering van nazificatiebeleid daardoor extra interessant.

---

⁷² Lammers, *Vreemde overheersing*, 125-127.

⁷³ Gerdien Boersma, P.A.W. van Cleef-Joachimsthal en V.E. Wibaut-Guilonard ed., *Het Amsterdams Lyceum. Herinneringen aan de bezettingsjaren* (Amsterdam 1995) 18.

⁷⁴ Brief rector Gunning van het Amsterdams Lyceum aan secretaris-generaal Van Dam, 3 oktober 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 61.

Afbakening

Er bestaat veel onderzoek naar Nederland tijdens de bezettingsperiode en toch is het Nederlandse onderwijs nooit eerder in zijn volledigheid onderzocht. De vraag rijst: waarom niet? Dat ligt volgens mij primair aan het feit dat het Nederlandse onderwijs een schrikbarend groot onderzoeksonderwerp is. In 1940 bestond het Nederlandse onderwijs uit het Hoger Onderwijs (universiteiten en hogescholen), het Voorbereidend Hoger Middelbaar Onderwijs (gymnasia, lycea, hbs-en, mms), het Lager- en Middelbaar Vakonderwijs (land- en tuinbouwonderwijs, nijverheidsonderwijs, scheepvaart- en luchtvaartonderwijs, visserijscholen en scholen voor de binnenvaart en opleidingsschepen voor matroos, middelbaar technisch onderwijs, nijverheidsonderwijs voor meisjes, landbouw- en huishoudonderwijs), het Lager Onderwijs (lagere scholen, meer uitgebreid lager onderwijs, buitengewoon lagere scholen zoals scholen voor doofstommen, blinden, zwakzinnigen, psychopaten, lichamelijk gebrekkigen), het Voorbereidend Onderwijs (kleuterscholen) en de Onderwijzersopleiding (kweekscholen).⁷⁵ Een andere belangrijke reden dat het Nederlandse onderwijs nooit in zijn volledigheid onderwerp van onderzoek is geweest, zal te maken hebben met de verzuilde en gefragmenteerde structuur van het onderwijs. Er waren katholieke, protestant-christelijke en openbare scholen. Tevens was het zogenoemde ‘maatschappelijk middenveld’ van het onderwijs ingericht in zuilen. Er bestonden meerdere protestants-christelijke vakorganisaties voor de protestants-christelijke onderwijzers, ook een katholieke vakorganisatie voor het katholieke onderwijs en meerdere openbare vakorganisaties voor de openbare onderwijzer.⁷⁶

Zo ontstond er een wirwar aan onderwijsorganisaties van verschillende ideologische en politieke achtergrond die de belangen vertegenwoordigden van leraren, schoolleiders en schoolbesturen. Deze versplinterde structuur van het onderwijs en onderwijsorganisaties nodigde historici tot nu toe niet uit tot het schrijven van een algemene geschiedenis. Ik heb er in dit onderzoek voor gekozen om mij niet te beperken tot een bepaalde onderwijsrichting zoals historici voor mij hebben gedaan met hun studie naar het katholieke onderwijs of het protestants-

---

⁷⁵ *Het onderwijs in 1940. Verslag van den staat van het onderwijs in het jaar 1940* Inspectie van het onderwijs (Den Haag 1940) 3-4.

⁷⁶ Bram Mellink, *Worden zoals wij: Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945* (Amsterdam 2013) 32-36.

christelijke onderwijs.⁷⁷ Historicus Peter van Dam heeft in zijn boek *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* overtuigend beargumenteerd dat en hoe het beeld van verzuiling een te onveranderlijke en gelijkvormige weergave van de Nederlandse samenleving heeft voortgebracht. Daarnaast geeft dit beeld weinig rekenschap van conflicten binnen de zuilen zelf.⁷⁸ Door juist te kijken naar het onderwijs over de denominatieve grenzen heen wil ik oog hebben voor zuiloverstijgende overeenkomsten tussen de verschillende onderwijsrichtingen en hun functioneren onder de bezetter en de daarmee samenhangende dynamiek.

Enige afbakening in zo'n divers landschap is wel noodzakelijk. Ik schrijf met dit onderzoek dan ook geen algemene geschiedenis van het Nederlandse onderwijs maar richt mij op een onderdeel: het Voorbereidend Hoger Middelbaar Onderwijs (vhmo) oftewel de gymnasia, lycea, hbs-en en mms-en, zowel de bijzondere- als openbare scholen. De mms, de middelbare meisjesschool, komt nauwelijks in mijn onderzoeksmateriaal voor, haar aantal (22) was in 1940 gering in verhouding tot de gymnasia (52), lycea (57) en hbs-en (136).⁷⁹ Ik heb gekozen voor een studie van het vhmo vanwege de leeftijdscategorie van de leerlingen. Voor de nationaalsocialisten waren de jongvolwassenen een belangrijke doelgroep voor nazificatie, zoals ook te zien is aan het belang dat de nationaalsocialisten hechtten aan de Hitler Jugend en Bund Deutscher Mädel.⁸⁰ Daarnaast fungeert het vhmo in deze studie als een centraal punt waar verschillende instanties en personen betrokken bij het onderwijs, de leerlingenpopulatie en het personeel samenkomen. In dit onderzoek worden daarom niet enkel de scholen, maar ook de schoolbesturen, gemeenten, het scala aan onderwijsorganisaties van het maatschappelijk middenveld, het episcopaat, het departement en de schoolinspectie onderzocht.

De keuze voor het vhmo en een verbreding van het onderzoeksveld maakt

---

⁷⁷ De Pater, *Het schoolverzet*; Siegfried Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen tegen nationaal socialisme en Duitse tyrannie. Herderlijke brieven instructies en andere documenten* (Utrecht 1945); Peter van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011) 47.

⁷⁸ Van Dam, *Staat van verzuiling*, 16-17.

⁷⁹ *Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946* CBS (Utrecht 1948) 70-71.

⁸⁰ Daniel Horn, 'Coercion and compulsion in the Hitler Youth, 1933-1945', *The Historian* 41:4 (1979) 639-663, aldaar 641; Pine, Lisa, 'Creating conformity. The training of girls in the Bund Deutscher Mädel', *European History Quarterly* 33:3 (2003) 367-385, P.D. Stachura, 'The ideology of the Hitler Youth in the kampfzeit', *Journal of Contemporary History* 8:3 (1973) 155-167, aldaar 155.

het mogelijk om algemene trends, veranderingen en keerpunten te signaleren in de interactie tussen de verschillende bestuurslagen en onderwijsorganisaties en de onderlinge dynamiek en machtsverhoudingen. Dit onderzoek is dus een institutionele geschiedenis van een onderdeel van het Nederlandse onderwijs tijdens politiek extreme tijden, met speciaal oog voor veranderingen in formele en informele bestuurlijke processen door middel van een analyse van de dynamiek en interactie tussen verschillende bestuurslagen.

Scholen, leerlingen en leraren van het voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs, 1940						
	Rijks	Gemeentelijk	Protestant-Christelijk	Rooms-Katholiek	Overig bijzonder	Totaal
Scholen						
Gymnasia	-	32	7	13	-	52
Hogere burgerscholen met 3-jarige cursus	-	3	2	-	-	5
Hogere burgerscholen met 5-jarige cursus	48	39	16	20	8	131
Lycea	1	11	11	20	14	57
Middelbare meisjescholen	-	10	-	9	3	22
Totaal	49	95	36	62	25	267
Leerlingen (x 1000)						
Gymnasia	-	4,7	1,4	2,8	-	8,8
Hogere burgerscholen met 3-jarige cursus	-	1,0	0,1	-	-	1,1
Hogere burgerscholen met 5-jarige cursus	8,8	11,8	4,6	5,4	1,2	31,9
Lycea	0,2	2,9	4,3	5,6	3,0	16,0
Middelbare meisjescholen	-	2,3	-	0,6	0,3	3,2
Totaal	9,1	22,7	10,4	14,4	4,4	61,0
Leraren (1941) ¹⁾	685	1771	751	1168	561	4679
Bron: CBS, Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946, pagina 70 (scholen en leraren) en pagina 71 (leerlingen)						
1) Inclusief leraren verbonden aan Handelsdagscholen						

Bronnen

Juist omdat dit onderzoek breed is opgezet en gericht is op de interactie tussen de verschillende niveaus in het onderwijs was uitgebreid archiefonderzoek nodig in een scala aan archieven. Elk van de hierboven beschreven bestuurlijke en maatschappelijke niveaus kent zijn eigen archieven. Een gedeelte van het archief van het departement van Onderwijs en veel bronnen van de Duitse bezetter liggen

opgeslagen in het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), terwijl het archief van de inspecteur van onderwijs voor gymnasia en lycea en notulen van vergaderingen van de secretarissen-generaal in het Nationaal Archief te vinden zijn. De archieven van het maatschappelijk middenveld van het onderwijs zijn over het gehele land verspreid opgeslagen. Het archief van de sociaaldemocratische onderwijsvakbond Bond van Nederlandse Onderwijzers (BNO) is ondergebracht in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam (IISG), terwijl de archieven van het episcopaat in het Gemeente Archief Utrecht (GAU) te vinden zijn. Schoolarchieven zijn vaak samengesteld door de eigen school en in een later stadium overgedragen aan gemeentearchieven, logischerwijs verspreid over het hele land. Waar dat van toegevoegde waarde was, heb ik bronnen van het vmo aangevuld met bronnen van het lager onderwijs, bijvoorbeeld door gebruik te maken van de archieven van zowel de onderwijsvakorganisatie voor het katholiek vmo Sint Bonaventura als het lager onderwijs equivalent het Katholiek Onderwijzers Verbond (KOV).

Een aantal categorieën van bronnen was voor dit onderzoek buitengewoon relevant. In een onderzoek naar dynamiek en interactie bij de totstandkoming, invulling en uitvoering van beleid is vanzelfsprekend correspondentie een belangrijke bron van informatie. Daarin wordt inhoudelijk op elkaar gereageerd en op basis daarvan is door de historicus verandering in houdingen, standpunten en beleid te reconstrueren. Correspondentie tussen verschillende actoren binnen hetzelfde niveau en tussen de verschillende maatschappelijke en bestuurlijke niveaus geeft daarnaast een inzicht in de praktijk en biedt daarmee ook zicht op de werkelijke invulling van onderwijsbeleid.

Het archief van de inspecteur van onderwijs voor gymnasia bleek in deze bijzonder waardevol. Over een periode van de vijf jaar van de bezetting onderhield hij regelmatig per brief contact met schoolleiders per brief over uiteenlopende onderwerpen. Dit bleek een goudmijn voor dit onderzoek. Correspondentie tussen ambtenaren van het departement en de secretaris-generaal, inclusief potloodaantekeningen in de kantlijn, gaf een andere inzicht in de totstandkoming van nieuw beleid. Een andere waardevolle bron van informatie vormen notulen van vergaderingen. Sommige notulen, zoals die van de onderwijsvakorganisatie BNO, zijn gedetailleerd en beschrijven uitvoerig de discussies die gevoerd zijn

over nieuw beleid.⁸¹ Andere notulen zijn summier en vermelden enkel dat er een ‘discussie’ is gevoerd op enkele punten.⁸² De notulen van vergaderingen van secretarissen-generaal en van de leiding van het departement van Onderwijs geven een kijkje in de keuken.⁸³ Aantekeningen, notities en dagboekfragmenten zijn in dit onderzoek gebruikt om meer inzicht te krijgen in persoonlijke opvattingen die van invloed zijn geweest op specifiek handelen. Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van zowel de officiële verordeningen van het departement van Onderwijs als de verschillende voorbereidende versies daarvan. Juist de laatste geven inzicht in het proces van de totstandkoming van het beleid.

Hoofdstukken

Dit onderzoek is chronologisch van opzet en bestrijkt de periode van de bezetting van mei 1940 tot en met mei 1945. Ik heb gekozen voor een chronologische benadering omdat hierbij het duidelijkst de ontwikkelingen en veranderingen in de verhoudingen en interactie tussen de Duitse bezetter, de Nederlandse autoriteiten en de Nederlandse samenleving naar voren komt. Historici voor mij hebben al geschreven over de wijziging in de relatie tussen bezetter en de bezette bevolking alnaargelang de verschillende fases in de ontwikkeling van de oorlog.⁸⁴ Deze context is een belangrijke factor in de collaboratie tussen de bezetter en de bezette bevolking en beïnvloedt de onderlinge interactie. Ook dat pleit voor een chronologische benadering.

De hoofdstukken in dit boek richten zich op verschillende thema’s met elk een eigen karakter. De interactie en dynamiek tijdens de totstandkoming, invulling en uitvoering van onderwijsbeleid voor het vmo is in de eerste vier hoofdstukken altijd het onderwerp van onderzoek, maar in elk hoofdstuk ligt de nadruk op een andersoortige ontwikkeling in het onderwijsveld. Per hoofdstuk richt mijn onderzoek zich op dat onderdeel van het onderwijsveld waar op dat moment in de

---

⁸¹ Notulen vergadering bestuur Bond van Nederlandsche Onderwijzers (BNO), Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief ABOP (ABOP), inv. nr. X010.3.

⁸² Notulen vergadering bestuur Katholieke Lerarenvereniging Sint Bonaventura, Katholiek Documentatie Centrum (KDC), Katholieke Onderwijs Vakorganisatie (KOV), 873, inv. nr. 861.

⁸³ Notulen vergaderingen secretarissen-generaal, NA, Archief van het Ministerie van Algemene Zaken (1932) 1937-1945 (Archief Algemene Zaken), 2.03.06, inv. nr. 60.

⁸⁴ Blom, ‘Exploitatie en nazificatie’, 20-22.

ontwikkeling van de bezetting de meeste interactie plaatsvond aangaande onderwijsbeleid. Hoofdstuk vijf gaat niet over het onderwijsbeleid dat specifiek gericht was op het vmo, maar wel over de grote gevolgen van andersoortig landelijk beleid voor de onderwijspraktijk en de interactie daarbij op verschillende bestuursniveaus.

Het eerste hoofdstuk behandelt het gelijkschakelings- en zuiveringsbeleid tijdens de beginfase van de bezetting. Onzekerheid staat centraal in deze periode: over de positie van de bezetter, over de aan te nemen houding ten opzichte van de bezetter en over de eigen toekomst. Speciale aandacht gaat in dit hoofdstuk uit naar de sociaaldemocratische onderwijsvakbond, de zuivering van leermiddelen en de pogingen tot het behoud van orde en rust op de scholen. Het tweede hoofdstuk gaat over de pogingen om te komen tot een ‘gezuiverde eenheidschool’, een Duits ideaal. De totstandkoming, invulling en uitwerking van anti-Joodse maatregelen in het onderwijs en de anti-confessionele maatregelen vormen de kern van dit hoofdstuk. Het derde hoofdstuk gaat verder in op de mogelijkheden voor inhoudelijke onderwijsvernieuwing tijdens de bezetting met aandacht voor de mislukte invoering van het heemkundeonderwijs en de succesvolle introductie van het filmonderwijs. In het vierde hoofdstuk beschrijf ik de ‘lokale druk’ die men op het laagste bestuurlijke niveau van de schoolbesturen, schoolleiders en leraren kon ervaren en de politisering van het lokale onderwijs. Het vijfde hoofdstuk heeft als thema de tewerkstelling van leraren en leerlingen van het vmo, beginnend met de vrijwillige Oogsthulp in 1941, gevolgd door de arbeidsdienstplicht in 1942 en de invoering van de gedwongen arbeidsinzet in de laatste periode van de bezetting. Speciale aandacht gaat uit naar de gevolgen van de al dan niet gedwongen tewerkstelling voor de onderwijspraktijk en de relatie tussen de Nederlandse bevolking en de Duitse bezetter.

Door in deze studie consequent aandacht te geven aan de interactie tussen de verschillende niveaus en bestuurslagen creëer ik inzicht in de veranderingen in de onderlinge machtsverhoudingen, de verschillende manieren van beïnvloeding van onderwijsbeleid en de transformatie in informele en formele bestuurlijke processen. De veranderingen begonnen meteen na de Duitse inval in mei 1940.

1

Gelijkschakeling en nazificatie tijdens een overgangs- periode

---

In dit hoofdstuk laat ik aan de hand van drie casussen van gelijkschakeling en nazificatie in het onderwijsdomein zien hoe Nederlandse ambtenaren, aangespoord door de bezetter, de institutionele voorwaarden schiepen voor de nationaalsocialistische omvorming van het Nederlandse onderwijs. Deze casuïstiek betreft de positie van onderwijsorganisaties, de zuivering van leermiddelen en de bewaring van orde en rust op de scholen in Nederland tijdens de eerste maanden van de bezetting. Leidend is hierbij de vraag hoe de gelijkschakeling en het nazificatiebeleid in het onderwijs vorm kreeg en op welke maatschappelijke en bestuurlijke niveaus dit plaatsvond.

De politiek van gelijkschakeling definieer ik als beleid gericht op de institutionele herstructurering en omvorming van Nederlandse instituties en organisaties naar nationaalsocialistisch model, waarin het Führerprincipe uitgangspunt is en uniformiteit de doelstelling.¹ Deze gedwongen herstructurering en omvorming was bedoeld om de bezetter controle te geven over bestaande inheemse instituties en organisaties. Succesvol gelijkgeschakelde instituties en organisaties konden in theorie gemakkelijk worden ingezet voor invoering en uitvoering van nazificatiebeleid. Gelijkschakeling was een vereiste om bestaande inheemse organisatiestructuren en hun medewerkers te kunnen benutten voor de invoering van nazificatiebeleid, dat gericht was op de ideologische omvorming van de Nederlandse samenleving in nationaalsocialistische richting. De keuzes, gemaakt door Nederlandse ambtenaren en leden van de onderwijsvakorganisaties tijdens de processen van gelijkschakeling en nazificatie, worden in dit hoofdstuk nader onderzocht. De maanden mei 1940 tot en met november 1940 karakteriseer ik als een politieke ‘overgangperiode’, in de betekenis die de Utrechtse historicus Ido de Haan er aan geeft in zijn oratie van 2004. Er zijn volgens hem lange periodes in de geschiedenis waarin politieke instituties en machtsverhoudingen nauwelijks veranderen, terwijl tijdens andere, vaak kortere overgangperiodes de politieke instituties van een land en de onderlinge machtsverhoudingen ‘vloeibaar, kneedbaar en maakbaar’ zijn.²

De eerste maanden na de Duitse machtsovername was zo’n periode waarin veel onduidelijkheid en onzekerheid heerste over de precieze machtsverhoudingen tussen de Duitse bezetter, de Nederlandse overheid en de Nederlandse

---

¹ Loe de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog V*, maart ’41-juli ’42 (’s-Gravenhage 1974) 244, 264.

² Ido de Haan, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis*. (Utrecht 2004) 16.

samenleving.³ De precieze uitwerking van het bezettingsregime moest nog tot stand komen; dit zorgde voor zogenaamde ‘vloeiende gezagsverhoudingen’, in de terminologie van De Haan.⁴ Daarnaast vond er een reconstructie van politieke instituties en gezagsverhoudingen plaats. Met het wegvallen van de Nederlandse regering vielen bestuurlijke routines en institutionele zekerheden eveneens weg. Gebeurtenissen werden grotendeels onvoorspelbaar, een verschijnsel dat kenmerkend is voor overgangperiodes.⁵

Gelijkschakeling en nazificatie op het hoogste bestuursniveau in het onderwijs

De meest ingrijpende machtswisselingen op het departement van Onderwijs tijdens de bezetting voltrokken zich in de eerste zeven maanden. Tussen mei 1940 en november 1940 wisselde het hoogste ambt op het departement van Onderwijs viermaal. De eerste wisseling vond plaats toen de koningin en de Nederlandse regering naar Londen uitweken.⁶ Bij aanvang van de oorlog was Gerrit Bolkestein minister van Onderwijs. Minister van Financiën mr. Max Steenberghe droeg namens de regering op 13 mei 1940 in het bijzijn van onder andere secretaris-generaal dr. mr. Gerrit Abraham van Poelje, het regeringsgezag over aan de Opperbevelhebber der Strijdkrachten Henri Winkelman. De hoogste ambtenaren op de verschillende departementen, de secretarissen-generaal, vielen vanaf dat moment onder Winkelman in plaats van hun ministers.⁷ Per decreet van Adolf Hitler op 18 mei 1940 werd de functie van Rijkscommissaris ingesteld, het hoogste bestuurlijke Duitse gezag in Nederland en op 29 mei 1940 aanvaardde de Oostenrijkse nationaalsocialist dr. Arthur Seyss-Inquart deze positie.⁸ Na toezegging van hun medewerking op dezelfde dag, vielen de secretarissen-generaal nu onder de Rijkscommissaris.⁹

---

³ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 97-98.

⁴ De Haan, *Politieke reconstructie*, 5.

⁵ Ibidem.

⁶ Casper Kirkels, *Architect van onderwijsvernieuwing. Denken en daden van Gerrit Bolkestein 1871-1956* (Amsterdam 2008) 97-101.

⁷ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog III, mei '40* ('s-Gravenhage 1970) 312.

⁸ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog IV, mei '40-maart '41, eerste helft* ('s-Gravenhage 1972) 49-50.

⁹ De Jong, *Het Koninkrijk IV, eerste helft*, 66.

Na amper drie maanden ontsloeg Seyss-Inquart Van Poelje op staande voet. De Rijkscommissaris reageerde daarmee op Van Poeljes beslissing om ambtenaren met kinderen vrijaf te geven op de verjaardag van koningin Wilhelmina. Hij wilde naar eigen zeggen voorkomen dat de kinderen onrust zouden veroorzaken op deze dag.¹⁰ Het Duitse bestuur zag hierin een ‘poging tot het uitlokken van demonstraties’, arresteerde hem en voerde hem af naar kamp Buchenwald.¹¹ Van Poelje werd tijdelijk vervangen door dr. Hendrik Jan Reinink, de afdelingschef Hoger Onderwijs, totdat er door het Duitse bestuur een geschikte kandidaat voor de positie van secretaris-generaal was gevonden.¹² Eind november 1940 werd op aandringen van het Duitse bestuur het departement van Onderwijs opgesplitst in het departement van Volksvoorlichting en Kunsten en het departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming.¹³ Aan het hoofd van het departement van Onderwijs werd de pro-Duitse Amsterdamse hoogleraar Germanistiek Jan van Dam benoemd als nieuwe secretaris-generaal.¹⁴ Hij bleef tot het einde van de bezetting in functie.

De secretaris-generaal van departement van Onderwijs was de hoogste Nederlandse autoriteit op het gebied van het onderwijs tijdens de bezetting. Zijn departement viel onder het Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz van dr. Friedrich Wimmer. Hij was een van de vier Generalkommissare, door Seyss-Inquart aan het begin van de bezetting geïnstalleerd als Duitse bestuurlijke laag boven het bestaand Nederlandse bestuursapparaat. Wimmer was een goede vriend en trouwe volgeling van Seyss-Inquart. Historicus Loe de Jong karakteriseert hem als een luie en gemakzuchtige leider die het echte werk aan ondergeschikte Referenten van zijn Generalkommissariat overliet.¹⁵

De opeenvolgende secretarissen-generaal van het departement van Onderwijs hadden inderdaad het meeste contact met dr. Heinrich Schwarz, hoofd van de Hauptabteilung Erziehung und Kirchen, een afdeling die onder het

---

¹⁰ De Pater, *Het schoolverzet*, 40.

¹¹ Notulen vergaderingen secretarissen-generaal, 2 september 1940, NA, Archief Algemene Zaken, 2.03.06, inv. nr. 60.

¹² Benien van Berkel, *Dr. Tobie Goedewaagen (1895-1980): een leven lang nationaal-socialist* (Amsterdam 2012) 179.

¹³ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 184.

¹⁴ Peter Jan Knegtman, Paul Schulten en Jaap Vogel, *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam* (Amsterdam 1996) 250-251.

¹⁵ De Jong, *Het Koninkrijk IV*, eerste helft, 100.

Generalkommissariat van Wimmer ressorteerde. Schwarz stond bekend als een fanatieke SS'er en had in de vooroorlogse jaren ervaring opgedaan in het onderwijs als ambtenaar van het Duitse Rijksministerie van Onderwijs.¹⁶ Hij was ideologisch gedreven, fel gekant tegen de kerkelijke invloed op het Nederlandse onderwijs en nauw betrokken bij de inhoudelijke uitvoering van controversiële maatregelen zoals de verwijdering van Joodse leerlingen uit het Nederlandse onderwijs en de Arbeitseinsatz van middelbare scholieren boven de achttien jaar. Schwarz onderhield intensief contact met de secretaris-generaal van het departement. Publicaties van verordeningen, uitgegeven uit naam van de secretaris-generaal, moesten eerst langs Schwarz ter controle.¹⁷ Hij had ook een duidelijke stem in nieuwe benoemingen op het departement. De gemiddelde ambtenaar van het departement van Onderwijs merkte volgens sociaal-geograaf Hans Knippenberg en historicus Willem van der Ham nauwelijks iets van de Duitse aanwezigheid. Schwarz en zijn medewerkers kwamen zelden op bezoek: pas in juli 1940 bezocht Schwarz het departement voor het eerst.¹⁸ Er was echter wel intensief contact tussen de top van het departement en Schwarz en zijn medewerkers. Het departement van Onderwijs werd sinds het vertrek van de Nederlandse regering geleid door de secretaris-generaal, bijgestaan door zijn Kabinet. Het departement bestond uit verschillende afdelingen waar de Afdeling Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs (Afdeling V.H.M.O.) er een van was.¹⁹

Het ontslag van Van Poelje en de benoeming van Van Dam lijkt op het eerste gezicht een gerichte poging van de bezetter tot gelijkschakeling en nazificatie van de ambtelijke top van het departement. Met zijn aanstelling verzekerde het Duitse bestuur zich immers van een loyale, pro-Duitse secretaris-generaal. Toch was Van Dams aanstelling niet het resultaat van een duidelijk vooropgezet Duits plan. De 'pro-koningshuis'-beslissing van Van Poelje was immers aanleiding geweest voor ontslag: een bestuurlijk incident.²⁰ Seyss-Inquart handelde opportuun, maakte gebruik van het momentum en initieerde zo een voor de Duitsers gunstige verandering aan de top van het departement.

Van Dam kwam in aanmerking voor deze positie nadat hij tijdens de

---

¹⁶ De Jong, *Het Koninkrijk IV*, tweede helft, 855; Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 182.

¹⁷ Ibidem, 183.

¹⁸ Ibidem, 200, 202.

¹⁹ Ibidem, 205.

²⁰ Ibidem, 194-195.

eerste weken van de bezetting door zijn vriend en collega-hoogleraar Geerto Snijder werd gevraagd om een plan voor de hervorming van het Nederlandse onderwijs op te stellen. Snijder, die eigenlijk Seyss-Inquarts eerste keus was voor de positie van secretaris-generaal op het departement van Onderwijs, bedankte voor de baan en droeg Van Dam voor bij de Rijkscommissaris. Van Dams plannen spraken de Duitse bestuurders aan. Eensgezind kozen de Rijkscommissaris, Generalkommissar Wimmer en zijn direct ondergeschikte Schwarz, het hoofd van de Hauptabteilung Erziehung und Kirchen, voor zijn aanstelling.²¹ De uitkomst was de vervanging van een ambtenaar uit het oude vooroorlogse bestel door een aan het Duitse bestuur loyale bestuurder van buitenaf. Hiermee was de top van het departement van Onderwijs gelijkgeschakeld. De bijzondere ontwikkeling in de leiding van het departement in de eerste maanden na de bezetting bood zodoende uitzonderlijke mogelijkheden voor een herstructurering van het Nederlandse onderwijsbestuur.

Afwachten, samenwerken en concentratiepogingen

Op 16 mei 1940, een week na de Duitse inval, hield Van Poelje een radiotoespraak waarin hij de eerste richtlijnen voor het onderwijs onder de nieuwe omstandigheden van de bezetting uiteenzette. Leraren moesten hun werk zo snel mogelijk hervatten in ‘waardigen nationalen geest’ en met ‘strikte inachtneming van onze plichten tegenover de bezettende overheid’. Er moest gewaakt worden voor ‘uitingen van nieuwsgierigheid’.²² Een dag later volgde een algemene oproep aan het Nederlandse volk van de Duitse militaire bevelhebber om het gezond verstand te blijven gebruiken. Men werd gewaarschuwd dat ‘onbezonnen handelingen, elken aard van sabotage’ niet zouden worden getolereerd.²³ De Duitse militaire bevelhebber verbood eveneens samscholingen op straat en op openbare pleinen, openbare vergaderingen, optochten en het drukken en verspreiden van ‘vlugschriften’. Ambtenaren, gemeenten, politie en scholen moesten ‘op normale wijze

---

²¹ Knegtmans, Schulten en Vogel, *Collaborateurs van niveau*, 246-248; De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog V, maart '41-juli '42*, eerste helft ('s-Gravenhage 1974) 339.

²² Eerste mededeling secretaris-generaal van OKW, 16.05.1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 1.

²³ Bekendmaking Duitse militaire bevelhebber in Holland, 17 mei 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 1.

verder (...) werken'.²⁴ Door te dreigen met consequenties van anti-Duits gedrag en de mogelijkheden daartoe te beperken middels de samenkomstverboden, maakte de Duitse bezetter duidelijk dat het 'normale leven' door moest gaan. Het Nederlandse bestuur deed een appel op de bevolking om zich loyaal te verhouden tot de bezetter. In haar communicatie lag de nadruk op de plichten ten opzichte van de nieuwe bezetter.

Het onderwijs nam aanvankelijk, net als de rest van de samenleving, in deze eerste periode een algemeen afwachtende en coöperatieve houding aan.²⁵ Met het oog op de toekomstige zelfstandigheid van Nederland waren de besturen van de onderwijsvakorganisaties bereid tot een 'loyale houding' tegenover de bezetter. Tijdens een vergadering van het hoofdbestuur van de Bond van Nederlandse Onderwijzers (BNO) in juni 1940 zei de voorzitter over de nabije toekomst van het land: 'Wij mogen echter de hoop blijven koesteren, dat deze toestand niet al te lang zal duren en ons land na de vrede zijn zelfstandigheid zal herkrijgen.'²⁶ Een bestuurslid van de katholieke onderwijsvakvereniging voor leraren in het lager onderwijs, het Katholiek Onderwijzers Verbond (KOV), sprak dezelfde hoop uit tijdens een vergadering van het hoofdbestuur. Hij wees tegelijkertijd, in lijn met Van Poeljes oproep, op de plichten ten opzichte van de bezetter in het streven naar zelfstandigheid:

'We zijn Duits bezet; we zijn een overwonnen volk en staan onder het civiel bestuur van de Duitse Overheid, die zegt het ons zeer dragelijk te willen maken. Laten we voor dit laatste dankbaar zijn (...) Dat geeft plichten. (...) Het Nederlandse Volk zal zelfstandig zijn richting kunnen bepalen, echter onder erkenning van de feiten'.²⁷

Van een duidelijk uitspreken tegen de bezetter was dus geen sprake.

Naast een afwachtende en coöperatieve houding, met de hoop op behoud van enige vorm van zelfstandigheid, ondernamen de onderwijsvakorganisaties ook initiatieven tot verregaande samenwerking in deze overgangperiode. Door de regimewisseling waren verschillende bestuurlijke routines en institutionele zekerheden weggevallen.²⁸ De secretaris-generaal had het werk van de

---

²⁴ Ibidem.

²⁵ Blom, 'Exploitatie en nazificatie', 21.

²⁶ Notulen vergadering bestuur BNO, 29 juni 1940, IISG, ABOP, inv. nr. X010.3.

²⁷ Notulen vergadering Sint Bonaventura, 27-28 juli 1940, KDC, KOV, 873, inv. nr. 861.

²⁸ De Haan, *Politieke reconstructie*, 19.

democratisch gelegitimeerde minister van onderwijs overgenomen en werkte onder het Duitse bezettingsbestuur. Ook vond het overleg tussen de regering, ambtenaren en onderwijsvakorganisaties van het middelbaar onderwijs in de Bijzondere Commissie voor Georganiseerd Overleg van het Voortgezet Hoger Middelbaar Onderwijs sinds de bezetting niet meer plaats.²⁹ Er bestond daarnaast onzekerheid over de positie van onderwijsvakorganisaties in de toekomstige ‘Nieuwe Orde’ aangezien deze organisaties in nazi-Duitsland waren geïncorporeerd in een Deutsch Arbeitsfront.³⁰ Samenwerking leek de juiste strategie om de eigen positie te waarborgen en wellicht uit te breiden. De BNO nam op 18 mei 1940, tien dagen na de Duitse inval, het initiatief voor onderlinge samenwerking door een bijeenkomst van alle onderwijsvakorganisaties in het lager onderwijs te organiseren met als aanleiding ‘de veranderde omstandigheden’.³¹ Tijdens dit eerste overleg spraken men over onderlinge verschillen opzij zetten ‘om het contact met de overheid te bewaren, zover dat mogelijk was’.³² Hieruit spreekt onzekerheid over de eigen positie en de relatie tot het gezag. Men besloot om een ‘Comité van zes’ op te richten, primair gericht op het in stand houden van de communicatie met de overheid aangaande onderwijsvraagstukken.³³ Uit dit ‘Comité van zes’ werd in februari 1941 officieel het Algemeen Nederlands Onderwijzers Verbond (ANOV) opgericht.³⁴

De vier onderwijsvakorganisaties van het middelbaar onderwijs kwamen in dezelfde periode tot een samenwerkingsverband. Zij richtten de ‘Raad van Leraren’ op, die hetzelfde doel had voor het vmo als de ANOV voor het Lager Onderwijs.³⁵ Beide organisaties functioneerden tot ver na de bezetting als representatieve tussenorganisatie.³⁶ De verregaande samenwerking van

---

²⁹ *De organisatie der Nederlandse leraren; hun ontstaan, verleden en toekomstplannen*, voorjaar 1946, NA, Archief Raad van Leraren bij het Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs 1940-1979 (RvL), 2.19.069, inv. nr. 27.

³⁰ Pierre Ayçoberry, *The social history of the Third Reich, 1933-1945* (New York 1999) 157-158.

³¹ Notulen vergadering bestuur BNO, 22 mei 1940, IISG, ABOP, inv. nr. X010.3.

³² Notulen vergadering bestuur KOV, 1 juni 1940, KDC, KOV, 873, inv. nr. 46.

³³ Ibidem.

³⁴ De Jong, *Het Koninkrijk V*, eerste helft, 361.

³⁵ *De organisatie der Nederlandse leraren*, voorjaar 1946, NA, RvL, 2.19.069, inv. nr. 27.

³⁶ Tamme Spoelstra, *Verbondsonderwijs. Geschiedenis van het gereformeerd-vrijgemaakt onderwijs in Nederland tot 1985* (Amsterdam 2016) 76-77; Wim de Jong, *Heer & meester. Vrijheid van onderwijs. 1917-2017* (Woerden 2017) 104.

onderwijsvakorganisaties past binnen een bredere ontwikkeling in de Nederlandse samenleving die al voor de bezetting was ingezet. Tijdens de jaren dertig was er een onderstroom in de Nederlandse samenleving van vernieuwers die meer nationale eenheid en vernieuwing nastreefden. Zij keerden zich volgens Ten Have tegen de ‘hokjesgeest’ van de verzuilde samenleving.³⁷ Met de Duitse bezetting kreeg dit eenheidsstreven een nieuwe impuls. Secretaris-generaal Van Poelje was een groot voorstander van nationale eenheid in plaats van de historisch zo gegroeide verscheidenheid van maatschappelijke organisaties. Hij richtte allereerst zijn pijlen op de sportbonden. Binnen een maand na de Duitse inval bracht hij verschillende voetbalbonden bij elkaar en op 31 juli 1940 vloei­de daar de oprichting van de Nederlandse Voetbal Bond uit voort.³⁸ Historicus André Swijtink beschrijft in zijn studie naar het Nederlandse sportwezen tijdens de bezetting over de groeiende overheidsinvloed en concentratiepogingen van ambtenaren als Van Poelje, die gericht waren op ‘nationale eenheid’ in plaats van ‘eendracht’ in verscheidenheid.³⁹

Op politiek gebied ontstond de ‘beweging’ de Nederlandse Unie.⁴⁰ Het toppunt van zuilverstijgende samenwerking tijdens de bezetting was mogelijk de dialoog die werd gevoerd door prominente Nederlanders met uiteenlopende levensbeschouwelijke achtergronden tijdens hun gijzeling in een seminarie in Sint-Michielsgestel. De Duitse bezetter hield daar vanaf mei 1942 meer dan vierhonderd gegijzelden vast en een aantal van hen bediscussieerde hoe na de bezetting de Nederlandse maatschappelijke verdeeldheid kon worden doorbroken.⁴¹ De samenwerkingsinitiatieven van de onderwijsvakorganisaties kunnen dus gedeeltelijk worden verklaard door het eenheidsstreven van verschillende actoren in de Nederlandse samenleving. Belangrijker voor de stimulans tot institutionele reconstructie was echter de door De Haan gesignaleerde institutionele onzekerheid over het eigen voortbestaan tijdens deze overgangperiode.⁴²

---

³⁷ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 72-74.

³⁸ Swijtink, *In de pas*, 79-80; Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 192.

³⁹ Swijtink, *In de pas*, 79.

⁴⁰ Ten Have, *1940. Verwarring en aanpassing. Leven in bezet Nederland (1940-1945)* (Amsterdam 2015) 145-147, 157-158.

⁴¹ Madelon de Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn 1979) 47-79.

⁴² De Haan, *Politieke reconstructie*, 5.

Fasering bezetting en drie strategieën van nazificatie

Historicus Hans Blom heeft een fasering ontwikkeld van de nazificatie in Nederland tijdens de bezetting, waaraan het proces van gelijkschakeling en nazificatie in het onderwijsdomein in Nederland kan worden getoetst. De door mij geconstateerde overgangperiode van mei 1940 tot en met november 1940 valt gedeeltelijk samen met de eerste van de vier fases van de Duitse bezetting uit zijn theorie. Bloms eerste fase van de bezetting loopt door tot de Februaristaking in 1941. Deze kenmerkt zich volgens hem door wederzijdse welwillendheid: de bezetter probeert met zachte hand het Nederlandse volk te winnen voor de omvorming van de pluralistische samenleving naar een nationaalsocialistische samenleving. Tegelijkertijd reageren de Nederlandse bevolking en elites over het algemeen afwachtend en coöperatief.⁴³ In het onderwijsveld is deze afwachtende en coöperatieve houding terug te zien bij de onderwijsvakorganisaties.

Blom onderscheidt ook drie strategieën van nazificatie van de Nederlandse samenleving door het Duitse bestuur.⁴⁴ De ontwikkelingen binnen het onderwijs komen overeen met deze strategieën. De eerste strategie van nazificatie is volgens Blom de beïnvloeding van de publieke opinie met behulp van propaganda. Hij geeft hierbij het voorbeeld van de Nederlandse pers die werd ingezet als propagandamiddel. Journalisten moesten een loyaliteitsverklaring ondertekenen en de Duitse Pressereferent vertelde hen dagelijks waar zij over moesten schrijven.⁴⁵ In het onderwijs is deze vorm van nazificatie terug te zien bij de tweede casus die nog ter sprake zal komen: de zuivering van leermiddelen. Sommige boeken werden verboden, bij andere boeken werden passages vervangen door teksten met een nationaalsocialistische inslag.⁴⁶ De tweede strategie van nazificatie was gericht op het Nederlandse openbare politieke leven. Het Duitse bestuur hoopte dat de nieuw opgerichte politieke beweging de ‘Nederlandse Unie’ een instrument werd van nationaalsocialistische beïnvloeding van de Nederlandse bevolking.⁴⁷ Ook in het onderwijs kwam er onder Duits bestuur meer aandacht voor politieke incidenten op de scholen. Vanaf het begin van de bezetting is op

---

⁴³ Blom, ‘Exploitatie en nazificatie’, 21.

⁴⁴ Ibidem, 24-25.

⁴⁵ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 118.

⁴⁶ Jacques Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom. 1940-1945. Deel I.* (Den Haag 1977) 72-74.

⁴⁷ Blom, ‘Exploitatie en nazificatie’, 25.

verschillende manieren geprobeerd politieke incidenten op de scholen te voorkomen, bijvoorbeeld door schoolleiders verantwoordelijk te maken voor de orde en rust op hun school, de derde casus die ik behandel in dit hoofdstuk.⁴⁸ De derde strategie van nazificatie was de omvorming van bestaande sociaaldemocratische massaorganisaties tot een nationaalsocialistische massabeweging. De eerste casus gaat over deze strategie van nazificatie van onderwijsvakorganisaties. De sociaaldemocratische lerarenvakbond BNO werd slachtoffer van deze gelijkschakeling ter voorbereiding op de incorporatie in een nationaalsocialistische arbeidersbeweging.⁴⁹

De BNO vertegenwoordigde als onderwijsvakorganisatie voornamelijk leraren uit het lager onderwijs in plaats van het vmo. Toch heb ik ervoor gekozen om haar gelijkschakeling een prominente plaats te geven in dit hoofdstuk. In ieder hoofdstuk richt mijn onderzoek zich namelijk op dat onderdeel van het onderwijsveld waar op dat moment in de ontwikkeling van de bezetting de meeste interactie plaatsvond. In dit geval werd de politiek van de gelijkschakeling in het onderwijs het duidelijkste zichtbaar bij de BNO. Dat heeft ten eerste te maken met de sociaaldemocratische achtergrond van de BNO en haar verbondenheid met de sociaaldemocratische vakcentrale het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV). Het Duitse gelijkschakelingsbeleid richtte zich vrijwel direct tegen sociaaldemocratische maatschappelijke organisaties waaronder de BNO. De twee niet-confessionele onderwijsvakorganisaties van het vmo, de in 1867 opgerichte Algemene Vereniging van Leraren bij het Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs (AVMO) en het in 1830 opgerichte Genootschap voor Leraren aan de Nederlandsche Gymnasia en Lycea (het Genootschap), hadden geen verbondenheid met de NVV en ontlieden daardoor deze vorm van gelijkschakeling. Ten tweede kon er gebruikgemaakt worden van een rijk archief van de BNO met reacties van haar bestuur en achterban op de gelijkschakeling. Het archief van de AVMO is daarentegen grotendeels incompleet, terwijl de bronnen uit het archief van Het Genootschap laten zien dat zij voornamelijk discussies voerden

---

⁴⁸ De Pater, *Het schoolverzet*, 48; Notulen vergadering secretarissen-generaal 12 juli 1940, NA, Algemene Zaken, 2.03.06, inv. nr. 60; Brief waarnemend secretaris-generaal Reinink aan inspecteurs van onderwijs, 13 september 1940, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 23.

⁴⁹ Onno Bosma, 'De Bond in de oorlogsjaren. Het snelle buigen voor de Duitse bezetter', *Het Schoolblad. Weekblad van de Algemene Bond voor Onderwijzend Personeel* 8 (1989) 10-16.

over het tijdens de bezetting opgerichte samenwerkingsverband de Raad van Leraren.⁵⁰ Het Genootschap en de AVMO ervoeren gelijkschakelingsmaatregelen betreffende hun mededelingenbladen, maar dit stond in schril contrast met de gedwongen gelijkschakeling die de BNO onderging.⁵¹

Strategie van nazificatie:

Omvorming van bestaande sociaaldemocratische massaorganisaties tot een nationaalsocialistische massabeweging

De sociaaldemocratische vakbonden behoorden tot de eerste slachtoffers van de nationaalsocialistische gelijkschakeling. De sociaaldemocratische onderwijsvakbond BNO ontkwam ook niet aan de nationaalsocialistische omvorming van de bezetter. Het Duitse bestuur greep direct in door de sociaaldemocratische vakcentrale, het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV), in juni 1940 onder zijn toezicht te plaatsen.⁵² NSB'er Henk Woudenberg verving het hoofdbestuur en kreeg de taak de marxistische invloeden van de vakcentrale uit te roeien en 'de vakbondsleden met zachte hand tot het nationaal-socialisme (te) brengen', aldus historicus David Barnouw.⁵³ Deze gelijkschakeling van de NVV viel samen met de aanstelling van mr. dr. ir. Meinoud Rost van Tonningen als Kommissar für die Marxistischen Parteien door Seyss-Inquart.⁵⁴ Sociaaldemocratische organisaties zoals de omroepvereniging VARA, de uitgeverij De Arbeiderspers, de vrouwenbeweging en de boerenvakbond kwamen eveneens onder zijn leiding te staan. Woudenberg en Rost van Tonningen moesten de bestaande sociaaldemocratische organisaties omvormen tot een nationaalsocialistische massabeweging.⁵⁵

Er was een aantal redenen waarom de bezetter koos voor de sociaaldemocratische organisaties als basis van een nationaalsocialistische

---

⁵⁰ H.A.J. Griep, D.K.F. Heyt, P. Hoogenboom ed., *Honderd jaar A.V.M.O. Gedenkboek 1867-1967* (Amersfoort 1967). 5; NA, Genootschap voor Leraren aan de Nederlandse Gymnasia, Lycea en Athenea 1830-1974, 2.19.023, inv nr. 9, Notulen bestuursvergadering 5 oktober 1940, 12 april 1941, 28 augustus 1941, 13 december 1941, 5 januari 1942.

⁵¹ Griep, Heyt en Hoogenboom ed., *Honderd jaar A.V.M.O.*, 5.

⁵² Ten Have, 1940, 147.

⁵³ David Barnouw, *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere eind*. (2e druk; Zutphen 2014) 63.

⁵⁴ Gjalz Zondergeld, *Ons socialisme, uw toekomst! Henk Woudenberg en het Nederlands Arbeidsfront (1942-1945)* (Apeldoorn 2010) 30.

⁵⁵ Barnouw, *Rost van Tonningen*, 61-67.

massabeweging. Ten eerste vertegenwoordigden de SDAP en de daaraan verwante organisaties een vijfde van de Nederlandse samenleving. Een optimistische Seyss-Inquart schreef in een rapport aan Hitler dat met de overname van de sociaaldemocratische organisaties ‘eine breite Plattform für die politische Einflussnahme auf das niederländische Volk gewonnen [ist], denn diese Partei vertrat 20-22% der niederländischen Bevölkerung.’⁵⁶ Ten tweede vormden de leden, over het algemeen arbeiders, een belangrijke doelgroep van de nationaalsocialistische staat.⁵⁷ Ten derde werden de sociaaldemocraten gezien als mogelijke opposenten van de nationaalsocialistische staat. Inlijving van deze groep was van belang om zo een bron van mogelijk verzet in de kiem te smoren.⁵⁸ Confessionele vakcentrales, verwant aan de Nederlandse kerken, werden in deze eerste fase van de bezetting niet gelijkgeschakeld. Dit was een bewuste keuze. Gelijkschakeling van confessionele maatschappelijke organisaties kon leiden tot conflicten met de Nederlandse kerken, en dat wilde Seyss-Inquart zolang de oorlog voortduurde vermijden.⁵⁹

De aanstelling van Woudenberg als nieuwe commissaris van de NVV had directe gevolgen voor de aangesloten bonden, waaronder de onderwijsvakorganisatie BNO. De vakbonden mochten zich niet meer mengen in politieke kwesties, moesten zich sociaaleconomisch op Duitsland richten en hen werd verboden nog te staken.⁶⁰ Zij moesten volledige inzage geven in de agenda’s en notulen van bestuursvergaderingen en in hun organisatorische en financiële situatie, terwijl financiële beslissingen alleen nog genomen konden worden in overleg met Woudenberg.⁶¹ Op 22 augustus 1940 werd de BNO verder gelijkgeschakeld door de gedwongen vervanging van de voorzitter J. van der Sluys door de NSB’er Gerard Vlekke.⁶² Hij was katholiek, een uitgesproken nationaalsocialist, lid van de

---

⁵⁶ De Jong, *Het Koninkrijk IV*, eerste helft (‘s-Gravenhage 1972) 447.

⁵⁷ Ayçoberry, *The social history of the Third Reich*, 156; Max H. Kele, *Nazi’s and workers. National socialist appeals to German labor, 1919-1933* (North Carolina, 1972) 215-216.

⁵⁸ Ian Kershaw, ‘The nazi state. An exceptional state?’, *New Left Review* 1:176 (1989) 47-67, aldaar 58.

⁵⁹ Jan Bank, *God in de oorlog. De rol van de kerk in Europa 1939-1945* (Amsterdam 2015) 205-208.

⁶⁰ Ten Have, *1940*, 147.

⁶¹ Notulen vergadering bestuur BNO, 27 juli 1940, IISG, ABOP, inv. X010.3.

⁶² *Besluit van de Ereraad van het N.V.V. betreffende stukken, verslagen en aantekeningen*. Bond van Nederlandsche Onderwijzers (Amsterdam 1945) 48.

Vereniging van Hoofden van Scholen en NSB-kopstuk op het gebied van onderwijs.⁶³ Andere bij de NVV aangesloten organisaties maakten een vergelijkbare gedwongen gelijkschakeling mee. In de Algemene Nederlandsche Diamantbewerdersbond werden bijvoorbeeld de Joodse bestuursleden vervangen door NSB'ers. Een 'Gemeenschap van Arische diamantbewerders' nam de leiding van de bond over.⁶⁴ Daarnaast kregen tien andere vakbondsbestuurders ontslag omdat werd aangenomen dat zij zich op grond van hun houding niet loyaal ten opzichte van de bezetter zouden opstellen.⁶⁵ Opvallend genoeg was er bij deze strategie van nazificatie anders dan bij de andere twee strategieën, sprake van een duidelijk vooropgezet plan dat direct door de Duitse autoriteiten werd uitgevoerd zonder noemenswaardige inmenging van Nederlandse ambtenaren.

Zoals de ambtenaren op het departement meewerkten aan de uitwerking van nazificatiebeleid, zo werkten de bestuursleden van de sociaaldemocratische vakbonden mee aan de gelijkschakeling van hun eigen organisatie. Alle voorzitters van de bij de NVV aangesloten vakbonden accepteerden de vervanging van het NVV-bestuur door Woudenberg. Op een bijeenkomst op 16 juli 1940, georganiseerd door de Duitse autoriteiten, kregen zij de keuze voorgelegd: Woudenberg direct accepteren of bezwaar maken. Bezwaar maken werd door de Duitsers gezien als 'bewijs van deloyaliteit jegens de Duitse overheid'.⁶⁶ Wat dat voor consequenties had, naast direct ontslag met behoud van alle rechten, bleef onduidelijk, aangezien geen enkel bestuur of bestuurslid bezwaar maakte. Er ging een zekere mate van dreiging uit van deze Duitse stellingname. Het bestuur van de BNO communiceerde naar haar achterban dat zij in het belang van het eigen voortbestaan de nieuwe situatie accepteerde. Zij zette haar werkzaamheden voort en vroeg de verschillende afdelingen om hetzelfde te doen.⁶⁷

Deze officiële verklaring belette het bondsbestuur niet om te zoeken naar een manier om zich af te scheiden van de gelijkgeschakelde NVV. Door de nieuwe

---

⁶³ Van Setten, *Opvoeding in volkse geest*, 39; Notulen vergadering bestuur BNO, 31 augustus 1940, IISG, ABOP, inv. nr. X010.3.

⁶⁴ M. van Dijk en E. de Ruijter, 'Algemeene Nederlandsche Diamantbewerdersbond (ANDB)' *Vakbeweging in de oorlog*, IISG, 2009, <https://vakbewegingindeoorlog.nl/algemeene-nederlandsche-diamantbewerdersbond-andb.html> (geraadpleegd op 1 mei 2025).

⁶⁵ De Jong, *Het Koninkrijk IV*, eerste helft, 464.

⁶⁶ *Ibidem*, 459.

⁶⁷ Brief Hoofdbestuur BNO aan leden, 29 juli 1940, NIOD, Dossier – Bond van Nederlandse Onderwijzers (Dossier BNO), 249-0120A, inv. nr. a.1.

omstandigheden had de NVV volgens het bestuur geen politieke invloed meer en er was ook geen sprake meer van het kunnen toewerken naar een sociaaldemocratie. Daarom was het voor de BNO ook niet meer noodzakelijk om lid van de vakcentrale te blijven, zo redeneerde het bestuur.⁶⁸ De Duitse commissaris voor de Nederlandsche Vakcentrale dr. Voss en de door de Duitse bezetter aangestelde NVV secretaris NSB'er Jan van Kampen vonden de afscheiding van de BNO van de NVV echter onbespreekbaar. Het tegenovergestelde gebeurde: Voss eiste van het bestuur 'het aanvaarden van een sterkere centralisatie in de leiding en de structuur van het N.V.V.' en het in staat en bereid zijn 'positief en actief mede te werken aan een sociaal-economische oriëntering van Nederland op Duitsland.'⁶⁹ Er werd door de Duitse autoriteit benadrukt dat het bestuur op kon stappen zonder dat daar consequenties aan verbonden werden. Het voltallige bestuur accepteerde deze voorwaarden, waarmee de afscheiding van de NVV mislukte.

In een verklaring aan de leden meldde het bestuur aan te blijven om onder andere de ondersteuningskas, het pensioenfonds, de weerstandkas, het eigen gebouw en de drukkerij van de BNO veilig te stellen. Zij wilde 'niet in de steek (...) laten al wat de Bond heeft gesticht en bereikt.' Zij zagen ook kansen: de BNO kon onder de door de Duitsers aangestelde nieuwe voorzitter Vlekke de leidende onderwijsvakorganisatie worden die grote problemen kon helpen oplossen zoals te grote klassen, de werkloosheid onder leraren en de penibele situatie van pas afgestudeerde leraren.⁷⁰ Dit idee kwam overeen met Vlekkes ideeën. Hij meldde het bestuur tijdens zijn eerste vergadering als voorzitter van de BNO: 'Nu zal het Bondsprogram rechtstreeks worden uitgevoerd, omdat de Bond voor de Regering van dit moment de kern is geworden, waarnaar ze zich richt'.⁷¹ Enerzijds verwelkomde het bestuur naar buiten toe de nieuwe positie van de BNO onder hun nieuwe voorzitter en hoopte zij op de leidende rol onder de onderwijsvakorganisaties. Anderzijds uitte zij binnenshuis tijdens de vergaderingen ook kritiek op Vlekkes handelen. Vooral zijn NSB-vocabulaire stuitte de andere bestuursleden tegen de borst. Men vreesde voor afmeldingen van leden naar aanleiding van de aanstelling van zo'n uitgesproken NSB'er als voorzitter.⁷²

---

⁶⁸ Notulen vergadering bestuur BNO, 13 augustus 1940, IISG, ABOP, inv. nr. X010.3.

⁶⁹ Notulen vergadering bestuur BNO, 14 augustus 1940, IISG, ABOP, inv. nr. X010.3.

⁷⁰ 'Trouw aan Bond van onderwijzers' *Het Volk. Socialistisch Dagblad*, 41 (1940) Avondblad, 11 september 1940.

⁷¹ Notulen vergadering bestuur BNO, 31 augustus 1940, IISG, ABOP, inv. nr. X010.3.

⁷² Ibidem.

In november 1940 waren de gevolgen van de gelijkschakeling van de BNO voor iedereen duidelijk. De opzeggingen van leden stroomden binnen; hetzelfde gebeurde bij andere sociaaldemocratische vakorganisaties en instituties zoals de Vara en de Arbeiderspers.⁷³ Leden zagen klaarblijkelijk geen voordelen van Vlekke als voorzitter voor de BNO, zoals de mogelijkheid tot beïnvloeding van beleid over het aantal leerlingen per klas en de positie van de pas afgestudeerde leraar. Een bestuurslid uitte zijn frustratie hierover tijdens de vergadering: ‘dat we er nooit in zullen slagen naar buiten de collega’s duidelijk te maken, dat het resultaat ons werk is, omdat alles zich binnenhavens (...) afspeelt’.⁷⁴ De realiteit was dat in november 1940 een zesde van het totale ledenbestand had opgezegd. De schuld hiervan legde het bestuur bij Vlekke. Het kwam door hem dat

‘Onze organisatie (...) langzamerhand [wordt] omgeschakeld tot een instrument van de bezettende macht, van de NSB. Zo zien in ieder geval onze mensen het. In *De Bode* [het vakblad van de BNO] zijn de artikelen van Vlekke herkenbaar aan de gezwollen N.S.B.-stijl. Aan al deze dingen gaat de Bond dood’.⁷⁵

Het bestuur eiste tijdens een bestuursvergadering in november 1940 dat hij zijn ontslag indiende. Hij schoof deze eis van tafel. Het bestuur moest ‘de nieuwe tijd’ simpelweg accepteren.⁷⁶

Beide pogingen van het bestuur om de zelfstandigheid te handhaven, de afscheiding van de gelijkgeschakelde NVV en het ontslag van de NSB-voorzitter, waren vruchteloos. Zij illustreren hoe onmogelijk het voor het bestuur van de BNO was om na aanvankelijke acceptatie van de gelijkschakeling los te komen van de NVV, zijn nieuwe voorzitter en indirect de nationaalsocialistische omvorming. Voor de ultieme consequentie, het gezamenlijk opstappen van het gehele bestuur, werd in beide gevallen niet gekozen uit vrees voor mogelijke bestraffing door de Duitse autoriteiten.⁷⁷ Daarnaast werd het institutionele zelfbehoud van de BNO een doel op zich, een proces dat door Lammers wordt beschreven als

---

⁷³ Notulen vergadering bestuur BNO, 09 november 1940, IISG, ABOP, inv. nr. X010.3; De Jong, *Het Koninkrijk IV*, eerste helft, 464.

⁷⁴ Notulen vergadering bestuur BNO, 09 november 1940, IISG, ABOP, inv. nr. X010.3.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ De Jong, *Het Koninkrijk IV*, eerste helft, 459; Notulen vergadering bestuur BNO, 14 augustus 1940, IISG, ABOP, inv. nr. X010.3.

‘doelverschuiving’, waarbij het voortbestaan van de organisatie voor belanghebbers belangrijker is geworden dan het oorspronkelijke doel waarvoor zij ooit bedoeld was.⁷⁸ Desondanks ontsnapte de BNO niet aan steeds verdergaande gelijkenschakeling en nationaalsocialistische omvorming en de uiteindelijke incorporatie in een nationaalsocialistische (massa)beweging. Haar gelijkenschakeling op lokaal niveau was ook complex. De gelijkenschakeling van het bestuur van de BNO was succesvol, omdat zij aanbleef en ook haar achterban opriep om aan te blijven en de nieuwe situatie te accepteren. Op lokaal niveau reageerde men echter tegengesteld aan het bestuur en kon niet van succes gesproken worden. Veel afdelingen waren in november 1940 gedeeltelijk of in zijn geheel al niet meer actief en lidmaatschappen werden massaal opgezegd.⁷⁹ Waar het landelijke bestuur de nieuwe situatie schoorvoetend accepteerde, lieten de lokale afdelingen met feitelijk handelen hun afkeuring blijken.

Het duidelijkste voorbeeld hiervan is de Amsterdamse afdeling van de BNO. Aan het begin van 1940 was dit een van de meest actieve lokale afdelingen met ongeveer 900 van de totaal 6.000 bondsleden.⁸⁰ De voorzitter van deze afdeling, Willem Ploeger, had zich in een opiniestuk voor het vakbondsblad *De Bode* openlijk uitgesproken tegen de ontheffing van de Joodse leraren uit hun ambt in november 1940. Het stuk werd echter niet geplaatst, omdat het volgens het hoofdbestuur tegen de verordeningen van de Rijkscommissaris inging, aangezien het kritiek bevatte op Duits beleid.⁸¹ Ploeger besloot het stuk alsnog als circulaire rond te zenden aan de Amsterdamse leden. NVV-commissaris Woudenberg ontstootte hem om deze reden op 4 december 1940. Het voltallige afdelingsbestuur stapte vervolgens op en startte een succesvolle opzeggingscampagne onder leden.⁸² Eind 1940 waren 513 van de 900 lidmaatschappen in Amsterdam opgezegd.⁸³

De gelijkenschakeling van de BNO voltrok zich op verschillende niveaus dus significant anders. Het landelijke bestuur werkte ondanks weerstand mee wat

---

⁷⁸ Lammers, *Vreemde overheersing*, 37.

⁷⁹ Bosma, ‘De Bond in de oorlogsjaren’, 15.

⁸⁰ Ibidem, 15.

⁸¹ *De Bode. Orgaan van den Bond van Nederlandsche Onderwijzers* 35 (1940) 445-460, aldaar 446.

⁸² Notulen vergadering bestuur BNO, 07 december 1940, IISG, ABOP, inv. nr. X010.3.

⁸³ Bosma, ‘De Bond in de oorlogsjaren’, 15.

deels valt te verklaren uit de doelverschuiving van de bond.⁸⁴ Dat het bestuur het voortbestaan vooropstelde en niet verloren wilde laten gaan had ook te maken met de aard van deze sociaaldemocratische organisatie die dubbeltje voor dubbeltje was opgebouwd door middel van de contributies van de achterban. De voortrekkersrol bij de centralisatie van de onderwijsvakorganisaties en de invloed op onderwijsbeleid via voorzitter Vlekke had zeker ook aantrekkingskracht op het landelijke bestuur. Op lokaal niveau gold dit niet. De voordelen van de gelijkshakeling, zoals een grotere invloed op onderwijsbeleid, speelden lokaal nauwelijks een rol en het voortbestaan van de BNO was niet afhankelijk van het voortbestaan van één enkele afdeling.⁸⁵ Daardoor lag de drempel voor lokale afdelingen om te stoppen met activiteiten ongetwijfeld lager dan voor het landelijk bestuur. Daarnaast waren de opzeggingen voor het landelijk bestuur cijfers en voor de lokale afdelingen bondsleden met een gezicht. Zij voelden de onvrede onder de leden over de gelijkshakeling beter aan dan het landelijke bestuur. Deze casus illustreert duidelijk Lammers' theorie: hoe lager het bestuursniveau van collaboratie, hoe minder de legitimiteit van de maatregelen wordt erkend en hoe minder effectief deze zijn.⁸⁶

Strategie van nazificatie:

Beïnvloeding van de publieke opinie middels propaganda

Een eerste stap naar de beïnvloeding van de opinie van de schoolgaande jeugd werd in juli 1940 door de Duitse *Beauftragte* van de provincie Groningen, mr. Hermann Conring, geïnitieerd. Seyss-Inquart werd door hem geïnformeerd over een anti-Duits geschiedenisboek dat op verschillende Nederlandse scholen in gebruik was. De *Platen-atlas voor de algemene geschiedenis ten dienste van het gymnasiaal en middelbaar onderwijs* zou een kritische passage over Hitler bevatten.⁸⁷ Naar aanleiding van deze melding had Generalkommissar für Verwaltung und Justiz Wimmer eind augustus 1940 een bespreking met secretaris-generaal Van Poelje. Hij eiste van Van Poelje dat alle leermiddelen en bibliotheken werden gezuiverd van anti-Duits materiaal. Hij zette extra druk door zijn teleurstelling te uiten dat dit nog

---

⁸⁴ Lammers, *Vreemde overheersing*, 37.

⁸⁵ Notulen vergadering bestuur BNO, 09 november 1940, IISG, ABOP, inv. nr. X010.3.

⁸⁶ Lammers, *Vreemde overheersing*, 125-127.

⁸⁷ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 223.

niet was gedaan. Het moest nu zo snel mogelijk gebeuren. Hij eiste dat ook het mondelinge onderwijs aan dezelfde verwachtingen voldeed.⁸⁸

De zuivering van leermiddelen was voor de secretaris-generaal van het departement van Onderwijs in verhouding tot de controle op het mondelinge onderwijs gemakkelijker in beleid te vangen. Allereerst sloot Van Poelje enkele dagen na de correspondentie van Wimmer op 29 augustus 1940 voorlopig de schoolbibliotheken.⁸⁹ Daarnaast verzocht hij op aandringen van Wimmer de pro-Duitse Van Dam, hoogleraar Germanistiek aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, op te treden als voorzitter van de op te richten nieuwe commissie.⁹⁰ Later bleek dat deze functie een opstapje was voor Van Dam; hij zou in november 1940 door de Rijkscommissaris worden benoemd tot secretaris-generaal van het departement van Onderwijs.⁹¹ Voor de zuivering van leermiddelen werden bestaande institutionele structuren zoals commissies en de inzet van de inspecteurs van onderwijs gebruikt. Twee departementale commissies werden opgericht: de Commissie Leermiddelen en de Commissie Voorlichting voor Leerboeken.⁹² De Commissie Leermiddelen moest leermiddelen zuiveren van ‘datgene dat eventueel den bezetter onaangenaam zouden kunnen zijn of het zou kunnen prikkelen’.⁹³ De Commissie Voorlichting voor Leerboeken richtte zich onder leiding van Van Dam op het geven van advies aan uitgevers over de inhoud van nieuwe schoolboeken en het herdrukken en wijzigen van bestaande boeken.⁹⁴ De secretaris-generaal benoemde voornamelijk inspecteurs van onderwijs in de Commissie Leermiddelen; negen van de dertien leden waren inspecteur, inclusief voorzitter en vicevoorzitter, de inspecteur van het middelbaar onderwijs voor Noord-Holland en Utrecht dr. Simon Elzinga en de landelijke inspecteur voor gymnasiaal onderwijs dr. E.H. Renkema.⁹⁵

---

⁸⁸ Presser, *Ondergang*, 72.

⁸⁹ De Pater, *Het schoolverzet*, 33.

⁹⁰ Ibidem.

⁹¹ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 190.

⁹² Adreslijst Commissie Leermiddelen, 27 september 1940, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 10.

⁹³ Notulen vergadering college van secretarissen-generaal, 26 augustus 1940, NA, Algemene Zaken, inv. nr. 60.

⁹⁴ Publicatie in het Nieuwsblad voor den boekhandel nr. 40, 2 oktober 1940, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 10; Arnold Lubbers, ‘De Commissie van Voorlichting van Leerboeken 1940-1945’, *De Boekwereld. Tijdschrift voor boek en prent*, 1 (2006) 67-79, aldaar 68-71.

⁹⁵ Secretaris Commissie Leermiddelen Mr. A. M. Kiers aan waarnemend secretaris-generaal Reinink, 02 oktober 1940, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 7.

Het was uitzonderlijk voor ambtenaren van het schooltoezicht om zo direct en in groten getale betrokken te zijn bij de invulling van overheidsbeleid. Gewoonlijk bestond hun taak als ambtenaren van een uitvoerende bestuurlijke tussenorganisatie uit de controle van de uitvoering van overheidsbeleid op de scholen. Zij controleerden jaarplannen, observeerden nieuwe docenten en inspecteerden jaarlijks scholen uit hun rayon.⁹⁶ Nu werden zij bij de zuivering van leermiddelen zowel onderdeel van de bestuurlijke als de controlerende organisatie. Deze institutionele reconstructie in de vorm van de veranderende rol van de inspecteurs van onderwijs was mogelijk door de omstandigheden in deze overgangperiode.

Eind september 1940 kwam de Commissie Leermiddelen met een eerste lijst van niet-verboden leermiddelen.⁹⁷ Het was klaarblijkelijk op korte termijn makkelijker vast te stellen welke leermiddelen niet in plaats van wel verboden moesten worden. Al gauw bleek het voor de commissie onmogelijk om volledige lijsten met verboden boeken samen te stellen zonder medewerking van buitenaf. Allereerst poogde de commissie uitgeverijen hierbij te betrekken, maar hier kwam weinig respons op.⁹⁸ Het gevolg was dat het onderwijs zelf bij het proces van de zuivering werd ingezet. Er kwam een ‘klopjacht’ op leermiddelen, in de woorden van een van de commissieleden.⁹⁹ Leraren werden door de onderwijsinspecteurs verplicht mee te werken en schoolleiders werden persoonlijk verantwoordelijk gehouden voor een correcte zuivering.¹⁰⁰

Deze aanpak was in september 1940 al geopperd door de Duitse bezetter, maar waarnemend secretaris-generaal Reinink overtuigde Hauptabteilung Erziehung und Kirchen dr. Heinrich Schwarz en zijn naaste medewerker dr. A. von Albrecht destijds dat dit voor te veel onrust in het onderwijs zou zorgen.¹⁰¹ Na tegenvallende resultaten in de eerste weken van zuivering werd alsnog door de commissie besloten schoolleiders en leraren verantwoordelijk te maken. De

---

⁹⁶ Nan L. Dodde, *Een speurtocht naar samenhang. Het rijkschooltoezicht van 1801 tot 2001* (Den Haag 2001) 14-17.

⁹⁷ Lijst commissie leden aan waarnemend secretaris-generaal Reinink, 07 november 1940, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 10.

⁹⁸ Publicatie in het Nieuwsblad voor den boekhandel nr. 40, 02 oktober 1940, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 10.

⁹⁹ Brief Inspecteur Renkema aan rector Gymnasium in Haarlem, 26 november 1940, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 37.

¹⁰⁰ Brief Inspecteur Renkema aan rector Gymnasium in Ede, 26 november 1940, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 37.

¹⁰¹ De Pater, *Het schoolverzet*, 33.

inspecteurs van onderwijs organiseerden eind november 1940 bijeenkomsten in het gehele land en informeerden de schoolleiders over de nieuwe aanpak. Een eerste voorlopige lijst met verboden boeken werd eveneens met hen gedeeld.¹⁰² De commissie gaf enkele dagen later, in december 1940, algemene richtlijnen uit die het zuiveringsproces door leraren en schoolleiders moest faciliteren. Een leermiddel mocht geen anti-Duitse of anti-nationaalsocialistische strekking hebben en het mocht het Huis van Oranje alleen objectief beschrijven.¹⁰³ Uit Duitsland geëmigreerde auteurs waren verboden; opmerkelijk genoeg gold dat niet voor Joodse auteurs, tenzij er bezwaar bestond tegen de inhoud.¹⁰⁴

De verantwoordelijkheid voor de zuivering van leermiddelen werd zo door de commissie uiteindelijk toch doorgeschoven naar het lagere niveau van schoolleiders en leraren. Ondanks de onzekerheid welke boeken wel of niet verboden waren door het ontbreken van complete lijsten, kregen schoolleiders te horen dat zij verantwoordelijk waren voor het ‘al of niet toelaten van deze boeken (...) totdat de lijst der afgekeurde boeken U volledig kan worden medege-deeld’.¹⁰⁵ Vanaf november 1940 breidden de lijsten met verboden boeken en specifieke ‘wijzigingsblaadjes’ steeds verder uit.¹⁰⁶ De betrokkenheid van de schoolleiders en leraren versnelde de identificatie van te zuiveren leermiddelen aanzienlijk: in februari 1941 waren bijna 11.000 leermiddelen gecontroleerd en 700 daarvan verboden. Daarnaast kreeg een groot aantal leermiddelen ‘wijzigingsblaadjes’ voorgeschreven.¹⁰⁷ In die zin is deze eerste fase van leermiddelenzuivering succesvol verlopen.

Het is de vraag in hoeverre dit ‘papierbeleid’ in de praktijk is doorgevoerd. Dat is moeilijk te bepalen op basis van het beschikbare archiefmateriaal. Historici J.C.H. de Pater en Loe de Jong zijn ervan overtuigd dat de zuivering van

---

¹⁰² Brief Inspecteur Renkema aan rector Gymnasium in Haarlem, 03 december 1940; Brief Inspecteur Renkema aan rector Gymnasium in 's-Hertogenbosch, 26 november 1940; Brief Inspecteur Renkema aan rector Gymnasium in Sneek, 02 december 1940; Brief Inspecteur Renkema aan rector R.K. Gymnasium in Venlo, 28 november 1940, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 37.

¹⁰³ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 223.

¹⁰⁴ Brief Inspecteur Renkema aan rector Gymnasium in Haarlem, 2 december 1940, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr.37.

¹⁰⁵ Brief Inspecteur Renkema aan rector Gereformeerd Gymnasium in Leeuwarden, 26 november 1940, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 37.

¹⁰⁶ De Jong, *Het Koninkrijk V*, eerste helft, 342.

¹⁰⁷ *Ibidem*, 342-343.

leermiddelen vooral een wassen neus was. Volgens hen werden de inlegvellen op veel scholen niet ingeplakt en waar dat al gebeurde konden de leerlingen eenvoudig de oorspronkelijke tekst lezen.¹⁰⁸ Uit de correspondentie van verschillende schoolleiders met de onderwijsinspecteur voor gymasiaal onderwijs komt een ander beeld naar voren. Uit angst om persoonlijk verantwoordelijk te worden gehouden voor de aanwezigheid van anti-Duits materiaal op hun school, lijken schoolleiders mee te hebben gewerkt aan zuivering van de leermiddelen.¹⁰⁹ Slechts een enkele schoolleider negeerde de oproep om boekenlijsten naar de inspecteur op te sturen.¹¹⁰ Het verschil van inzicht kan verklaard worden door het type bronnen waarop De Pater en De Jong zich baseren. Zij hebben geen gebruik gemaakt van de correspondentie tussen de onderwijsinspecteur en schoolleiders, zoals die in mijn onderzoek wel centraal staat. Uit deze correspondentie blijkt een grotere vorm van medewerking dan de bronnen van De Pater en De Jong suggererden. Bovendien richtten zij zich in hun studies voornamelijk op het lager onderwijs. Waarschijnlijk boden de gebruikte leermiddelen in het middelbaar onderwijs meer aanknopingspunten voor politieke incidenten onder middelbare scholieren. Dit kan een belangrijke reden zijn geweest voor schoolleiders van middelbare scholen om de aan hen opgelegde eigen verantwoordelijkheid voor de zuivering van leermiddelen behoorlijk serieus te nemen.

Er zijn ook aanwijzingen dat de zuivering niet zo volledig is doorgevoerd als door de Commissie Leermiddelen aan het Duitse bestuur werd gesuggereerd. In de rapportages en jaarverslagen van de onderwijsinspecteurs is niets terug te vinden over de controle op leermiddelen.¹¹¹ Twee jaar na de invoering van de

---

¹⁰⁸ De Pater, *Het schoolverzet*, 35; De Jong, *Het Koninkrijk IV*, eerste helft, 342-343.

¹⁰⁹ Brief Inspecteur Renkema aan rector Gymnasium in 's-Hertogenbosch, 26 november 1940; Brief Inspecteur Renkema aan conrector Gymnasium in Haarlem, 26 november 1940; Brief Inspecteur Renkema aan rector Gymnasium in Sneek, 02 december 1940, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 37.

¹¹⁰ Brief Inspecteur Renkema aan rector R.K. Gymnasium in Venlo, 28 november 1940 en 04 december 1940, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 37.

¹¹¹ *Het onderwijs in 1940* Inspectie van het onderwijs (Den Haag 1941); *Het onderwijs in 1941. Verslag van de staat van het onderwijs in Nederland in 1941* Inspectie van het onderwijs (Den Haag 1942); *Het onderwijs in 1942. Verslag van den staat van het onderwijs in het jaar 1942* Inspectie van het onderwijs (Den Haag 1943); *Het onderwijs in Nederland in 1943. Verslag van den staat van het onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden over het jaar 1943* Inspectie van het onderwijs (Den Haag 1946); *Het onderwijs in Nederland. Verslag van de staat van het onderwijs in Nederland in de jaren 1944, 1945 en 1946* Inspectie van het onderwijs (Den Haag 1949).

zuivering stelde secretaris-generaal Van Dam zelf vast dat verboden boeken nog steeds in de boekhandels te koop waren zonder voorgeschreven wijzigingsblaadjes.¹¹² Een ander aspect, waar schoolleiders weinig grip op hadden, betrof de rol van ouders van de leerlingen. Op verschillende scholen weigerden zij verboden boeken in te leveren. Hier kon door schoolleiders moeilijk tegen worden opgetreden. Onderwijsinspecteur Renkema communiceerde aan schoolleiders dat het de leerlingen verboden was deze boeken mee naar school te nemen en dat ouders zelf verantwoordelijk gesteld werden als hun kind zich hier niet aan hield.¹¹³ Hiermee werd wederom de verantwoordelijkheid voor naleving van maatregelen door het centrale Nederlandse bestuur een niveau lager gelegd, namelijk van schoolleiders naar ouders, om zo medewerking te verkrijgen in een scenario waar de controlemogelijkheden beperkt waren.

Strategie van nazificatie:

Beïnvloeding van het openbare politieke leven

De bezetter legde vanaf het begin van de bezetting nadruk op het belang van de bewaring van de orde en rust in het land als voorwaarde voor een goede samenwerking met de Nederlandse autoriteiten. Tijdens de eerste weken van de bezetting bestond nog de hoop dat na de overwinning van Duitsland een grote vorm van zelfbestuur mogelijk bleef in plaats van algehele annexatie.¹¹⁴ Dit verklaart mede de afwachtende en coöperatieve houding tijdens de eerste weken van de bezetting. Ook in het onderwijs gingen de eerste weken van de bezetting voorbij zonder al te veel politieke incidenten op de scholen. Een omslagpunt was ‘Anjerdag’, 29 juni 1940, de dag waarop mensen in verschillende plaatsen in het land de straat op gingen met oranje sjerpen om en witte anjers in hun revers, waarmee zij verwezen naar de jarige prins Bernhard en publiekelijk steun betuigden aan het koningshuis.¹¹⁵

Op de scholen zorgde deze dag ook voor onrust en ‘politieke incidenten’. De Duitse Beauftragte van Zuid-Holland dr. Ernst Schwebel klaagde over het

---

¹¹² De Jong, *Het Koninkrijk V*, eerste helft, 342.

¹¹³ Brief Inspecteur Renkema aan rector Stedelijk Gymnasium in Arnhem, 22 november 1940, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 37.

¹¹⁴ Ten Have, *1940*, 135.

¹¹⁵ *Ibidem*, 101-102.

gedrag van de Haagse schooljeugd bij de Rijkscommissaris.¹¹⁶ Het Duitse bestuur interpreteerde deze uitingen als demonstraties tegen het Duitse gezag. In Den Haag was burgemeester Salomon de Monchy vanwege de onrusten op Anjerdag ontslagen door de Rijkscommissaris.¹¹⁷ Volgens informatie van Schwebel had de Haagse schooljeugd zich op deze dag misdragen en hield zij regelmatig ‘Radfahrerdemonstrationen’ die volgens hem ‘deutlich gegen die besetzende Macht al solche gerichtet’ waren.¹¹⁸ Hij had de Haagse schoolleiders van middelbare scholen gezamenlijk met waarnemend burgemeester prof. ir. Cornelis van der Bilt bijeengeroepen, streng toegesproken en had hen gewezen op hun verantwoordelijkheid voor de gedragingen van hun leerlingen.¹¹⁹ Naar aanleiding van zijn reportage schreef Generalkommissar für Verwaltung und Justiz Wimmer een brief aan secretaris-generaal Van Poelje waarin hij zijn ongenoegen uitte over het gebrek aan loyaliteit ten opzichte van de bezetter van leraren op vmo-scholen.¹²⁰ In beide gevallen vormden rapportages van het Duitse lokale bestuur, de Beauftragten, de aanleiding voor het Duitse centrale bestuur om in te grijpen. Hierbij moet worden opgemerkt dat het onderwijs in de actuele context ook zonder klachten van de lokale Beauftragten binnen afzienbare tijd inhoudelijke censuur opgelegd zou krijgen.

In Duitsland waren namelijk in de periode 1938-1941 ook leermiddelen gezuiverd en aangepast aan de nieuwe staatsideologie als laatste onderdeel van de nazificatie van het onderwijs.¹²¹ In het bezette België werd in oktober 1940, eveneens na klachten over anti-Duitse passages, een commissie voor de zuivering van leermiddelen opgericht.¹²² In Noorwegen vond in lijn met de Belgische en Nederlandse aanpak ook een zuivering van leermiddelen plaats. Daarnaast werden er ook nieuwe leermiddelen op nationaalsocialistische grondslag in het

---

¹¹⁶ Brief Beauftragte Zuid-Holland Schwebel aan Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz en hoofd Hauptabteilung Wissenschaft, Volksbildung und Kulturpflege Friedrich Plutzar en medewerker Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda F. Wehofsich, 11 juli 1940, NIOD, Archief Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz 1940-1944 (Verwaltung), 020, inv. nr. 410.

¹¹⁷ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 153.

¹¹⁸ Brief Beauftragte Zuid-Holland Schwebel aan Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz en hoofd Hauptabteilung Wissenschaft, Volksbildung und Kulturpflege Friedrich Plutzar en medewerker Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda F. Wehofsich, 11 juli 1940, NIOD, Verwaltung, 020, inv. nr. 410.

¹¹⁹ Ibidem.

¹²⁰ De Pater, *Het schoolverzet*, 47.

¹²¹ Anne Bäumer-Schleinkofer, *Nazi biology and schools* (Frankfurt am Main 1995) 238.

¹²² Van Ruyskensvelde, *Education in turmoil*, 113-114.

onderwijs geïntroduceerd.¹²³ In bezet Frankrijk vond een gelijksoortige leermiddelenzuivering plaats vanaf september 1940.¹²⁴ Zelfs in het Oost-Europese Oekraïense district Galicië werden tijdens de bezetting schoolboeken gezuiverd, overigens voornamelijk gericht tegen pro-Sovjet lesmateriaal.¹²⁵

De zuivering van leermiddelen lijkt dan ook een essentieel onderdeel te zijn in de nazificatie van het onderwijs door de Duitse nationaalsocialisten. Het Nederlandse bestuur moest invulling geven aan dit beleid. Bij de aanpak van politieke incidenten op de Nederlandse scholen kregen de Nederlandse ambtenaren in de beginfase van de bezetting ook de vrije hand. Het Duitse bestuur gaf enkel dringende doch vage aanwijzingen. In de praktijk betekende dit dat de Nederlandse ambtenaren in verregaande mate het zuiveringsbeleid naar eigen inzicht vormgaven en dat men bij de aanpak van de politieke incidenten op de scholen dan ook niet veel verder ging dan waarschuwingen en de inschakeling van de inspecteurs van onderwijs.

De inspecteurs van onderwijs waren ook bij de aanpak van anti-Duitse incidenten op de Nederlandse scholen de door de secretaris-generaal aangewezen personen om in te grijpen. Naar aanleiding van incidenten rondom ‘Anjerdag’ schreef Van Poelje aan zijn inspecteurs dat ‘het onderwijs naar inhoud en strekking Nederlands onderwijs moet zijn, maar dat dit meer dan ooit vrij moet blijven van iedere anti-Duitse tendens en van alles wat de strekking zou kunnen hebben tegen de strikte loyaliteit in te gaan’.¹²⁶ Ook wees hij hen op ‘de noodzakelijkheid van een loyale houding van de jeugd tegenover den bezetter’, zonder duidelijke richtlijnen te geven aan de inspecteurs hoe dit te bevorderen.¹²⁷ Niet alleen in het onderwijs maar ook in de Nederlandse samenleving groeide vanaf de zomer van 1940 de anti-Duitse stemming. Het college van secretarissen-generaal sprak in

---

¹²³ Nichola Karcher, ‘A national socialist school for Norway. Concepts of nazification during the German occupation’, *Paedagogica Historica. International Journal of the History of Education* 56:5 (2020) 662-679, aldaar 675.

¹²⁴ Jean François Condette, ‘La révolution nationale et la réforme de l’école en France. Les ambitions contrariées du régime de Vichy (1940-1944)’, *Paedagogica Historica. International Journal of the History of Education* 56:5 (2020) 680-703, aldaar 690.

¹²⁵ Tetiana Zabolotna, ‘Features of school education in the Reichskommissariat Ukraine and the district of Galicia (1941-1944)’, *Paedagogica Historica. International Journal of the History of Education* 56:5 (2020) 704-722, aldaar 708.

¹²⁶ De Pater, *Het schoolverzet*, 48.

¹²⁷ Notulen vergadering secretarissen-generaal, 12 juli 1940, NA, Algemene Zaken, 2.03.06, inv. nr. 60.

augustus 1940 zijn zorgen uit over de stemming onder de bevolking en de grieven ‘die deze stemming hoe langer hoe meer tot ontevredenheid doen overhellen’.¹²⁸ Tevens rapporteerde de Duitse inlichtingendienst vanaf het najaar van 1940 aan de hogere Duitse autoriteiten in Nederland dat grote delen van de Nederlandse bevolking tegen het bezettingsbeleid gekant waren.¹²⁹ Het probleem van de anti-Duitse stemming in het onderwijs was volgens de autoriteiten dus exemplarisch voor een breder maatschappelijk probleem.

Bij de aanstelling van waarnemend secretaris-generaal Reinink, na het ontslag van Van Poelje eind augustus 1940, sprak Seyss-Inquart met hem over de anti-Duitse stemming onder de Nederlandse schooljeugd. Hij eiste een verbetering van de stemming op de scholen tegenover de bezetter. Een opvoeding van de Nederlandse schooljeugd in pro-Duitse geest moest daar volgens Seyss-Inquart voor zorgen. Hij hield Reinink verantwoordelijk voor verdere ‘moeilijkheden’ op de scholen.¹³⁰ De Rijkscommissaris lichtte verder niet toe wat de consequenties zouden zijn als zich incidenten bleven voordoen.

Reinink stond niet bekend als Duitsgezind en was ook zeker geen nationaalsocialist. Wel was hij een voorstander van de vernieuwingsgedachte en was hij al voor de oorlog actief betrokken bij De Beweging tot versterking der Nederlandsche Gemeenschap, één van de voorlopers van de politieke eenheidsbeweging de Nederlandse Unie.¹³¹ In zijn functie als secretaris-generaal volgde hij de orders van het Duitse bestuur op en werd zijn handelen volgens Knippenberg en Van der Ham gekenmerkt door een ‘loyale houding’ ten opzichte van de bezetter.¹³² Tijdens de krappe twee maanden dat Reinink waarnemend secretaris-generaal was, van 2 september 1940 tot en met 27 november 1940, voerde hij op aanwijzing van de Duitsers een verbod in op de beeltenis van prins Bernhard op Nederlandse scholen, werden de eerste lijsten met verboden leermiddelen gepubliceerd en droeg hij zijn ambtenaren op de Ariërverklaring te ondertekenen.¹³³ Wat

---

¹²⁸ Notulen vergadering secretarissen-generaal, 28 augustus 1940, NA, Algemene Zaken, 2.03.06, inv. nr. 60.

¹²⁹ Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*, 123.

¹³⁰ Notulen vergadering secretarissen-generaal, 04 september 1940, NA, Algemene Zaken, 2.03.06, inv. nr. 60.

¹³¹ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 172-173.

¹³² Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 303.

¹³³ Ibidem, 252, 303; Brief waarnemend secretaris-generaal Reinink aan Afdeling Algemeen Secretariaat, 19 november 1940, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 14.

betreft de anti-Duitse houding op de Nederlandse scholen viel hij net als zijn voorganger terug op het uitvaardigen van een circulaire aan de inspecteurs van onderwijs. Het was aan de onderwijsinspecteurs de taak leraren duidelijk te maken ‘dat ook zij verantwoordelijk zijn voor het voorkomen van wrijvingen van politieke en anderen aard’. Zij moesten bij hem melding maken van ‘concrete moeilijkheden’.¹³⁴

Veel verder dan aanwijzingen aan de inspecteurs van onderwijs over de anti-Duitse stemming in het onderwijs kwamen de secretarissen-generaal Van Poelje en Reinink niet. De bestrijding van de anti-Duitse houding op de scholen was dan ook moeilijker in beleid te vatten dan de zuivering van leermiddelen. Om medewerking op het niveau van de scholen te realiseren, werd in de communicatie van de secretaris-generaal en later de inspecteurs van onderwijs de verantwoordelijkheid voor de houding van leerlingen en leraren bij de schoolleiders gelegd. Dit is een opvallende overeenkomst met de zuivering van leermiddelen waarbij eveneens de verantwoordelijkheid van het niveau van de secretaris-generaal verschoof via de inspecteurs van onderwijs naar het lagere niveau van de schoolleiders. Zo probeerde het Nederlandse bestuur uitvoering van nazificatiebeleid op het laagste niveau te bewerkstelligen, ondanks de beperkte mogelijkheden om effectieve controle uit te oefenen gelet op de omvang van het scholenbestand. De rol van onderwijsinspecteurs veranderde in beide gevallen. Het lijkt erop dat hun positie in deze onzekere tijden belangrijker werd voor zowel het centrale Nederlandse bestuur als voor de scholen. Voor het landelijk hoogste bestuursniveau gold dat omdat de inspecteurs als controlerende bestuurlijke tussenorganisatie direct contact hadden met de scholen en voor de scholen als laagste bestuurlijke niveau omdat de inspecteurs de menselijke schakel vormden met het departement.

Uit aanhoudende klachten over de anti-Duitse stemming op de Nederlandse scholen blijkt dat de aanwijzingen van de onderwijsinspecteurs weinig effect hadden op het voorkomen van politieke incidenten op de scholen. Klachten bereikten op verschillende manieren de hoogste Duitse en Nederlandse autoriteiten. Meerdere ouders, leerlingen en leraren beklagden zich direct bij de secretaris-generaal van onderwijs of bij zijn Duitse meerdere over anti-Duitse incidenten. Anderen richtten zich met hun klachten tot nationaalsocialisten op belangrijke posities, zoals de leider van het door de NSB opgerichte Opvoedersgilde of

---

¹³⁴ Brief waarnemend secretaris-generaal Reinink aan inspecteurs van onderwijs, 13 september 1940, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 23.

de in november 1940 daarvoor aangestelde Gemachtigde van de Rijkscommissaris voor het Toezicht op de Orde en Rust op de Scholen (Gemachtigde Orde en Rust).¹³⁵ In de eerste periode van de bezetting, van mei 1940 tot en met november 1940, ontbraken echter duidelijke richtlijnen voor de aanmelding en afhandeling van klachten over politieke incidenten op de scholen. Procureur-generaal bij het Gerechtshof in Den Haag dr. Robert van Genechten, maakte handig gebruik van deze onduidelijkheid. Deze jurist en fanatieke NSB'er was op aanraden van de leider van de NSB'er ir. Anton Mussert in september 1940 door de Rijkscommissaris aangesteld als procureur-generaal en fungerend directeur van de politie.¹³⁶ In diezelfde maand richtte hij met enkele andere NSB'ers het Opvoedersgilde op, de vereniging voor NSB'ers werkzaam in het onderwijs.¹³⁷ Historicus De Jong beschrijft Van Genechten als 'een eierzuchtige en onbeheerste doordraver'.¹³⁸ Uit zijn naoorlogse procesdossier komt een beeld naar voren van een ideologisch gedreven nationaalsocialist die zijn macht als procureur-generaal en fungerend directeur van politie gebruikte tegen ambtenaren die hij verdacht van een anti-NSB en anti-Duitse houding. Hij schroomde niet om de Duitse Sicherheitspolizei in te schakelen, waarbij de gevolgen voor de betrokken ambtenaren desastreus konden zijn.¹³⁹

In zijn functie als procureur-generaal meldde Van Genechten verschillende malen anti-Duitse incidenten op Nederlandse scholen aan zijn eigen waarnemend secretaris-generaal van Justitie mr. Jan Tenkink, maar ook aan Van Poelje, later aan Reinink en aan de Duitse Generalkommissar für Verwaltung und Justiz Wimmer. In oktober 1940 schreef Van Genechten Tenkink over de 'ophitsing waaraan men zich in scholen in Nederland voor het oogenblik schuldig maakt', met als specifieke voorbeelden de anti-Duitse versjes die circuleerden op

---

¹³⁵ Onder andere: Brief bestuur R.K. Meisjeslyceum in Den Haag aan waarnemend secretaris-generaal Reinink, 12 november 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 410; Brief F.L.H. Schmidt aan Gemachtigde Van Rossem, 13 januari 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 420; Brief gymnasiast F. W. aan hoofdredacteur van de Storm SS, weekblad der Germaansche SS in Nederland Van Etten, 19 juni 1943, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 646; Brief waarnemend chef Kabinet departement van Onderwijs aan Inspecteur Noordijk, 7 juni 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 201.

¹³⁶ De Jong, *Het Koninkrijk IV*, tweede helft, 588.

¹³⁷ Van Setten, *Opvoeding in volkse geest*, 40.

¹³⁸ De Jong, *Het Koninkrijk IV*, tweede helft, 590.

¹³⁹ *Van Genechten. Zijn berechting en veroordeling* Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (Amsterdam 1946) 11, 13, 14, 70.

het Haags meisjeslyceum en de buitensluiting van een nationaalsocialistisch gezinde leerlinge van dit lyceum waartegen docenten niet optraden.¹⁴⁰ Hij stuurde berichten over ‘ontoelaatbare houdingen van leeraren op scholen en van verkeerde toestanden op de scholen’, zoals de demonstraties met oranjestrikjes op een muloschool in Bilthoven en pestgedrag tegen de zoon van een nationaalsocialist op de Gemeentelijke H.B.S. in Zutphen. Leraren lieten het volgens hem na om daar tegen op te treden.¹⁴¹ Tijdens de vergaderingen van de procureurs-generaal met waarnemend secretaris-generaal Tenkink meldde Van Genechten regelmatig incidenten en drong hij aan op steviger ingrijpen. Zo stelde hij voor een schoolleider persoonlijk verantwoordelijk te houden voor misdragingen van leerlingen tegenover soldaten van de Wehrmacht. Uit het oogpunt van preventie zou het afdoende zijn ‘wanneer in dergelijke gevallen het verantwoordelijke schoolhoofd eens spoorloos zou verdwijnen’.¹⁴² Onder druk van Van Genechten beloofde Tenkink bij zijn ambtgenoot Reinink aan te dringen op onderzoek en bestraffing. Vooruitlopend op de zaak had Van Genechten in enkele gevallen al zelf inspecteurs naar scholen gestuurd voor het verhoor van leraren en leerlingen, gebruikmakend van zijn positie als fungerend hoofd van de politie.¹⁴³

Ambtenaren van het departement van Onderwijs onderzochten Van Genechten klachten nadat Tenkink druk op hen had uitgeoefend.¹⁴⁴ De schoolleiders verklaarden dat de aantijgingen niet op feiten berustten. Een van hen noemde ze ‘volstrekt strijdig met de waarheid’.¹⁴⁵ In vrijwel alle gevallen was er een sluitende verklaring voor de overtredingen waarmee de inspecteurs en Reinink genoegen namen. Het departement zag in geen van de gevallen aanleiding tot

---

¹⁴⁰ Brief Procureur-Generaal Van Genechten aan waarnemend secretaris-generaal van Justitie Tenkink, 16 oktober 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 408.

¹⁴¹ Brief Procureur-Generaal Van Genechten aan waarnemend secretaris-generaal van Justitie Tenkink, 19 oktober 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 408.

¹⁴² Notulen vergadering Procureurs-Generaal, 3 oktober 1940, NIOD, Archief Departement van Justitie 1940-1945 (Justitie), 216k, inv. nr. 131.

¹⁴³ Notulen vergadering Procureurs-Generaal, 21 november 1940, NIOD, Justitie, 216k, inv. nr. 131.

¹⁴⁴ Brief waarnemend secretaris-generaal Tenkink aan waarnemend secretaris-generaal Reinink, 29 oktober 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 408; Brief waarnemend secretaris-generaal Tenkink aan waarnemend secretaris-generaal Reinink 15 november 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 408.

¹⁴⁵ Brief Bestuur R.K. Meisjeslyceum te Den Haag aan waarnemend secretaris-generaal Reinink, 12 november 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 410.

verdere maatregelen.¹⁴⁶ In dezelfde periode was de kwestie van ‘politieke wrijvingen op de scholen’ onderwerp van gesprek tijdens de chefsvergadering op het departement van Onderwijs. Reinink deed zijn staf mede dat hij met Tenkink had afgesproken dat klachten over politieke incidenten op scholen door het departement van Onderwijs verder zelf werden onderzocht. Volgens hem was het van groot belang dit als departement zelf in de hand te houden, omdat zo voorkomen kon worden dat politieke instanties zich ‘in de zaken van de scholen mengen’.¹⁴⁷ De waarnemend secretaris-generaal riep op tot een voortvarende behandeling van klachten en het niet wegduiken voor ‘krachtige maatregelen’. Tijdens deze departementsbijeenkomst werd besloten dat er algemene richtlijnen moesten komen voor politieke incidenten op de scholen.¹⁴⁸ Dit voornemen werd echter ingehaald door de realiteit: op 15 november 1940 stelde Seyss-Inquart NSB’er drs. Piet van Rossem aan op het departement van Onderwijs als Gemachtigde Orde en Rust.¹⁴⁹

Van Genechten was ontevreden over de afhandeling van zijn klachten door het Nederlandse bestuur en informeerde het Duitse bestuur hierover. Het hoofd van de Hauptabteilung Erziehung und Kirchen SS’er Schwarz, na Generalkommissar Wimmer de Duitse autoriteit verantwoordelijk voor het onderwijs in Nederland, dreigde in correspondentie met de secretaris-generaal van onderwijs in december 1940 met de inname van de lesbevoegdheid van de betrokken leraren en schoolleiders als de incidenten zich ‘in geringste mate’ zouden herhalen. Hij wilde persoonlijk op de hoogte worden gehouden over vorderingen op dit dossier.¹⁵⁰ Van Genechtens inschakeling van de Duitse autoriteiten had tot gevolg dat de nieuw aangestelde secretaris-generaal Van Dam de afgesloten

---

¹⁴⁶ Brief rector H.B.S. in Deventer aan waarnemend secretaris-generaal Reinink, 12 november 1940; Brief rector Christelijke H.B.S. in Alphen aan de Rijn aan waarnemend secretaris-generaal Reinink, 20 november 1940; Brief rector Christelijke H.B.S. in Alphen aan de Rijn aan waarnemend secretaris-generaal Reinink, 20 november 1940; Brief waarnemend secretaris-generaal Reinink aan waarnemend secretaris-generaal Tenkink, 22 november 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 410.

¹⁴⁷ Notulen vergadering afdelingschefs, 18 november 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 60.

¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ Brief Generalkommissar Wimmer aan waarnemend secretaris-generaal Reinink, 15 november 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 414.

¹⁵⁰ Brief hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz aan secretaris-generaal Van Dam, 12 december 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 410.

dossiers heropende en de desbetreffende leraren en schoolleiders nogmaals ernstig waarschuwde.¹⁵¹

Uit de klachten van Van Genechten blijkt dat de aanwijzingen van de inspecteurs van onderwijs weinig effect hadden op de anti-Duitse stemming in het onderwijs. Politieke incidenten bleven plaatsvinden op de scholen. Tegelijkertijd laat de afhandeling van die klachten zien hoe lastig het was om daadwerkelijk actie te ondernemen tegen dit soort incidenten. Veelal spraken ooggetuigen elkaar tegen, werden woorden afgezwakt of anders uitgelegd of werd de situatie simpelweg door de betrokkenen ontkend. Dit maakte het lastig voor de inspecteurs van onderwijs om effectief op te kunnen treden. Daarnaast laat het voorbeeld Van Genechten zien hoe er tijdens deze eerste maanden ruimte ontstond voor nationaalsocialisten om ambtenaren op het departement onder druk te zetten om op te treden tegen anti-Duitse uitingen en handelingen van leerkrachten en schoolleiders.

De kloof tussen nazificatie van het hoogste en laagste niveau

Het einde van een overgangperiode wordt volgens De Haan gekarakteriseerd door fases van consolidatie, kristallisatie en stabilisatie.¹⁵² In alle drie de behandelde casussen vonden deze processen plaats, cumulerend rond november 1940. De consolidatie van de zuivering van leermiddelen is terug te zien bij de presentatie aan de schoolleiders van de eerste lijsten met verboden boeken in november 1940.¹⁵³ Dit geldt eveneens bij de vaststelling en communicatie van de richtlijnen voor de zuivering van leermiddelen begin december 1940.¹⁵⁴ In november 1940 werd ook voor de sociaaldemocratische onderwijsvakorganisatie BNO duidelijk hoe de kaarten geschud waren: de bond liep leeg en de lokale afdelingen sloten

---

¹⁵¹ Brief secretaris-generaal Van Dam aan hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz, 20 januari 1941; Brief secretaris-generaal Van Dam aan het bestuur van de Christelijke H.B.S. in Alphen aan de Rijn, 20 januari 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 410.

¹⁵² De Haan, *Politieke reconstructie*, 16.

¹⁵³ Brief Inspecteur Renkema aan rector Gymnasium in 's-Hertogenbosch, 26 november 1940; Brief Inspecteur Renkema aan rector Gymnasium in Sneek, 02 december 1940, 03 december 1940; Brief Inspecteur Renkema aan rector R.K. Gymnasium in Venlo, 28 november 1940, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 37.

¹⁵⁴ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 223-224.

hun deuren.¹⁵⁵ Het werd pijnlijk duidelijk dat de gelijkschakeling van de bond haar voortbestaan bedreigde, terwijl tegelijkertijd aan de gelijkschakeling niet meer viel te ontkomen.

Ook de kwestie van de politieke onrust op de Nederlandse scholen kwam in november 1940 tot een tijdelijk einde door de benoeming van Van Rossem. Hij had het recht om ‘stappen te ondernemen’ tegen leraren die de orde en rust op scholen niet handhaafden of zij die ‘in de huidige omstandigheden niet geschikt zijn voor het vak’.¹⁵⁶ Hij kreeg de bevoegdheid om lessen bij te wonen, docenten, leerlingen en andere werknemers te ondervragen en informatie op te vragen bij de scholen. Zijn inspectie moest zich richten op de houding van de leraar, niet op de inhoud van zijn of haar lessen.¹⁵⁷ Met de aanstelling van de Gemachtigde Orde en Rust moest er een einde komen aan anti-Duitse incidenten op de Nederlandse scholen. Tevens kristalliseerden de concentratiepogingen van de onderwijsvakorganisaties zich uit tussen eind 1940 en begin 1941: er werd overgegaan tot de oprichting van de ANOV en de Raad van Leraren.¹⁵⁸ Voor het onderwijs lijkt het dus niet vanzelfsprekend dat de eerste fase van de bezetting in februari 1941 in de volgende fase overging, zoals Blom voor de Nederlandse samenleving in zijn algemeenheid beargumenteerde. Deze nieuwe fase in het onderwijs ging al in november 1940 in. Om met de woorden van De Haan te spreken: ‘In plaats van verhitte gemoederen komen [dan de] koele betrekkingen’.¹⁵⁹

Bij twee van de drie strategieën van nazificatie valt er in de behandelde casussen uit het onderwijs een opvallende overeenkomst te constateren aangaande de rol van de regionale Duitse autoriteiten. De zuivering van leermiddelen en de bewaring van orde en rust op de scholen werden beiden geïnitieerd na klachten van lokale Duitse bestuurders. De Beauftragte van de provincie Groningen klaagde over een kritische passage over Hitler in de schoolboeken en de Beauftragte van Zuid-Holland beklaagde zich over de anti-Duitse stemming onder

---

¹⁵⁵ Notulen vergadering bestuur BNO, 09 november 1940, IISG, ABOP, inv. nr. X010.3.

¹⁵⁶ Brief Generalkommissar Wimmer aan waarnemend secretaris-generaal Reinink, 15 november 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 414.

¹⁵⁷ Brief Rijkscommissaris Seyss-Inquart aan Gemachtigde Van Rossem, 15 november 1940, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 12.

¹⁵⁸ De Jong, *Het Koninkrijk V*, eerste helft, 342; *De organisatie der Nederlandse leraren*, voorjaar 1946, NA, RvL, 2.19.069, inv. nr. 27.

¹⁵⁹ De Haan, *Politieke reconstructie*, 16.

de Haagse schooljeugd.¹⁶⁰ Generalkommissar Wimmer eiste van Van Poelje in beide gevallen maatregelen. Van Poelje besloot op zijn beurt in beide gevallen de inspecteurs van onderwijs in te zetten bij de oplossing van de problemen.

De inspecteurs werden door de secretaris-generaal betrokken bij de beleidsvorming van de zuivering van leermiddelen en door hem verantwoordelijk gehouden voor de juiste uitvoering hiervan op schoolniveau. Tevens stelde hij hen verantwoordelijk voor de orde en rust op de scholen. Zo veranderde de positie en de rol van de inspecteurs van onderwijs significant. Als ‘tussenorganisatie’ tussen het departement en de scholen als doelwitorganisaties vervulden zij een bestuurlijke sleutelrol die in latere periodes van de bezetting ook verder zou worden uitgebreid. In beide gevallen schoven de onderwijsinspecteurs de verantwoordelijkheid voor de juiste uitvoering van maatregelen op hun beurt door naar het niveau van de schoolleiders om zo medewerking over de gehele linie te verkrijgen en hun eigen positie te beschermen.

Het proces van de gelijkschakeling van de onderwijsvakbond BNO wijkt af van de andere twee strategieën van nazificatie. Bij de BNO greep het Duitse bestuur namelijk direct in door de voorzitter te vervangen door een NSB’er. Er werd in deze strategie nauwelijks ruimte gelaten voor invulling van de gelijkschakeling door het vakbondsbestuur zelf. De nieuwe voorzitter trad steeds autonomer en autoritairder op. Bij andere maatschappelijke tussenorganisaties in het publieke domein als omroepen, sportverenigingen en welzijnsverenigingen verliep dat proces van gelijkschakeling op vergelijkbare wijze.¹⁶¹

Al met al verliep de gelijkschakeling en nazificatie van het Nederlandse onderwijs in haar eerste fase op het hoogste niveau opvallend succesvol. Nederlandse ambtenaren ontwikkelden richtlijnen ter bevordering van orde en rust op de scholen en stelden lijsten met verboden boeken samen. Het landelijke bestuur van de BNO accepteerde grotendeels de gelijkschakeling van de NVV en de eigen vakbond. Op lokaal niveau verliep de gelijkschakeling en nazificatie minder voortvarend. Door schoolleiders verantwoordelijk te houden voor de zuivering van leermiddelen en orde en rust op de scholen kon enige mate van medewerking

---

¹⁶⁰ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 223.

¹⁶¹ Ten Have, *1940*, 174-177; Swijtink, *Een sportman doet niet aan politiek. Groei en populariteit van de Nederlandse sportbeoefening in oorlogstijd* (Amsterdam 2010) 125-156; Ben Koolen, *Armenzorg als strijdperk. Winterhulp en Volksdienst 1940-1945* (Soesterberg 2018) 23-25.

worden gewaarborgd. Niettemin bleven zich incidenten voordoen en ging het gebruik van verboden boeken op sommige scholen gewoon door. De gelijkshakeling van de BNO was op lokaal niveau duidelijk ook geen succes. Lidmaatschappen werden opgezegd, lokale afdelingen sloten en lokale bestuurders stapten op. In lijn met Lammers' theorie over de verminderde succesgraad van collaboratie naarmate het bestuursniveau lager ligt, bleek ook in het Nederlandse onderwijs dat de gelijkshakeling en nazificatie op centraal niveau aanvankelijk succesvoller verliep dan op lokaal niveau.¹⁶²

---

¹⁶² Lammers, *Vreemde overheersing*, 125-127.

2

De gezuiverde eenheidsschool

De Joodse docent klassieke talen dr. Gabriel Italie aan het Tweede Lyceum en Gymnasium aan de Johannes Bildersstraat in Den Haag hield tijdens de Duitse bezetting een dagboek bij, onder meer over het onderwijs. Op 28 november 1940 schreef hij:

‘Nu bericht de krant dan toch eindelijk, dat Joden in openbare dienst moeten ontslagen worden wegens de actie van het Jodendom tegen Duitsland. “Om de orde, veiligheid en rust in het bezette gebied te verzekeren.” Zo ongeveer begint het bericht!’.¹

En op 19 februari 1941 vervolgde hij:

‘Er is een belangrijk besluit genomen, dat door extreem-orthodoxe Christenen (misschien trouwens ook door vele anderen) wel gewaardeerd zal worden, n.l. dat kloosterlingen-onderwijzers een salarisvermindering van 40% zullen krijgen (persoonlijk hebben ze daar geen last van, daar ze toch hun salaris moeten afdragen aan hun orde). (...) De maatregel is natuurlijk vooral als wraak bedoeld voor de Katholieke stoutigheid tegen het nationaal-socialisme’.²

Op 20 augustus 1941 schreef hij ten slotte:

‘In Amsterdam, Den Haag en Rotterdam mogen de Joodse kinderen niet meer op openbare scholen, maar de gemeentebesturen moeten zorgen, dat er in October Joodse scholen zijn. (...) Vermoedelijk zullen de kosten van dit alles later afgewenteld worden op de Joodse gemeenten.’.³

Eén andere belangrijke maatregel in deze periode beschreef Italie in zijn dagboek niet: het benoemingsbesluit van 8 april 1941. Door deze Duitse verordening kreeg het departement van Onderwijs een vetorecht bij benoemingen van leraren op de bijzondere scholen.⁴

De aangehaalde dagboekfragmenten beschrijven twee verschillende soorten maatregelen in het Nederlands onderwijs in dezelfde periode. Ten eerste de discriminerende anti-Joodse maatregelen zoals de uitsluiting van Joodse

---

¹ Wally M. de Lang, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie. Den Haag, Barneveld, Westerbork, Theresienstadt, Den Haag 1940-1945* (2e druk; Amsterdam 2012) 101.

² De Lang, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 130.

³ *Ibidem*, 192.

⁴ Verordeningblad, 9 april 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 226.

leraren en leerlingen, gericht op de ‘zuivering’ van het Nederlandse onderwijs. Ten tweede de anti-confessionele maatregelen zoals de salariskorting voor geestelijken en het benoemingsbesluit, gericht tegen de kerkelijke invloed op het onderwijs. Beide soorten maatregelen waren onderdeel van onderwijsversterkende nationaalsocialistische doelstellingen. De discriminerende anti-Joodse maatregelen waren eerste stappen richting de vernietiging van de Joden.⁵ De anti-confessionele maatregelen passen in de godsdienstpolitiek van de Duitse bezetter zoals beschreven door historicus Jan Bank in zijn studie *God in de oorlog. De rol van de Kerk in Europa 1939-1945*. Deze was gericht op de inperking van de invloed van protestantse en katholieke Kerken op de Nederlandse samenleving met als uiteindelijke doel de ontkerkelijking van de samenleving.⁶

De uitsluiting van de Joden in de Nederlandse maatschappij had voor de Duitse bezetter prioriteit. Over anti-Joods beleid in het onderwijs werd niet onderhandeld. De inperking van de rol van religie in de Nederlandse samenleving en het onderwijs was belangrijk, de ontkerkelijking van de samenleving was echter een langetermijndoel voor de bezetter.⁷ Daarom kregen de Nederlandse ambtenaren ruimte om rekening te houden met de gevoeligheden in het confessioneel bijzonder onderwijs; er was sprake van aanpassingen en compromissen in plaats van niet onderhandelbare maatregelen. Beide soorten maatregelen kwamen er op aandringen van de Duitse bezetter en werden door Nederlandse ambtenaren verder uitgewerkt of gehandhaafd. De overeenkomsten en verschillen werpen licht op enkele kernpunten van de bezettingspolitiek.

In dit hoofdstuk behandel ik de ambtelijke totstandkoming van de discriminerende anti-Joodse en de anti-confessionele maatregelen in het Nederlandse onderwijs en de reactie van de onderwijssector op beide ontwikkelingen. Door deze van november 1940 tot januari 1942 te bestuderen, wordt nog duidelijker welke prioriteiten de bezetter stelde in het voeren van zijn onderwijsbeleid in deze periode. Drie processen krijgen in deze behandeling extra aandacht. Ten eerste constateer ik een verdeel-en-heerspolitiek in het beleid gericht op de nazificatie van het onderwijs. Anti-Joodse maatregelen en anti-confessionele maatregelen werden stapsgewijs en ongelijktijdig uitgevaardigd en richtten zich steeds op één

---

⁵ Hannah Arendt, *The origins of totalitarianism* (New York, San Diego en Londen 1968) 3.

⁶ Bank, *God in de oorlog*, 129.

⁷ *Ibidem*.

specifieke groep. De segregatie van Joden had voor de bezetters prioriteit en het proces van de verwijdering van Joodse leraren en leerlingen behoorde ook niet tot de verdeel-en-heerspolitiek lijn die bewust gekozen werd om het onderwijs te ontdoen van kerkelijke invloeden. Die verwijdering trof echter vooral het openbaar onderwijs omdat de meeste Joodse kinderen en leraren naar openbare scholen gingen.⁸ Daardoor paste het naadloos in het proces van stapsgewijze ongelijke anti-confessionele maatregelen. In februari 1941 werd alleen het katholieke onderwijs getroffen door een salariskorting voor geestelijken in het onderwijs. De invoering van het benoemingsbesluit in april 1941 raakte alleen het bijzonder onderwijs en niet het openbaar onderwijs, want de overheid had daar al grip op de benoemingen van onderwijzend personeel. Een patroon komt naar voren: in plaats van het gehele Nederlandse bijzondere onderwijs in één keer af te schaffen, werden de anti-confessionele maatregelen gespreid per denominatie ingevoerd. De reacties waren hierdoor ook gefragmenteerd en overstegen nauwelijks de eigen getroffen groep.

Ten tweede constateer ik dat de Duitse nazificatiedoelstelling om de kerkelijke invloeden in het onderwijs te laten verdwijnen in eerste instantie samenvielen met de al langer bestaande ontwikkeling van anti-confessionele hervormingsdoelstellingen van Nederlandse ambtenaren. Dat vergemakkelijkte de ontwikkeling en invulling van nieuw beleid aanzienlijk. Meerdere hoge ambtenaren stonden vooral tijdens de eerste periode van de bezetting open voor verandering en hervorming na een periode van inhoudelijke stilstand tijdens de jaren dertig. Er leefde frustratie over de besluiteloosheid van eerdere kabinetten waardoor plannen voor onderwijshervorming en de modernisering van het onderwijs lange tijd niet waren doorgevoerd. Daarnaast speelde de gedachte dat het ontbrak aan gemeenschapszin en dat de fragmentatie in onderwijs en samenleving de nationale eenheid in de weg stond.⁹ De opeenvolgende secretarissen-generaal Gerrit van Poelje, Hendrik Jan Reinink en Jan van Dam waren vanuit hun eigen politieke overtuiging hervormingsgezind. Van Poelje was voorstander van een hogere mate van samenhang van de verschillende levensbeschouwelijke groepen in de samenleving, Reinink streefde eveneens naar meer eenheid in de Nederlandse maatschappij met de door hem opgerichte organisatie De Beweging tot versterking der Nederlandsche

---

⁸ Dienke Hondius, *Absent. Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam, 1941-1943* (Amsterdam 2001) 15.

⁹ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 191-192.

Gemeenschap en Van Dam meende een meer verenigd Nederlands volk te bereiken door toe te werken naar staatsonderwijs zonder kerkelijke invloed.¹⁰

De derde ontwikkeling die naar voren komt in dit hoofdstuk is in lijn met de door onderwijshistorica Sarah van Ruyskensvelde omschreven strategie van onderhandeling.¹¹ Dit vindt voornamelijk plaats tijdens de eerste fase van onderwijsvernieuwingsprocessen, de door David Tyack en Larry Cuban genoemde periode van ‘policy talk’, waarin bestaande problemen worden gediagnosticeerd en er door verschillende actoren wordt gepleit voor verscheidene oplossingen.¹² Tijdens de bezetting werd de strategie van onderhandeling algemeen ingezet. Er werd allereerst door actoren in het onderwijsveld gezocht naar mogelijkheden om de Duitse eisen af te zwakken, om vervolgens te proberen tot een voor alle partijen aanvaardbaar compromis te komen. Dit is terug te zien in het handelen van de tussenorganisaties uit het maatschappelijk middenveld zoals het episcopaat, de katholieke en protestants-christelijke vakorganisaties, maar ook in het handelen van de secretarissen-generaal en de ambtenaren van het departement van Onderwijs.¹³ De Duitse bezetter gaf echter absoluut geen ruimte voor onderhandeling en afzwakking van de maatregelen bij de invoering van zijn anti-Joodse beleid. De bezetter betrok Van Dam en zijn ambtenaren zelfs nauwelijks bij de vormgeving ervan. Van Dam noch de confessionele vakorganisaties konden enige afzwakking van de maatregelen bij de Duitse bezetter bedingen.¹⁴ Bij de invoering van de anti-confessionele maatregelen lag dit anders. Daar was wel enige ruimte voor onderhandeling en compromissen bij de totstandkoming (policy action) en de uitvoering (putting reforms into practice).¹⁵ Dit verschil had alles te maken met de prioriteit die de Duitse bezetter gaf aan de Jodenvervolging in deze periode van de bezetting.

---

¹⁰ ‘Prof. Van Poelje over het streven naar concentratie’, *Nieuwe Amsterdamse Courant Algemeen Handelsblad* 113:37187 (1940), 2 augustus 1940; Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 172-173; Knegtman, Schulten en Vogel, *Collaborateurs van niveau*, 224, 246-47.

¹¹ Van Ruyskensvelde, *Education in turmoil*, 22.

¹² Cuban en Tyack, *Tinkering toward utopia*, 55.

¹³ Lammers, *Vreemde overheersing*, 27-33, 118.

¹⁴ Brief secretaris-generaal Van Dam aan hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz, 5 december 1941; Brief secretaris-generaal Van Dam aan hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz, 11 juni 1941; Brief secretaris-generaal Van Dam aan hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz, 9 juli 1941, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 345.

¹⁵ Cuban en Tyack, *Tinkering toward utopia*, 55.

Anti-Joodse maatregelen

De anti-Joodse maatregelen in het onderwijs waren een essentieel onderdeel van het algemene anti-Joodse beleid van de Duitse bezetter. Dit beleid bestond grofweg uit de registratie, segregatie en deportatie van de Joden naar concentratiekampen in Oost-Europa.¹⁶ De politiek van de Duitse nationaalsocialisten was, zoals filosofe Hannah Arendt schrijft in haar boek *The origins of totalitarianism*, ‘consistently and uncompromisingly, aimed at the prosecution and finally the extermination of the Jews’.¹⁷

De eerste anti-Joodse maatregelen in Nederland werden al in de zomer van 1940 doorgevoerd en hadden nog geringe consequenties, zoals het verbod op lidmaatschap van de vrijwillige luchtbescherming voor Joden en het verbod op ritueel slachten. Dat veranderde echter snel. Generalkommissar dr. Friedrich Wimmer eiste eind augustus 1940 van het college van secretarissen-generaal een verbod op de aanstelling en bevordering van Joodse ambtenaren.¹⁸ De secretarissen-generaal stemden onder protest in met de maatregel. Daarbij herhaalden zij het standpunt ‘dat in Nederland geen Jodenvraagstuk’ bestond.¹⁹ Twee weken later kwam waarnemend secretaris-generaal Jhr. mr. Aernout Snouck Hurgronje van het departement van Algemene Zaken en voorzitter van het college van secretarissen-generaal op de beslissing terug. De maatregel was niet verenigbaar met artikel 5 van de Grondwet die stelde dat ‘iedere Nederlander (..) tot elke landsbediening benoembaar [is]’.²⁰

Secretarissen-generaal Snouck Hurgronje en Karel Frederiks van het departement van Binnenlandse Zaken traden hierover vervolgens in overleg met Wimmer.²¹ Die bleek niet ontvankelijk voor hun argumenten. Desnoods was de bezetter bereid om de maatregel zelf uit te vaardigen. Wel deed Wimmer de toezegging dat in sommige gevallen een uitzondering kon worden gemaakt.²² Tevens

---

¹⁶ Raul Hilberg, *The destruction of the European Jews* (New York 1985) 267.

¹⁷ Arendt, *The origins of totalitarianism*, 3.

¹⁸ Hondius, *Absent*, 23.

¹⁹ Notulen vergadering secretarissen-generaal, 30 augustus 1940, NA, Algemene Zaken, 2.03.06, inv. nr. 60.

²⁰ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 181.

²¹ Notulen vergadering secretarissen-generaal, 4 september 1940, NA, Algemene Zaken, 2.03.06, inv. nr. 60.

²² Notulen vergadering secretarissen-generaal, 6 september 1940, NA, Algemene Zaken,

werd door de Duitse autoriteiten artikel 5 van de Nederlandse grondwet, 'Iedere Nederlander is tot elke landsbediening benoembaar', opgeheven waardoor er geen grondwettelijk conflict meer bestond voor de secretarissen-generaal.²³ De volgende stap was de registratie van alle Joodse ambtenaren. Midden september 1940 vroeg Wimmer een opgave van de aantallen Joodse- en deels Joodse ambtenaren aan de secretarissen-generaal. De discussie van de secretarissen-generaal ging voornamelijk over de wijze van registratie. De maatregel zelf werd niet betwist.²⁴

De secretarissen-generaal besloten dat het departement van Binnenlandse Zaken 'afstammingsformulieren', later bekend als de Ariërverklaring, zou distribueren onder de verschillende departementen.²⁵ Bijna alle Nederlandse ambtenaren vulden de verklaring in of zij en eventueel hun echtgenoot/verloofde al dan niet tot de Joodse geloofsgemeenschap behoorden.²⁶ Begin oktober 1940 kwam de volgende eis van Duitse zijde: het ontslag van alle Joodse ambtenaren.²⁷ De secretarissen-generaal berichtten Wimmer over hun 'grove bedenkingen' ten opzichte van deze maatregel maar verleenden wel hun medewerking.²⁸ Op 21 november 1940 werden alle Joodse ambtenaren uit hun ambt ontheven met behoud van salaris, bezoldiging en pensioen.

Anti-Joodse maatregelen in het onderwijs

Ambtenaren van het departement van Onderwijs kregen van hun waarnemend secretaris-generaal te horen dat er geen uitzonderingen mogelijk waren, iedere Joodse leraar in het Nederlandse onderwijs moest worden ontheven uit het ambt.²⁹ In het onderwijs kwam dat neer op een totaal van 639 ambtenaren,

---

2.03.06, inv. nr. 60.

²³ Notulen vergadering secretarissen-generaal, 9 september 1940, NA, Algemene Zaken, 2.03.06, inv. nr. 60.

²⁴ Notulen vergadering secretarissen-generaal, 12 september 1940, NA, Algemene Zaken, 2.03.06, inv. nr. 60.

²⁵ Notulen vergadering secretarissen-generaal, 30 september 1940, NA, Algemene Zaken, 2.03.06, inv. nr. 60.

²⁶ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 182.

²⁷ Notulen vergadering secretarissen-generaal, 5 oktober 1940, NA, Algemene Zaken, 2.03.06, inv. nr. 60.

²⁸ Presser, *Ondergang*, 39.

²⁹ Notulen vergadering afdelingschefs, 18 oktober 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv.

waaronder twee medewerkers van het departement van Onderwijs, een inspecteur Lager Onderwijs, 283 leerkrachten in het Lager Onderwijs en 160 leerkrachten in het vmo.³⁰ Ondanks eerdere protesten over deze maatregel leken de secretarissen-generaal de juiste uitvoering ervan uiterst serieus te nemen. Waarnemend secretaris-generaal Reinink stelde dat weigering van ondertekening van de verklaring moest worden bestraft met ontslag ‘aangezien deze ambtenaren niet willen voldoen aan een hen gegeven opdracht’.³¹ Ook bij twijfelgevallen kozen de secretarissen-generaal voor een ruime naleving van de maatregelen. Zij besloten bijvoorbeeld dat nieuwe bestuursleden van bijzondere scholen ook de verklaring moesten ondertekenen, hoewel zij officieel geen ambtenaren waren.³²

De invulling van beleid voor de verwijdering van Joodse leerlingen uit het Nederlandse onderwijs, de tweede ingrijpende anti-Joodse maatregel, werd in eerste instantie door de Duitse Beaufragte van Amsterdam dr. Hans Böhmcker opgedragen aan regeringscommissaris van Amsterdam Edward Voûte. Hij lichtte op 21 april 1941 Van Dam in over zijn opdracht omdat zijn maatregelen ‘op het onderwijs van verstrekkenden invloed’ zouden zijn.³³ Deze brief was voor Van Dam een onaangename verrassing. Hij vernam van een lokale Nederlandse autoriteit dat zonder zijn medeweten al begonnen was met plannen voor de verwijdering van Joodse leerlingen uit het Nederlandse onderwijs. Tegenover dr. Heinrich Schwarz, het hoofd van de Duitse Hauptabteilung Erziehung und Kirchen, de Duitse sleutelfiguur voor het onderwijsbeleid tijdens de bezetting, uitte Van Dam in mei 1941 zijn irritatie hierover in een brief:

‘Destijds is door den Rijkscommissaris het standpunt ingenomen, dat maatregelen [van] dezen aard niet aan de orde waren, en ook door mij is dit standpunt, gelet op de bijzondere moeilijkheden, waarmede de uitvoering van dit denkbeeld gepaard zou gaan, ten volle gedeeld’.³⁴

---

nr. 60.

³⁰ Opgave secretaris-generaal Van Dam aan Regierungsassessor en plaatsvervangend hoofd van Hauptabteilung Erziehung und Kirchen A. von Albrecht, 12 februari 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 310.

³¹ Notulen vergadering secretarissen-generaal, 11 oktober 1940, NA, Algemene Zaken, 2.03.06, inv. nr. 60.

³² Notulen vergadering secretarissen-generaal, 30 oktober 1940, NA, Algemene Zaken, 2.03.06, inv. nr. 60.

³³ Brief Regeringscommissaris van Amsterdam Voûte aan secretaris-generaal Van Dam, 21 april 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 345.

³⁴ Secretaris-generaal Van Dam aan hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen

Nu hij op de hoogte was gesteld van de plannen, richtte Van Dam een alternatief voorstel aan Schwarz. Om de onrust op de scholen te beperken, stelde hij voor om alleen in bepaalde gedeelten van de stad Amsterdam over te gaan tot 'beperkte concentratie van leerlingen van Joodsche bloede'.³⁵ In de rest van Nederland was het volgens hem praktisch onmogelijk om Joodse leerlingen in afzonderlijke scholen onder te brengen. Om het leerproces van de Amsterdamse leerlingen zo min mogelijk te verstoren, stelde hij voor om de maatregel aan het begin van het schooljaar in te voeren.

Zo'n zes weken na zijn brief aan Schwarz ging Van Dam nog steeds uit van het scenario van concentratie van Joodse leerlingen in alleen de regio Amsterdam. Hij stuurde Schwarz eind mei 1941 een voorstel een twintigtal Amsterdamse lagere scholen in aanmerking te laten komen om als Joodse school te fungeren voor de 5141 Joodse Amsterdamse lagere schoolleerlingen.³⁶ Hij stelde tevens voor alleen de openbare scholen in Amsterdam te segregeren om zo de kosten van wachtgeld voor leraren te verminderen en te voorkomen dat grote aantallen niet-Joodse leraren werden benadeeld.³⁷ Van Dam probeerde met beide voorstellen de anti-Joodse maatregelen af te zwakken onder het mom van de bewaring van orde en rust, kostenbesparing en behoud van banen voor niet-Joodse leerkrachten. In juli 1941, een kleine twee maanden voor de daadwerkelijke invoering van de segregatie in het onderwijs, berichtte Beauftragte Böhmecker Van Dam dat alle Joodse leerlingen uit het gehele Nederlandse onderwijs moesten worden verwijderd, alle tegenargumenten ten spijt.³⁸

Het was aan secretaris-generaal Van Dam om de scholen over de aanstaande maatregel te informeren. Midden in de zomer, op 16 augustus 1941, kregen alle scholen een brief van de secretaris-generaal. Hij meldde de scholen dat 'op korten termijn maatregelen getroffen zullen worden om de schoolkinderen, die van Joodschen bloede zijn of als zoodanig worden beschouwd, in

---

Schwarz, 5 mei 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 345.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Brief Regeringscommissaris van Amsterdam Voûte aan secretaris-generaal Van Dam, 29 mei 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 345.

³⁷ Brief secretaris-generaal Van Dam aan Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz, 11 juni 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 345.

³⁸ Brief secretaris-generaal Van Dam aan Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz, 9 juli 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 345.

afzonderlijke scholen bijeen te brengen.³⁹ Schoolbesturen moesten het aantal Joodse leerlingen op hun school doorgeven aan het departement en het gemeentebestuur. Op basis daarvan besloot het departement dan waar Joodse scholen moesten komen.⁴⁰ Eind augustus gaf Van Dam de opdracht aan gemeentebesturen per 1 september 1941 toe te zien op de verwijdering van Joodse leerlingen op openbare en bijzondere scholen in hun gemeenten. De grote steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag kregen uitstel tot 1 oktober 1941.⁴¹ Zo werd de verantwoordelijkheid voor het toezicht op de naleving door Van Dam bij de gemeentebesturen gelegd.

De lokale aanpak van toezicht en controle van de maatregelen kon per gemeente verschillen. Sommige burgemeesters namen op eigen initiatief aanvullende maatregelen. De burgemeester van Haarlem, NSB'er Simon Plekker, verzond bijvoorbeeld een verklaring aan alle ouders van schoolgaande kinderen in zijn stad. Zij moesten verklaren of hun kind van Joodse afkomst was en dienden het formulier ondertekend terug te sturen.⁴² Van regeringscommissaris Voûte van Amsterdam moesten de schoolbesturen een verklaring ondertekenen dat per 1 oktober 1941 geen Joodse leerlingen hun school bezochten en zij 'zulke leerlingen' ook niet zouden toestaan.⁴³ De waarnemend burgemeester van Den Haag, Cornelis van der Bilt, eiste van de openbare scholen in zijn stad dat ouders voortaan bij inschrijving van hun kind eerst een verklaring over de niet-Joodse afstamming zouden overleggen.⁴⁴ Het gros van de gemeentebesturen lijkt minder eigen initiatief te hebben genomen. Men zag erop toe dat de scholen de verordening naleefden, maar nam geen extra maatregelen. Velen deden wat zij konden om het Joodse onderwijs zo goed mogelijk te faciliteren door middel van financiële bijdragen en het openstellen van faciliteiten.⁴⁵ In Enkhuizen, de uitzondering op de

---

³⁹ Circulaire secretaris-generaal Van Dam aan schoolbesturen, 16 augustus 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 350.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Brief secretaris-generaal Van Dam aan gemeentebesturen, 25 augustus 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 350.

⁴² Brief burgemeester S. Plekker van de gemeente Haarlem aan secretaris-generaal Van Dam, 22 oktober 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 345.

⁴³ Brief Regeringscommissaris van Amsterdam Voûte aan secretaris-generaal Van Dam, 18 oktober 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 345.

⁴⁴ Brief waarnemend burgemeester C.L. van der Bilt van de gemeente Den Haag aan secretaris-generaal Van Dam, 24 november 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 345.

⁴⁵ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 245.

regel, weigerde het college van burgemeester en wethouders medewerking. Burgemeester Johannes Cornelis Haspels besprak met Van Dam zijn principiële bezwaren tegen de maatregel en vroeg om zijn gemeente uit te sluiten van de verordening.⁴⁶ Hij was echter de uitzondering op de regel.

Begin november 1941 volgde een aanvulling op de circulaire van Van Dam, waarin de verantwoordelijkheid voor de naleving van het beleid bij de ouders van Joodse leerlingen werd gelegd in plaats van bij de schoolbesturen.⁴⁷ Dit was door Wimmer, Generalkommissar Fritz Schmidt en Schwarz in oktober besloten.⁴⁸ Door de verplaatsing van de verantwoordelijkheid kon Van Dam bij voorbaat eventueel verzet van schoolbesturen pareren, aangezien de consequenties voor niet-naleving niet meer bij hen lagen. Historica Evelien Gans beschrijft dit mechanisme als een patroon, omdat er niet alleen bij de anti-Joodse maatregelen voor de scholen, maar ook bij de vakbonden door de Duitsers voor eenzelfde handelwijze was gekozen. Telkens werd een volgende groep niet-Joodse individuen en instanties ontslagen van verantwoordelijkheid voor de uitvoering van zo'n maatregel. Door de verantwoordelijkheid van de juiste uitvoering van de maatregel bij de Joden zelf te leggen werd het voor anderen gemakkelijk om 'niets' te doen.⁴⁹

Reactie onderwijsveld op anti-Joodse maatregelen tegen onderwijspersoneel

De reacties op de anti-Joodse maatregelen in het onderwijs kwamen grotendeels overeen met algemene reacties van de Nederlandse maatschappij op soortgelijke anti-Joodse maatregelen. Afgezien van de Februaristaking en de protesten op sommige Nederlandse universiteiten bleven grote publieke protesten uit.⁵⁰ De anti-Joodse maatregelen werden niet massaal ontdoken, alleen in individuele

---

⁴⁶ Ibidem, 244-245.

⁴⁷ Aanvulling op circulaire 16 augustus 1941, 1 november 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 350; Hondius, *Absent*, 46-47.

⁴⁸ De Pater, *Het schoolverzet*, 78.

⁴⁹ Evelien Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland*. (Amsterdam 1999) 527-528.

⁵⁰ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 161; Jeroen Kemperman, *Oorlog in de collegebanken. Studenten in verzet 1940-1945* (Amsterdam 2018) 11, 61.

gevallen was hier soms sprake van.⁵¹ De Ariërverklaring was een van de eerste anti-Joodse maatregelen waarvoor de medewerking van het gehele onderwijsveld nodig was. In oktober 1940 zond waarnemend secretaris-generaal Reinink de Ariërverklaring aan alle ambtenaren werkend in het onderwijs.⁵² Op 31 oktober volgde een rondschrijven dat stelde dat op last van de Duitse bezetter ‘personen, die zelf of wier echtgenoten geheel of gedeeltelijk van Joodsen bloede’ waren, voortaan werden uitgesloten van benoeming.⁵³ De Ariërverklaring werd door bijna alle ambtenaren ondertekend, zonder al te veel openlijk verzet.⁵⁴ Dat was in het lager en vmo onderwijs niet anders.⁵⁵ Een Arnhemse kweekschoolleeres schreef in haar dagboek over het ondertekenen van de Ariërverklaring: ‘Ik schaam me zó dat ik, o, struisvogel mijn handtekening krabbelde met mijn ogen dicht. Alsof het daar minder erg om werd!’⁵⁶ Een enkeling uitte protest tegen de maatregel of weigerde medewerking. Een Amsterdamse lerares kunstgeschiedenis stuurde het formulier terug inclusief het commentaar dat zij hier principiële bezwaren tegen had. Een Rotterdamse leraar zette achter zijn handtekening op het formulier ‘u.n.’, de afkorting voor ‘uit noodzaak’.⁵⁷ De enige middelbare school waar geen enkele leraar de Ariërverklaring ondertekende was het Amsterdams Lyceum.⁵⁸ Geen van hen is vervolgd of gestraft voor deze vorm van protest.⁵⁹

De volgende maatregel, de ontheffing uit het ambt van de Joodse leraren, stuitte eveneens op weinig openlijk verzet. Er werd bewust over ‘ontheffing’ gesproken in plaats van ontslag; de ontheven leraren behielden hun salaris.⁶⁰ De uitvoering ervan verliep op de meeste scholen rustig. Scholen in de grotere steden in het westen van het land werden relatief zwaarder getroffen door de maatregel:

---

⁵¹ Bob Moore, *Victims & survivors. The nazi persecution of the Jews in the Netherlands 1940-1945* (New York 1997) 257-258.

⁵² Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 252.

⁵³ De Pater, *Het schoolverzet*, 36.

⁵⁴ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 182.

⁵⁵ De Pater, *Het schoolverzet*, 36.

⁵⁶ Bart van der Boom, *‘Wij weten niets van hun lot’*. *Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012) 154.

⁵⁷ De Pater, *Het schoolverzet*, 37; Van der Boom, *‘Wij weten niets van hun lot’*, 154.

⁵⁸ Peter Hermans, *Niet voor de school, niet voor het leven. De joodse leerlingen en docenten van het Barlaeusgymnasium 1940-1945* (Amsterdam 2004) 24.

⁵⁹ De Pater, *Het schoolverzet*, 37.

⁶⁰ Hondius, *Absent*, 27.

28 Joodse leraren op vmo-scholen in Amsterdam, in Den Haag vijftien, in Rotterdam en Utrecht acht en in Haarlem zeven. In overige steden ging het vaak om een enkele Joodse leraar.⁶¹

Op enkele scholen kwam het wel tot een openlijk protest. Het bekendste protest vond plaats op het Vossius Gymnasium in Amsterdam. Hanny Michaelis, een van de bovenbouwleerlingen op het Vossius van Joodse afkomst, schreef over het protest in haar in 2016 gepubliceerde dagboek *Lenteloos voorjaar. Oorlogsdagboek 1940-1941*. Al voor de lessen begonnen op 27 november 1940 had rector Johannes Bruijn in een ‘matte speech’ zijn leerlingen op het hart gedrukt ‘geen uiting te geven aan eventuele verontwaardiging over de maatregelen, die er in de komende dagen zouden worden genomen’.⁶² Hij benadrukte dat de consequenties voor ‘zulke demonstraties’ de leerling zelf, de rector en het lerarenkorps zouden treffen.

Ondanks de waarschuwing van de rector besloten 100 van de 250 leerlingen in de ochtend van 28 november toch te protesteren tegen de ontheffing uit het ambt van hun Joodse leraren door te weigeren de school te betreden.⁶³ De rector probeerde de leerlingen over te halen gewoon de school binnen te gaan. Volgens Michaelis sprak hij richting de stakers zijn sympathie uit voor hun acties, maar raadde hij hen af er verder mee door te gaan omdat zij er toch niets mee zouden bereiken. ‘De rector zei nog iets van [dat ze] ‘nu eenmaal onder de Duitse hak zitten en daar voorlopig maar in berusten’, schreef zij de dag na de staking in haar dagboek.⁶⁴ Hij suggereerde dat hij de leerlingen die hem alsnog naar binnen zouden volgen, zou beschouwen als laatkomers in plaats van stakers. Van de 100 leerlingen sloegen 37 het advies van de rector in de wind en zetten de staking door. Zij werden na afloop door het College van Curatoren van het Vossius Gymnasium voor een week geschorst.⁶⁵

Uit de dagboekfragmenten van Michaelis blijkt dat de rector eerst nog

---

⁶¹ Opgave secretaris-generaal Van Dam aan Regieringsassessor en plaatsvervangend hoofd van Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Von Albrecht, 12 februari 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 310.

⁶² Hanny Michaelis, *Lenteloos voorjaar. Oorlogsdagboek 1940-1941* (Amsterdam 2016) 282.

⁶³ Hermans, *Niet voor de school, niet voor het leven*, 32.

⁶⁴ Michaelis, *Lenteloos voorjaar*, 288.

⁶⁵ Hermans, *Niet voor de school, niet voor het leven*, 32; Michaelis, *Lenteloos voorjaar*, 293.

heeft geprobeerd om de stakers te registreren als ziektegevallen, maar dat er in overleg met het college van curatoren was besloten toch over te gaan tot een officiële schorsing.⁶⁶ Hanny Michaelis zou op het schoolplein van een vriendin hebben gehoord dat de curatoren erg op de hand van de stakers waren en hen wel moesten straffen, hoewel ‘ze ons veel liever een pluim hadden gegeven’.⁶⁷ Een van de uit het ambt ontheven leraren van het Vossius Gymnasium was geschiedenisleraar Jacques Presser, die na de bezetting bekendheid verwierf als schrijver van de overzichtsgeschiedenis *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom. 1940-1945* uit 1965. Hij schreef in deze studie onder andere over reacties van enkelen op de ontheffing uit het ambt; dat het zo erg niet kon zijn omdat de Joden hun salaris behielden, ‘ze konden prinsheerlijk gaan wandelen; zò wilde men ook wel ontslagen worden, heette het hier en daar’.⁶⁸

Op het lyceum in Doetinchem vond een soortgelijk protest plaats; 150 leerlingen stonden demonstratief op het stoepje aan de overkant van de school en weigerden naar binnen te gaan.⁶⁹ Ook hier trachtte de rector de leerlingen te overreden om weer naar binnen te gaan. Dit lukte hem uiteindelijk.⁷⁰ Op het Amsterdams Lyceum vond een andere vorm van protest plaats. Daar ging in de hoogste klassen een lijst rond, waarop iedereen die wilde protesteren kon intekenen. Op het Barlaeus Gymnasium ging ook zo’n lijst rond.⁷¹ Weer was het de schoolleider die het protest in de kiem smoorde. De rector dreigde met schorsing van leerlingen en eiste inlevering van de lijst. De leerlingen staakten hierop het protest.⁷² Van een daadwerkelijk protest op het Amsterdams Lyceum is het ook niet meer gekomen. In plaats daarvan werd er wel door leraren geld ingezameld voor de getroffen Joodse collega’s.⁷³

Op een hbs in Hilversum vond eenzelfde inzamelingsactie plaats, maar dan door de leerlingen. De directeur keurde deze actie af. Hij adviseerde de leerlingen in plaats daarvan hun Joodse leraren een brief te schrijven ‘opdat ze

---

⁶⁶ Michaelis, *Lenteloos voorjaar*, 290, 292-293.

⁶⁷ *Ibidem*, 291.

⁶⁸ Presser, *Ondergang*, 46.

⁶⁹ Inge Volker, *Doetinchem in oorlogstijd. Vijf jaar Duitse bezetting in Doetinchem en Gaanderen* (Doetinchem en Gaanderen 1996) 56-59.

⁷⁰ Verslag Van Rossem over politieke demonstraties Doetinchem, voorjaar 1941, NA, OWK, 2.14.37, inv. 473.

⁷¹ Hermans, *Niet voor de school, niet voor het leven*, 32.

⁷² *Ibidem*, 33.

⁷³ Hondius, *Absent*, 29.

kunnen zien, dat jullie ze nog niet vergeten bent'.⁷⁴ Leerlingen op de Rijks H.B.S. in Tiel troffen een directeur die minder gecharmeerd was van hun inzamelingsactie voor twee uit het ambt ontheven leraren. De betrokken leerlingen werden door hun rector geschorst.⁷⁵ Daar waar protesten of inzamelingsacties plaatsvonden, werd over het algemeen ingegrepen door de schoolleider. Allereerst om Duits ingrijpen te voorkomen, maar ook omdat de schoolleiders door de Duitse en Nederlandse autoriteiten persoonlijk verantwoordelijk werden gehouden voor verstoringen van de orde en rust op hun school.

Naar aanleiding van de algehele ontheffing uit het ambt van Joden ontstonden op enkele Nederlandse universiteiten wél grootschaliger protesten. Het bekendste protest is de protestrede die de Leidse hoogleraar Rudolph Cleveringa hield op 26 november 1940 aan de Universiteit van Leiden. Op de Technische Hogeschool van Delft werd er na afloop van het laatste college van de Joodse professor mr. Josephus Jitta door de voorzitter van de vakvereniging Practische Studie eveneens een toespraak gehouden met dezelfde strekking.⁷⁶ In beide steden kwam het tot een staking van de studenten.⁷⁷ Lang niet op elke universiteit kwam het tot een studentenstaking of openlijk protest. In Amsterdam en Utrecht werden de studenten door hun hoogleraren ernstig ontraden om te staken. De Universiteit van Amsterdam besloot de kerstvakantie te vervroegen en zo een studentenstaking onmogelijk te maken en in Utrecht gingen de studenten over op een handtekeningenactie.⁷⁸ Ook op de Vrije Universiteit in Amsterdam bleven protesten uit. Volgens historicus Gjalt Zondergeld, die de geschiedenis schreef van de Vrije Universiteit tijdens de Duitse bezetting, kwam dit omdat er geen enkele docent van Joodse afkomst op de universiteit werkte.⁷⁹ Een opvallende overeenkomst tussen de protesten en het verzet op universiteiten en middelbare scholen lijkt de reactie van de leiding van de onderwijsinstellingen. Zowel de schoolleiders als de meeste universiteitsbesturen en hoogleraren probeerden de protesten

---

⁷⁴ Brief procureur-generaal Van Genechten aan secretaris-generaal Van Dam, 4 januari 1941, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 12.

⁷⁵ De Jong, *Koninkrijk IV*, tweede helft, 786; Tjeerd Vrij, *Bittere tranen. Jodenvervolgving in Tiel en omgeving* (Laren 2010) 66-78.

⁷⁶ Kemperman, *Oorlog in de collegebanken*, 11, 61.

⁷⁷ *Ibidem*, 53.

⁷⁸ *Ibidem*, 77-81.

⁷⁹ Zondergeld, *Geen duimbreed?! De Vrije Universiteit tijdens de Duitse bezetting* (Zoetermeer 2002) 83.

en stakingen van leerlingen en studenten waar mogelijk te voorkomen of te beëindigen.

Reactie onderwijsveld op anti-Joodse maatregelen tegen leerlingen

De uitsluiting van Joodse leerlingen van het Nederlandse onderwijs leidde tot een aantal officiële protesten van organisaties uit het middenniveau. Aartsbisschop Johannes de Jong meldde secretaris-generaal Van Dam dat gedoopte en bekeerde leerlingen van Joodse afkomst op katholieke scholen niet werden geweigerd.⁸⁰ Tevens gaf hij het katholiek onderwijs de opdracht geen uitvoering aan de circulaire te geven.⁸¹ De grootste christelijke onderwijsvakorganisaties, de Schoolraad, het CVO en de Bond van Vereenigingen voor Christelijk Middelbaar en Voorbereidend Hooger Onderwijs (Bond voor Christelijk VHMO) droegen de bij hen aangesloten schoolbesturen hetzelfde op.⁸² Het confessioneel onderwijs kwam zo in de eerste plaats op voor de bekeerde en gedoopte Joodse leerlingen. Van principieel verzet tegen de maatregel zelf was in veel mindere mate sprake. De Raad van Leraren, het samenwerkingsverband van onderwijsvakorganisaties van het Nederlands middelbaar onderwijs, ageerde niet tegen de maatregel maar probeerde wel Joodse eindexamenleerlingen van de maatregel uit te sluiten. Ook Joodse leerlingen voor wie (nog) geen Joodse school beschikbaar was, moesten volgens de Raad van de maatregel worden uitgezonderd.⁸³ Zoals al eerder bleek bij andere anti-Joodse maatregelen in het onderwijs was de bezetter strikt en behoorden ook deze uitzonderingen op de regel niet tot de mogelijkheden.

De segregatie van Joodse leerlingen leidde alleen incidenteel tot daadwerkelijk verzet of protesten op de scholen. In Haarlem namen twee onderwijzeressen ontslag naar aanleiding van de maatregel en in Enkhuizen weigerde de burgemeester in eerste instantie zijn medewerking.⁸⁴ Op het Amsterdams Lyceum organiseerde rector dr. Christiaan Pieter Gunning een officiële

---

⁸⁰ Brief Aartsbisschop De Jong aan secretaris-generaal Van Dam, 11 september 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 350.

⁸¹ De Jong, *Koninkrijk V*, eerste helft, 554-555.

⁸² Pater, *Het schoolverzet*, 77-78.

⁸³ Brief Raad van Leraren aan secretaris-generaal Van Dam, 8 september 1941, NA, RvL, 2.19.069, inv. nr. 27.

⁸⁴ De Jong, *Koninkrijk V*, eerste helft, 556; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 244-245.

afscheidsceremonie voor de 72 Joodse leerlingen in de aula van de school.⁸⁵ Historica Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel laat in haar studie naar de stad Hilversum tijdens de bezetting zien hoe divers de reacties van de scholen in deze stad waren. De directeur van de mulo had een leerling huilend opgebeld met de mededeling dat zij niet langer naar school kon komen en de directeur van de plaatselijke ambachtsschool liet zijn enige Joodse leerling tegen de regels in eerst nog toe, maar zwichtte uiteindelijk voor de druk.⁸⁶ Leerlingen van de plaatselijke gymnasiastenvereniging van het Gemeentelijk Gymnasium besloten een protestbrief te schrijven. Von Frijtag Drabbe Künzel citeert hieruit:

‘Toen het vorige jaar twee van onze leraren geschorst en daarna ontslagen werden, voelden wij dit allen als een groot onrecht, nu wederom een niet minder onrechtvaardige maatregel wordt genomen, namelijk dat onze Joodse medeleerlingen van het gymnasium worden verwijderd, kunnen wij niet langer zwijgen. Hierbij protesteren wij daarom ten sterkste tegen dit besluit.’⁸⁷

Alle leerlingen en leraren van de vijfde en zesde klas ontvingen op maandag 1 september 1941 deze brief.⁸⁸ NSB-burgemeester en regeringscommissaris van de stad Hilversum Jhr. mr. Ernst von Bönninghausen eiste na politieonderzoek de schorsing van 32 van de 61 ingeschreven gymnasiasten tot het einde van het kalenderjaar. Voor de leerling bij wie thuis de voorbereidende bijeenkomst was gehouden, behoorde terugkeer naar school in Hilversum niet tot de mogelijkheden. Von Bönninghausen instrueerde alle vmo-scholen in zijn gemeente dat de desbetreffende leerling niet mocht worden aangenomen.⁸⁹ Volgens Von Frijtag Drabbe Künzel kon het protest van Hilversumse bovenbouwleerlingen in de eigen gemeente een bakermat van vroeg protest tegen maatregelen van de bezetter zijn. Studentenprotesten in steden als Delft en Leiden speelden op lokaal niveau een vergelijkbare rol.⁹⁰

Het protest van de leerlingen in Hilversum en de afscheidsceremonie op

---

⁸⁵ Boersma, Van Cleef-Joachimsthal en Wibaut-Guilonard ed., *Het Amsterdams Lyceum. Herinneringen aan de bezettingstijd* (Amsterdam 1995) 18.

⁸⁶ Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Een stad op drift. Hilversum tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2020) 127.

⁸⁷ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Een stad op drift*, 128, noot 146.

⁸⁸ Ibidem, 128.

⁸⁹ Ibidem, 128.

⁹⁰ Ibidem, 129.

het Amsterdams Lyceum waren uitzonderlijk. Op de meeste scholen vertrokken de Joodse leerlingen met stille trom. Een leerling van het Amsterdamse Barlaeus Gymnasium zei hierover na de oorlog: ‘Het was duivels. Het ging zo geruisloos. Aan het eind van het schooljaar 1940-1941 waren ze er nog, en na de zomervakantie, waren ze ineens weg’.⁹¹ Binnen een periode van enkele weken werden in totaal 1187 leerlingen van Joodse afkomst uit het Nederlandse middelbare onderwijs verwijderd zonder al te veel maatschappelijke ophef.⁹²

De ‘Lijst Van Dam’

Gabriel Italie, leraar klassieke talen aan een Haags gymnasium schreef, in zijn eerder gememoreerde dagboek onder andere over de verschillende anti-Joodse maatregelen van de Duitse bezetter. Toen de deportaties naar Westerbork en Oost-Europa in juli 1942 begonnen, had Italie zoals zoveel andere Joodse leraren, zijn hoop gevestigd op wat bekend stond als de ‘Lijst Van Dam’. Secretarissen-generaal Frederiks van het departement van Binnenlandse Zaken en Van Dam stelden vanaf 1941 lijsten samen van ‘verdienstelijke Nederlanders’ van Joodse komaf.⁹³ Italie hoopte dat zijn gezin via die lijst in veiligheid kon worden gebracht. Op 1 december 1942, na weken van onzekerheid over al dan niet vrijstelling van deportatie, schreef hij in zijn dagboek: ‘Soms verlang ik er naar, dat ze ons nu ook maar komen halen: zó sterk is de spanning der dagelijkse onzekerheid.’⁹⁴ Een ruime maand later, op 10 januari 1943 kreeg hij echter ‘een prachtige brief’ van secretaris-generaal Van Dam ‘waarin staat dat [...] ons gezin zal worden geplaatst op de lijst-Van Dam en dus te zijner tijd naar Barneveld (of elders in Nederland) gestuurd worden, maar niet naar Westerbork of Polen.’⁹⁵

Van Dam kreeg tientallen aanvragen van Joodse leraren en soms ook van hun oud werkgevers of vrienden en bekenden voor een plaats op de ‘Lijst Van Dam’.⁹⁶ Enkelen probeerden via de inspecteur van onderwijs een plaats op de lijst

---

⁹¹ Hermans, *Niet voor de school, niet voor het leven*, 54.

⁹² H. Paskamp en M. Paskamp-van Santen, *Kinderen van de rekening: schoolleven in Twente gedurende de bezettingsjaren 1941-1943* (Enschede 2001) 49.

⁹³ Knegtmans, Schulten en Vogel, *Collaborateurs van niveau*, 276.

⁹⁴ De Lang, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 323.

⁹⁵ *Ibidem*, 332.

⁹⁶ Aanvragen Joden voor Barneveld lijst/lijs Van Dam, NIOD, 101b, Kabinet van het Departement van Binnenlandse Zaken (Kabinet Binnenlandse Zaken), inv. nr. 293.

te verkrijgen zoals H. Bergerhout uit Rotterdam, die zo een van zijn vrienden, Mej. de Beer, probeerde te beschermen. Hij kreeg eind februari 1943 van zijn inspecteur van onderwijs te horen dat de lijst bij zijn weten was afgesloten en niet voor uitbreiding vatbaar was. Toch voegde hij eraan toe dat het geen kwaad kon om secretaris-generaal Van Dam in te lichten over de desbetreffende mevrouw, inclusief een zo volledig mogelijke toelichting op haar dienstvervulling, persoonlijkheid en ‘als daartoe aanleiding mocht zijn’ haar gezondheidstoestand.⁹⁷ In totaal stonden er uiteindelijk 309 Joden op de lijst van Van Dam en 276 Joden op de ‘Lijst Frederiks’.⁹⁸ Deze lijsten werden in de volksmond ook wel ‘Lijst Barneveld’ genoemd, naar de plaats waar de Joden op deze lijsten in 1943 werden ondergebracht. Zij werden in 1944 alsnog naar Kamp Westerbork getransporteerd en later gedeporteerd naar concentratiekampen in Oost-Europa. Italië overleefde de oorlog, mogelijk mede doordat hij relatief laat in de oorlog, in september 1944, naar concentratiekamp Theresienstadt werd gedeporteerd.⁹⁹ Het lukte Van Dam en Frederiks om, gebruikmakend van hun positie als secretarissen-generaal, voor deze beperkte groep uitstel van transport te regelen.

De anti-Joodse maatregelen in het onderwijs kwamen grotendeels tot stand buiten de medewerking van de ambtenaren van het departement van Onderwijs om. De maatregelen maakten onderdeel uit van de onderwijsverstijgende doelstelling van de nazi's: de registratie, isolatie en uiteindelijke deportatie van de Nederlandse Joden. Wanneer Nederlandse ambtenaren protesteerden of poogden de maatregelen af te zwakken zoals Van Dam dat probeerde, bleek al gauw dat de Duitse bezetter daar niets in zag. Het anti-Joodse beleid van de bezetter moest compromisloos worden uitgevoerd. Alleen in uiterste gevallen kon Van Dam iets voor elkaar krijgen, zoals de beperkte Lijst van Dam laat zien. Openlijk protest tegen deze discriminerende maatregelen bleef grotendeels uit en kwam op het vmo voornamelijk van middelbare scholieren. Schoolleiders probeerden deze vormen van openlijk protest in de kiem te smoren om zo betrokkenheid van Nederlandse en Duitse autoriteiten bij de incidenten te voorkomen. Daarnaast waren zij verantwoordelijk voor de orde en rust op hun school en voor

---

⁹⁷ Brief Inspecteur Renkema aan dr. H. Bergerhout te Rotterdam, 27 februari 1943, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 39.

⁹⁸ *Documenten van de Jodenvervolgving in Nederland, 1940-1945* Joods Historisch Museum (Amsterdam 1965) 127.

⁹⁹ De Lang, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italië*, 323.

het welzijn van de leerlingen; openlijke protesten konden dus verregaande consequenties hebben voor zowel de leerlingen als de schoolleider zelf. Achteraf gezien werd het Nederlandse onderwijs zeer effectief en zonder al te veel ophef ‘gezuiverd’ van de Joodse leraren en leerlingen. Binnen anderhalf jaar na de Duitse inval waren alle Joodse leraren en leerlingen uit het Nederlandse onderwijs verbannen.

Anti-confessioneel beleid en onderwijshervorming

In dezelfde periode waarin anti-Joodse maatregelen met absolute prioriteit en zonder uitzonderingen in het onderwijs werden doorgevoerd van november 1940 tot oktober 1941, hanteerde de Duitse bezetter een significant andere aanpak ten aanzien van het confessionele maatschappelijke middenveld. De Duitse bezetter had een uitgesproken langetermijndoelstelling voor de institutionele structuur van het Nederlandse onderwijs: uniform staatsonderwijs ontdaan van kerkelijke invloed.¹⁰⁰ De anti-confessionele doelstelling van de Duitse bezetter komt onder andere naar voren in onderlinge correspondentie. Schwarz was hoofd van de Duitse Hauptabteilung Erziehung und Kirchen en de Duitse sleutelfiguur voor het onderwijsbeleid tijdens de bezetting. Hij viel met zijn afdeling rechtstreeks onder Wimmer, een van de vier Generalkommissare die direct onder de Rijkscommissaris vielen.¹⁰¹ Schwarz wees in zijn rapporten en correspondentie met hogere Duitse autoriteiten in Den Haag en Berlijn regelmatig op de noodzaak van de uitbanning van de kerkelijke invloed op het Nederlandse onderwijs. In augustus 1940 noteerde hij in een rapport dat de ‘konfessionellen Frage’ overal op scholen en universiteiten voorkwam. Het was volgens hem zaak op dit gebied voortgang te boeken alvorens over te gaan op ‘die kirchlichen Dingen selbst’.¹⁰² Kortom, de eerste stap van het regime in de strijd om de kerkelijke invloed op de Nederlandse maatschappij te verminderen, moest de gelijkschakeling van het confessioneel bijzonder onderwijs zijn. Een klein half jaar later stelde een van Schwarz’ ambtenaren in een rapport dat men moest streven naar de omvorming van alle ‘sektarische Schulen’ tot staatsscholen, daarmee doelend op het confessioneel bijzonder onderwijs.¹⁰³

---

¹⁰⁰ Van Setten, *Opvoeding in volkse geest*, 17.

¹⁰¹ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 182.

¹⁰² De Jong, *Het Koninkrijk V*, eerste helft, 354.

¹⁰³ Rapport in opdracht van Generalkommissar Schmidt aan Generalkommissar Wimmer

Hoe belangrijk dit streven voor Schwarz was, blijkt uit een rapport van zijn hand uit mei 1942. Hierin stelde hij dat het uitschakelen van de confessionele machtspositie in het onderwijs het belangrijkste doel was, omdat het elke transformatie richting het nationaalsocialisme en Duitsland verhinderde.¹⁰⁴ Op basis van deze duidelijk anti-kerkelijke Duitse doelstellingen was haast te verwachten bij de omvorming van het bijzonder onderwijs naar een vorm van staatsonderwijs zonder kerkelijke invloed. Eenieder met enige kennis van de schoolstrijd en pacificatie beseft echter dat de aantasting van het confessioneel bijzonder onderwijs in welke vorm dan ook op zijn zachtst gezegd gevoelig lag.

Ambtelijke vernieuwingsdrang

Volgens historicus Piet de Rooy was de pacificatie bedoeld om een einde te maken aan de onderlinge verdeeldheid in de negentiende eeuw en om ruimte te scheppen voor meer nationale eenheid. Hij ziet het dan ook als een paradox dat de pacificatie alleen mogelijk was doordat men de verdeeldheid van de samenleving aanvaardde. Dit spanningsveld bleef bestaan als ware het een ‘gewapende vrede’.¹⁰⁵ Dit beeld wordt bevestigd in het overzichtswerk *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*, waarin wordt gesteld dat het confessionele onderwijs na afloop van de schoolstrijd beducht bleef voor ingrijpen van de staat, terwijl vooral het openbaar onderwijs sinds de pacificatie leed onder het groeiende confessionele onderwijs.¹⁰⁶

Tegelijkertijd bestond er in het interbellum bij ambtenaren, politici en onderwijshervormers uit het onderwijswerkveld onvrede over de impasse met betrekking tot onderwijshervormingen. Een combinatie van aanhoudende verdeeldheid in het parlement en de nadelige financiële stand van zaken zorgde voor onderwijsinhoudelijke stilstand.¹⁰⁷ Zo strandde in 1934 bijvoorbeeld een voorstel ter hervorming van het middelbaar onderwijs van minister mr. Henri Marchant en zijn rechterhand Van Poelje, nog voordat het ter bespreking aan de Tweede

---

en hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz, 9 januari 1941, NIOD, Verwaltung, 020, inv. nr. 2068.

¹⁰⁴ De Jong, *Het Koninkrijk V*, eerste helft, 354-355.

¹⁰⁵ De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 156.

¹⁰⁶ Bakker, Noordman en Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*, 608, 621.

¹⁰⁷ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 138.

Kamer kon worden aangeboden als gevolg van een negatief advies van de Onderwijsraad.¹⁰⁸ Wetsvoorstellen ter hervorming van het middelbaar onderwijs van de opeenvolgende ministers dr. J. Th. de Visser, mr. Marius Waszink, mr. Jan Terpstra en dr. Jan Slotemaker de Bruïne haalden het eveneens niet.¹⁰⁹ Het resultaat was een afwezige overheid wat betreft onderwijsvernieuwing in het decennium voor de bezetting, terwijl er wel grote problemen speelden zoals het hoge leerlingenaantal per klas in lager en middelbaar onderwijs, de hoge werkloosheid onder net afgestudeerde leraren, de spellingkwestie, de versnippering van scholen en de hoge kosten van het onderwijssysteem.¹¹⁰

Niet alleen in het onderwijs, maar ook in andere sectoren in de Nederlandse maatschappij bestond frustratie over de vooroorlogse status quo. Historicus Ralf Futselaar laat in zijn studie *Gevangenissen in oorlogstijd. 1940-1945* uit 2015 bijvoorbeeld zien dat de bezetting als katalysator fungeerde voor bestuurlijke modernisering van het gevangeniswezen. De Duitse bezetter beïnvloedde indirect het beleid omtrent het gevangeniswezen door ruimte te geven aan Nederlandse ambtenaren om hervormingen door te voeren.¹¹¹ In het onderwijsveld betekende de komst van de bezetter dat het parlement als belemmerende factor voor nieuw onderwijsbeleid wegviel.

De achtereenvolgende secretarissen-generaal onder Duits bewind waren alle drie op hun eigen manier hervormingsgezind. Van Poelje begon zijn loopbaan op het departement in 1933 tijdens het ministerschap van Marchant, een van de oprichters van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB).¹¹² Van Poelje was zelf actief lid van Volksonderwijs, de vereniging die de belangen behartigde van het openbaar onderwijs.¹¹³ Samen met Marchant probeerde hij het Nederlandse onderwijs te reorganiseren. Hij begon allereerst met een reorganisatie van het departement van Onderwijs. Het ontbrak daar volgens hem aan eenheid, efficiëntie en centrale aansturing.¹¹⁴ Van reorganisatie van het Nederlandse onderwijs kwam weinig terecht door de beperkende politieke omstandigheden van de jaren dertig.

---

¹⁰⁸ Ibidem, 151.

¹⁰⁹ Ibidem, 160.

¹¹⁰ Van der Velde, 'Wie droegen in de periode 1900-1940 in Nederland de onderwijsvernieuwing?', 367; Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 171-172; Kirkels, *Architect van onderwijsvernieuwing*, 73, 75, 80.

¹¹¹ Futselaar, *Gevangenissen in oorlogstijd*, 26.

¹¹² Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 139.

¹¹³ Ibidem, 140.

¹¹⁴ Ibidem, 145-148.

Zijn opvolger, waarnemend secretaris-generaal Reinink, was betrokken bij de oprichting en voorzitter van De Beweging tot versterking der Nederlandse Gemeenschap, een organisatie die streefde naar meer nationale eenheid en streed tegen verdeeldheid in politiek en maatschappij. Deze beweging was één van de voorlopers van de in de bezettingsperiode opgerichte Nederlandse Unie, een organisatie waar Reinink aanvankelijk actief bij betrokken was.¹¹⁵ Secretaris-generaal Van Dam was een voorstander van staatsonderwijs zonder kerkelijke invloed. Het Nederlandse onderwijs moest de volkseenheid bevorderen. Daarnaast was hij voor de herstructurering van het vmo en de invoering van de vakken lichamelijke opvoeding en Duits op de lagere scholen.¹¹⁶ Elk van deze drie secretarissen-generaal kon zich vinden in een vorm van eenheidsstreven, overigens op basis van verschillende ideologische uitgangspunten en met wezenlijk verschillende toekomstvisies.

Onder secretaris-generaal Van Poelje werkten ambtenaren in de zomer van 1940 aan verdere uitwerking van vooroorlogse plannen voor een bezuinigingsmaatregel die extra geld moest opbrengen voor de verlaging van het leerlingenaantal per klas. De financiering moest komen van een salarisvermindering van de geestelijken in het onderwijs.¹¹⁷ Het katholieke onderwijs was de enige onderwijsrichting die in groten getale gebruikmaakte van geestelijken voor het onderwijs op haar scholen. De salarissen van deze geestelijken, betaald door de Nederlandse staat, werden door hen afgedragen aan hun kloosterorde. Van Poelje besprak eind juni 1940 tijdens de vergadering van de secretarissen-generaal zijn plannen en noemde het een ‘lange ambtelijke lijdensweg’ die met het nieuwe voorstel tot een einde zou worden gebracht.¹¹⁸ In de jaren dertig had Van Poelje onder Marchant al eerder geprobeerd om de leerlingenschaal te verminderen en de salarissen van leraren te verhogen door te bezuinigen op het bijzonder onderwijs. Telkens blokkeerden de Onderwijsraad, de minister of de Kamer zijn plannen.¹¹⁹

---

¹¹⁵ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 172-173.

¹¹⁶ Knegtmans, Schulten en Vogel, *Collaborateurs van niveau*, 224, 246-47.

¹¹⁷ Brief directeur R.K. centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs Verhoeven aan het episcopaat, 18 juli 1940, Gemeente Archief Utrecht (GAU), Archief Aartsbisdom Utrecht (AAU), 449, inv. nr. 756.

¹¹⁸ Notulen vergadering secretarissen-generaal, 26 juni 1940, NA, Algemene Zaken, 2.03.06, inv. nr. 60.

¹¹⁹ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 140-146.

Na de Duitse inval kreeg hij als secretaris-generaal de kans om het onderwijsbeleid direct te beïnvloeden, zonder alle restricties van minister, parlement of Onderwijsraad.¹²⁰ Het was dus niet verbazingwekkend dat hij in de nieuwe omstandigheden zijn ambtenaren opnieuw naar bezuinigingsmogelijkheden liet kijken. Onder waarnemend secretaris-generaal Reinink werden de plannen doorgezet. In september 1940 voerde hij een eerste officieel overleg met het hoofd Lager Onderwijs dr. Johan Wesselings en onderwijsadviseur van het episcopaat Mgr. dr. Th. J. F. Verhoeven, tevens de directeur van het R.K. Centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs.¹²¹ Reinink en Wesselings rechtvaardigden hun voorstel voor salarisvermindering van de geestelijken in het onderwijs tegenover Verhoeven door te wijzen op hun lage kosten voor levensonderhoud. Ook verwezen zij naar de vijftig procent salarisvermindering van de geestelijken in het onderwijs in België en de discussie die er in eigen katholieke kring bestond rondom de ruime inzet van de geestelijken in het katholieke onderwijs ten koste van de pas afgestudeerde, werkloze leerkrachten. Reinink zag uiteindelijk in oktober 1940 af van de plannen tot salarisvermindering, omdat hij besloot voorlopig geen bezuinigingen door te voeren in het onderwijs.¹²²

Eind november 1940 nam secretaris-generaal Van Dam het stokje over van Reinink. Na het ontslag van secretaris-generaal Van Poelje zocht Rijkscommissaris dr. Arthur Seyss-Inquart een pro-Duitse vervanger. Er was een aantal gegadigden voor de positie. Door de NSB werd Van Genechten naar voren geschoven.¹²³ Het grootste obstakel voor diens kandidatuur was zijn visie op het Nederlandse onderwijs en zijn NSB-lidmaatschap. Hij bepleitte het NSB-standpunt over staatsonderwijs bestaande uit drie ‘onderwijscorporaties’: een openbare ‘volksschool’, een katholieke en een protestants-christelijke. Deze drie staatscholen moesten allen onderwijs in ‘nationalen zin’ geven.¹²⁴

Voor Seyss-Inquart viel Van Genechten mede daarom af als secretaris-generaal. Hij dulde voor de lange termijn geen staatsonderwijs met kerkelijke invloed. Daarnaast probeerde de Rijkscommissaris de eerste maanden van de

---

¹²⁰ Willem van der Ham, *Onder ‘wijzen’. Vijfenzeventig jaar Onderwijsraad (1919-1994)* (Den Haag 1994) 71-72.

¹²¹ Brief directeur R.K. centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs Verhoeven aan episcopaat, 12 september 1940, GAU, AAU, 449, inv. nr. 756.

¹²² Ibidem.

¹²³ Knechtmans, Schulten en Vogel, *Collaborateurs van niveau*, 259.

¹²⁴ Van Setten, *Opvoeding in volkse geest*, 16.

bezetting de NSB op afstand te houden om zo de vrijwillige zelfnazificatie van het Nederlandse volk te bespoedigen.¹²⁵ Seyss-Inquart had zelf de voorkeur voor de pro-Duitse hoogleraar Geerto Snijder. Die bedankte en raadde zijn collega en vriend Van Dam aan, hoogleraar Germanistiek aan de Universiteit van Amsterdam.¹²⁶ Van Dam was nooit lid geweest van een politieke partij en stemde voor de bezetting liberaal of vrijzinnig-democratisch. In de jaren dertig was zijn waardering voor het autoritaire nationaalsocialistische bewind in Duitsland echter gegroeid.¹²⁷ In september 1940 vroeg Snijder hem zijn gedachten over de hervorming van het Nederlandse onderwijs op papier te zetten voor de Duitse bezetter.

Van Dams plannen kwamen grotendeels overeen met de Duitse doelstellingen. Hij was een voorstander van staatsonderwijs zonder kerkelijke invloed. Onderwijs moest de Nederlandse volkseenheid bevorderen in plaats van belemmeren. Om de invloed van de staat op het bijzonder onderwijs te vergroten, stelde hij aanpassing voor van het recht van bijzondere scholen om hun leerkrachten te benoemen zonder bemoeienis van de staat. Hij pleitte voor een voorzichtige aanpak van het confessioneel bijzonder onderwijs om een nieuwe schoolstrijd te voorkomen. Hij was ook een voorstander van de invoering van de vakken gymnastiek en Duits op de lagere scholen en de herstructurering van het vhm. Het 'intellectualisme' dat volgens hem heerste op de middelbare scholen, moest zo veel mogelijk worden bestreden.¹²⁸ Seyss-Inquart, Wimmer en Schwarz zagen genoeg in Van Dams plannen en zijn curriculum vitae om hem eensgezind te kiezen als nieuwe secretaris-generaal voor het departement van Onderwijs.¹²⁹ De keuze voor Van Dam verzekerde de Duitse bezetter van een secretaris-generaal die dezelfde doelstellingen had wat betreft de kerkelijke invloed op het

---

¹²⁵ Nanno in 't Veld, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-Archieven 1935-1945. Deel I* (Amsterdam 1987) 147.

¹²⁶ Knegtmans, Schulten en Vogel, *Collaborateurs van niveau*, 246.

¹²⁷ De Jong, *Het Koninkrijk V*, eerste helft, 319.

¹²⁸ Van Dams voorstellen zijn tijdens reorganisatie van het archief van de Kultuurraad van het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam kwijtgeraakt. Zij zijn voor het laatst door onderzoekers in de jaren '90 ingezien, waarna een verandering in normering van de archiefstukken heeft plaatsgevonden. Ik heb mij voor dit onderzoek moeten baseren op de uitgebreide beschrijvingen van beide documenten door historici voor mij. Bijvoorbeeld, De Jong, *Het Koninkrijk V*, eerste helft, 338; Knegtmans, Schulten en Vogel, *Collaborateurs van niveau*, 245-249; De Pater, *Het schoolverzet*, 40-41; Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 189.

¹²⁹ De Jong, *Het Koninkrijk V*, eerste helft, 339.

Nederlandse onderwijs en hij kon gedeeltelijk voortbouwen op al bestaande ambtelijke plannen voor de inperking van het confessionele onderwijs.

Salarisvermindering geestelijken in het onderwijs

De directe aanleiding voor de invoering van de eerste anti-confessionele maatregel in het onderwijs was de herderlijke brief van het episcopaat eind januari 1941. In deze kerkelijke brief van de Nederlandse aartsbisschop en bisschoppen aan de katholieke gelovigen werden gemeenschappelijke richtlijnen jegens nationaalsocialisten, socialisten, communisten en liberalen of vrijzinnigen nogmaals herhaald. Het episcopaat verbood lidmaatschap van deze ‘anti-katholieke stromingen’.¹³⁰ Katholieken aangesloten bij deze stromingen moest de heilige sacramenten, inclusief de wekelijkse eucharistie, geweigerd worden. In geval van sterfte werd ook een kerkelijke begrafenis geweigerd. Het episcopaat voegde hieraan toe dat zij zich in verband met de veranderde tijdsomstandigheden verplicht voelde vanwege de NSB ‘thans nog groteren nadruk te leggen’ op deze richtlijnen. Daar de beweging volgens de geestelijken ‘niet alleen de Kerk in de vrije uitoefening van haar taak op wezenlijke punten dreigt te belemmeren, maar dat zij ook een ernstig gevaar oplevert voor de christelijke levensopvatting van allen, die er aan deelnemen.’¹³¹ De katholieke kerkelijke gemeenschappen kregen de opdracht deze verklaring tijdens de mis van zondag 26 januari 1941 voor te lezen.

Naar aanleiding van de verspreiding van de herderlijke brief vond een gesprek plaats van secretaris-generaal Van Dam met Schwarz, hoofd van de Duitse Hauptabteilung Erziehung und Kirchen. Er bestaat geen verslag van dit gesprek maar wel onderlinge correspondentie na afloop, waarin Schwarz vele vragen stelde. Hoe werden de salarissen aan geestelijken in het onderwijs betaald, kregen ze het zelf en gaven ze het dan af aan hun Orde of werd de Orde uitbetaald? In dat laatste geval wilde Schwarz weten welk percentage naar de Orde ging. Ook vroeg hij de opgave van het totale bedrag dat aan de geestelijken in het onderwijs werd uitbetaald en om hoeveel leerkrachten het ging. Hij voegde eraan

---

¹³⁰ Bisschoppen van Nederland, ‘Verklaring over de anti-katholieke stromingen in Nederland aan de saeculiere en reguliere geestelijkheid’ in: Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen* (Utrecht 1945) 183-186.

¹³¹ Bisschoppen van Nederland, ‘Verklaring over de anti-katholieke stromingen in Nederland’ in: Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen*, 183-186.

toe dat hij snel antwoord verwachtte, gelet op ‘der Dringlichkeit’ van de situatie.¹³² Van Dam schreef nog dezelfde dag dat de geestelijken in het onderwijs zelf hun salaris ontvingen van de schoolbesturen, die de financiën hiervoor ontvingen van de Nederlandse overheid. Hij vermoedde dat de geestelijken hun gehele salaris afdroegen aan de congregatie waartoe zij behoorden, die op hun beurt in het levensonderhoud van kloosterlingen voorzagen. Het ging in totaal over zo’n 4100 geestelijken in het onderwijs met een kostenplaatje van zo’n 7.5 miljoen gulden per jaar.¹³³

Op basis van Schwarz’ vragen lijkt het aannemelijk dat hij zocht naar een represaille voor de herderlijke brief en dat de salariskorting dan wel het ontslag van geestelijken in het onderwijs in dit kader is besproken met Van Dam. De secretaris-generaal had direct na het overleg met Schwarz een aantal vragen in dezelfde richting uitgezet bij ambtenaren van zijn departement, waaronder eveneens de vraag wat de impact van een algeheel verbod van geestelijke leraren zou zijn op het onderwijs. De Afdeling Lager Onderwijs berichtte hem begin februari 1941 over de gevolgen van het afnemen van de onderwijsbevoegdheid van geestelijken. Zij voorzagen de ontwrichting van het gehele katholieke onderwijs indien deze maatregel doorgevoerd zou worden. Protestant-christelijke leerkrachten zouden een benoeming op een katholieke school weigeren. Het was zeer de vraag of katholieke werkloze leerkrachten onder deze omstandigheden de plaatsen van ontslagen geestelijken in het onderwijs zouden innemen. De ambtenaren vermoedden dat een aantal van de openbare werkloze onderwijzers de betrekking wel zou aanvaarden, maar men vreesde dat de katholieke schoolbesturen simpelweg niet tot benoeming zouden overgaan. De katholieke scholen zouden dan na enige tijd het recht op subsidie verliezen. ‘Voor de 100 procent kloosterscholen zal dit niet zo ernstig zijn. Maar de gemengde scholen? Hier zal het lekenpersoneel meden worden getroffen!’ aldus de ambtenaren van de Afdeling Lager Onderwijs.¹³⁴

De Afdeling V.H.M.O. berichtte Van Dam met dezelfde strekking. Men vermoedde dat een deel van de katholieke scholen bij gebrek aan voldoende

---

¹³² Brief hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz aan secretaris-generaal Van Dam, 5 februari 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 195.

¹³³ Brief secretaris-generaal Van Dam aan hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz, 5 februari 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 195.

¹³⁴ Brief Afdeling Lager Onderwijs van departement van Onderwijs aan secretaris-generaal Van Dam, februari 1941, NIOD, OWK Kabinet, 216e, inv. nr. 17.

leerkrachten moest worden gesloten. Overname door de staat van deze scholen werd onmogelijk geacht, aangezien er niet genoeg werkloze leerkrachten waren om de vrijgekomen posities te vullen. ‘Verwacht wordt, dat bij sluiting van scholen, waar dit mogelijk is, een deel der leerlingen naar niet gesloten bijzondere of openbare overeenkomstige scholen zal overgaan, terwijl de rest een andere richting zal moeten inslaan’ aldus ambtenaren van de Afdeling V.H.M.O. van het departement van Onderwijs.¹³⁵

Met inachtneming van de adviezen van zijn ambtenaren schreef Van Dam een notitie over de situatie en de mogelijke in te voeren maatregelen. Hierin stelde hij dat er moest worden gewaakt voor een terugkeer van de schoolstrijd. Hierbij waarschuwde hij voor het ‘Gefahr, dass der ganze Unterricht betroffen wird und dass auch Protestanten erregt werden’.¹³⁶ Tegen het ontslag van geestelijken in het onderwijs koesterde Van Dam ook andere bezwaren. Zo vreesde hij dat katholieke leraren als tegenactie massaal ontslag zouden nemen. In dat geval waren er niet genoeg werkloze leerkrachten beschikbaar om deze plekken op te vullen. ‘Ich kann die Ernennung nicht vorschreiben und die RK Lehrer zwingen’, schreef Van Dam daarover.¹³⁷ Hij vond zo’n maatregel veel te ver gaan en achtte haar niet effectief in het verbeteren van het leerlingenaantal per klas. Daarnaast werden zowel leerlingen als leken-leerkrachten onnodig hard getroffen.¹³⁸

In de notitie stelde Van Dam enkele alternatieve maatregelen voor zoals het ontslag van schoolhoofden uit de geestelijkheid of het verbod op kloosterscholen. Zijn uiteindelijke voorstel was om alle subsidies aan kloosterscholen en geestelijke leerkrachten te stoppen. Op die manier werden alleen de geestelijken in het onderwijs getroffen en niet de andere leerkrachten en leerlingen. Zo moesten de kloosters ‘offeren’, omdat Van Dam verwachtte dat de geestelijke leerkrachten door zouden werken zonder salaris. Bijkomend voordeel was dat de maatregel te allen tijde kon worden opgeheven.¹³⁹ Van Dam werkte inderdaad op 8 februari 1941 een eerste versie van een verordening uit waarin werd uitgegaan

---

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ Kladblok notitie secretaris-generaal Van Dam over maatregel tegen geestelijken in het onderwijs, ongedateerd, indicatie begin februari 1941, NIOD, OWK Kabinet, 216e, inv. nr. 17.

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ Ibidem.

van de ontheffing van geestelijke schoolhoofden uit hun functie.¹⁴⁰ Verdere conceptversies van het ontslag van geestelijken in het onderwijs dan wel salarisvermindering waren in het archief niet te vinden.

De uiteindelijke verordening was een verdere afzwakking van Van Dams voorstel. De geestelijken in het onderwijs werden niet ontslagen, waarop Schwarz oorspronkelijk leek aan te dringen, maar de rijkssubsidie voor hun salarissen werd wel gekort. Niet met honderd procent zoals Van Dam begin april in zijn notitie suggereerde, maar met veertig procent.¹⁴¹ Dit percentage kwam overeen met eerdere ambtelijke plannen, ontwikkeld door het hoofd van de Afdeling Lager Onderwijs Wesselings.¹⁴² De maatregel om schoolhoofden uit de geestelijkheid te ontslaan, genoemd in de notitie van Van Dam, werd tegelijkertijd met de veertig procent salarisvermindering ingevoerd. Tevens werd bekendgemaakt dat het aantal leerlingen per klas verlaagd zou worden door gebruik te maken van de vrijgekomen financiën. De gehate positie van 'kwekeling met akte', de net afgestudeerden die als 'kwema' goedkoop voor de klas konden staan, werd afgeschaft.¹⁴³ Door deze aantrekkelijke maatregelen voor onderwijsgeevenden tegelijkertijd door te voeren met de salarisvermindering van de geestelijken in het onderwijs, hoopten de Nederlandse en Duitse autoriteiten op sympathie van de Nederlandse bevolking in plaats van verzet.

Het lijkt erop dat Van Dam en zijn ambtenaren hebben aangestuurd op afzwakking van door Schwarz voorgestelde maatregelen tegen geestelijken in het onderwijs. De vrees voor het oplaaien van de schoolstrijd en de ontwrichting van het katholieke onderwijs waren hierbij belangrijke drijfveren. In een naoorlogse verklaring van Verhoeven, te vinden in het strafdossier van Van Dam, meldt hij dat van de 53 schoolhoofden uit de geestelijkheid er maar drie daadwerkelijk zelf waren opgestapt. Verhoeven gaf de schoolbesturen, in samenspraak met Van Dam, het advies om schoolhoofden uit de geestelijkheid niet te ontslaan en in plaats daarvan te protesteren bij de secretaris-generaal. Van Dam handelde

---

¹⁴⁰ Proefversie Verordening verbod geestelijke schoolhoofden, 8 februari 1941, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 17.

¹⁴¹ 'Kloosterlingen bij het onderwijs. Salariskorting van 40%.', *Algemeen Handelsblad* 114:37387 (1941), 20 februari 1941, 1.

¹⁴² Brief directeur R.K. centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs Verhoeven aan episcopaat, 12 september 1940, GAU, AAU, 449, inv. nr. 756.

¹⁴³ 'Verdere onderwijs-maatregelen. Geestelijken mogen geen schoolleiders zijn.', *Algemeen Handelsblad* 114:37390 (1941), 23 februari 1941, 1.

uiteindelijk niet naar deze verordening. Verhoeven verklaarde hierover: ‘Professor van Dam nam geen beslissing, in overleg met mij, en alle vijftig hoofden zijn tot het einde van de oorlog aangebleven.’¹⁴⁴ Van Dam voldeed zo ogenschijnlijk aan de Duitse eis om schoolhoofden uit de geestelijkheid te verbieden, maar handelde er in de praktijk niet naar. Tegelijkertijd werd de salariskorting voor geestelijke leraren wel doorgevoerd, op voorspraak van ambtenaren die gebruik maakten van de ontstane situatie.

Reactie onderwijsveld op salarisvermindering geestelijken: onderhandelen, afzakken, afwachten en verzet

De salarisvermindering van geestelijken in het onderwijs en het verbod op schoolhoofden uit de geestelijkheid werden niet van de ene op de andere dag ingevoerd. In de voorbereidende fase probeerden tussenorganisaties zoals het episcopaat, de katholieke onderwijsadviseur en de verschillende confessionele onderwijsvakorganisaties het beleid enigszins te beïnvloeden. Zij gebruikten hiervoor bovenal de strategie van onderhandeling om te trachten de maatregelen te voorkomen en in het uiterste geval af te zakken. Deze strategie komt het duidelijkst naar voren bij Verhoeven, onderwijsadviseur van het episcopaat en directeur van het R.K. Centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs.¹⁴⁵ Hij adviseerde het episcopaat over onderwijszaken, onderhield contacten met ambtenaren van het departement en was een vraagbaak voor katholieke onderwijsinstellingen.

In juli 1940 informeerde Verhoeven het episcopaat met de mededeling dat hij door een niet nader genoemde ambtenaar van het departement van Onderwijs was ingelicht over een aanstaand wetsvoorstel voor de vermindering van salaris van geestelijken in het onderwijs.¹⁴⁶ In september 1940 volgde het eerste officiële overleg hierover tussen de net aangestelde waarnemend secretaris-generaal Reinink, het hoofd Lager Onderwijs Wesselings en Verhoeven. Verhoeven uitte tijdens dit overleg zijn ongenoegen over de voorgenomen maatregel. Hij

---

¹⁴⁴ Verklaring directeur R.K. Centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs Verhoeven, 3 november 1947, NA, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), Strafdossier J. van Dam, 2.09.09, inv. nr. 64312 II.

¹⁴⁵ Dodde, *Een speurtocht naar samenhang*, 442-443.

¹⁴⁶ Brief directeur R.K. centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs Verhoeven aan episcopaat, 18 juli 1940, GAU, AAU, 449, inv. nr. 756.

noemde het 'onrechtvaardig' en 'een grof schandaal'. Niettemin ging hij na dit aanvankelijke protest al gauw over op de strategie van onderhandeling. Hij stelde zelf een afgezwakte regeling voor waarbij alleen nieuw aangestelde geestelijken te maken kregen met een salarisvermindering van veertig procent. Nadat Reinink en Wesselings dit voorstel afwezen, schikte Verhoeven zich op voorwaarde dat de Duitse autoriteiten de maatregel zouden gebieden. Ook raadde hij na afloop van dit overleg het episcopaat aan akkoord te gaan 'om erger te voorkomen'.¹⁴⁷

Tot een nieuwe maatregel kwam het vervolgens pas in februari 1941, na de herderlijke brief van het episcopaat eind januari 1941. Nadat ambtenaren opgave hadden gevraagd van het aantal geestelijken dat werkzaam was in het lager onderwijs, de vmo-scholen en de kweekscholen, vreesde Verhoeven voor een salariskorting 'of misschien - wat nog erger zou zijn - verwijdering van hen uit de school', zo schreef hij begin februari aan het episcopaat.¹⁴⁸ De uiteindelijke maatregel, het verbod op schoolhoofden uit de geestelijkheid en de vermindering van salaris van geestelijken in het onderwijs van veertig procent, kwam voor hem als een opluchting. 'In verhouding tot de eerste berichten zien deze er, God zij dank, heel wat beter uit, al zijn ze op zich nog slecht genoeg', schreef hij op 10 februari 1941 aan het episcopaat. Verhoeven adviseerde de bisschoppen te wachten op de definitieve verordening en dan 'onder protest te proberen degenen, die thans in functie zijn, in hun functie te laten voortbestaan'.¹⁴⁹ Hij koos in beide hier beschreven gevallen dus voor de strategie van afzwakking van de maatregel in plaats van de directe aanval met groots protest.

Het episcopaat, onder leiding van aartsbisschop Johannes de Jong, week in haar reactie gedeeltelijk af van Verhoevens advies. De Jong wachtte inderdaad tot na de bekendmaking van de maatregelen met het schrijven van een protest. De aartsbisschop was echter veel feller in zijn afwijzing dan Verhoeven hem had geadviseerd. Hij wees beide maatregelen principieel af als schending van Nederlandse grondrechten en riep Van Dam op de maatregelen in te trekken.¹⁵⁰ Toen Van Dam hier niet op in ging, schreef hij tegen het advies van Verhoeven eenzelfde brief aan de Rijkscommissaris.¹⁵¹

---

¹⁴⁷ Brief directeur R.K. centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs Verhoeven aan episcopaat, 12 september 1940, GAU, AAU, 449, inv. nr. 756.

¹⁴⁸ Brief directeur R.K. centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs Verhoeven aan episcopaat, 6 februari 1941, GAU, AAU, 449, inv. nr. 756.

¹⁴⁹ Brief directeur R.K. centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs Verhoeven aan episcopaat, 10 februari 1941, GAU, AAU, 449, inv. nr. 756.

¹⁵⁰ Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen*, 187-192.

¹⁵¹ Brief directeur R.K. centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs Verhoeven aan

Verhoeven en De Jong, vrienden uit hun opleidingstijd, reageerden dus wezenlijk verschillend op de nieuwe omstandigheden.¹⁵² De aartsbisschop was steevast principiëler in zijn afwijzing van het naziregime en het door de bezetter gevoerde beleid dan Verhoeven, die door afzwakking van maatregelen en medewerking het voortbestaan van het katholiek onderwijs probeerde veilig te stellen. Al vroeg tijdens de bezetting, bij de inauguratie van Seyss-Inquart als Rijkscommissaris, kwam dit duidelijk naar voren. Verhoeven schreef samen met pater C. Wessels S.J. een concept van een herderlijke brief waarin hij stelde dat een loyale houding van de katholieken ten opzichte van de bezetter gewenst was ter behoud van het veelzijdige katholieke leven.¹⁵³ Dit ging De Jong veel te ver. Hij weigerde loyaliteit aan de bezetter te zweren in ruil voor behoud van de eigen instituties.¹⁵⁴ Later tijdens de bezetting verschilde Verhoeven van mening met de aartsbisschop over het protest tegen de uitsluiting van Joodse leerlingen. Hij adviseerde het episcopaat niet te protesteren, omdat zo'n protest schade zou kunnen opleveren voor de veel grotere groep katholieke leerlingen.¹⁵⁵ De Jong vond de kwestie van 'zeer principiële aard' en protesteerde er weldegelijk tegen bij Van Dam.¹⁵⁶

Uit deze voorbeelden blijkt dat enerzijds persoonlijke opvattingen en een eigen moreel kompas van personen in leidinggevende posities, zoals deze prominente katholieken, van grote invloed waren op keuzes die zij maakten tussen accommodatie, protest of verzet tegen het bezettingsregime en haar maatregelen. De Jong wees op basis van principes de meer accommoderende houding van Verhoeven af. Anderzijds is de meer pragmatische houding van Verhoeven een voortvloeisel uit het verschil in verantwoordelijkheid. Verhoeven voelde de verantwoordelijkheid voor het voortbestaan van het katholieke onderwijs, terwijl de aartsbisschop het voortbestaan van de hele Nederlandse katholieke kerk en het zielenheil van haar gemeenschap op zijn schouders voelde rusten. Beiden

---

Aartsbisschop De Jong, 4 maart 1941, GAU, AAU, 449, inv. nr. 756; Brief Aartsbisschop De Jong aan directeur R.K. centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs Verhoeven, 5 maart 1941, GAU, AAU, 449, inv. nr. 756; Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen*, 194-198.

¹⁵² H.W.F. Aukes, *Kardinaal de Jong* (Utrecht 1956) 268.

¹⁵³ Aukes, *Kardinaal de Jong*, 260.

¹⁵⁴ A. Manning, 'De Nederlandse Katholieken in de eerste jaren van de Duitse bezetting' in: *Jaarboek. Katholiek Documentatie Centrum* (1978) 105-129, 108.

¹⁵⁵ Ton H. M. van Schaik, *Aartsbisschop in oorlogstijd. Een portret van kardinaal De Jong (1885-1995)* (Baarn 1996) 54.

¹⁵⁶ De Jong, *Het Koninkrijk V*, eerste helft, 554-555.

interpreteerden de belangen waarvoor zij verantwoordelijk waren en maakten op basis daarvan verschillende afwegingen.

Binnen de top van de katholieke kerk werden dus discussies gevoerd over de omgang met de Duitse bezetter en haar anti-confessionele maatregelen. In katholieke onderwijskringen was de salariskorting echter al vóór de Duitse bezetting een onderwerp van gesprek. Er bestond ongenoegen over de positie van de geestelijken in het onderwijs. Zo uitte de katholieke onderwijsvakorganisatie voor het middelbaar onderwijs R.K. Lerarenvereniging 'Sint Bonaventura' in 1935 kritiek op de rechtspositie van de lekenleraren. Zij kregen vaak tijdelijke contracten en werden door schoolbesturen vervangen zodra een geestelijke leraar was afgestudeerd. Sint Bonaventura pleitte voor een betere verhouding tussen leken en geestelijken op katholieke scholen.¹⁵⁷ In juli 1940 opperde het bestuur van het Katholiek Onderwijzers Verbond (KOV) het ontslag en verbod op nieuwe aanstellingen van geestelijke leraren onder de 23 jaar om werkloosheid onder lekenleraren tegen te gaan. 'Er moet aan religieuzen worden duidelijk gemaakt dat zij plaats moeten maken voor leken in het onderwijs' aldus het bestuur.¹⁵⁸ Er bestond dus enig draagvlak voor maatregelen tegen geestelijke leraren in katholieke onderwijskringen.

Dit contrasteert met het beeld dat na de bezetting ontstond van het volgzame katholieke volksdeel, geleid door een strak georganiseerde, hiërarchische katholieke kerk.¹⁵⁹ In 2000 nuanceerde historicus Paul Luykx dit beeld al door te wijzen op de moeite die de katholieke religieuze, politieke en maatschappelijke elite over het algemeen had ervaren om 'hun schaapjes achter zich te krijgen en te houden'.¹⁶⁰ Er bestond volgens Luykx een groot verschil tussen de gevestigde orde en de geleefde praktijk; de standpunten van de kerk als instituut en de praktijk lag dikwijls mijlenver uiteen.¹⁶¹ Historicus Piet de Rooy heeft een afwijkende opvatting over het beeld van de 'andere katholieken', zoals geschetst door Luykx. Hij is het met hem eens dat het beeld van 'volgzame schapen' niet correct is, omdat het volgens hem de grote inspanningen verduistert die de clerus na het

---

¹⁵⁷ M. de Haas, *De R.K. Lerarenvereniging 'Sint Bonaventura' in de onderwijswereld van 1918 tot 1943* (Bergen op Zoom 1946) 85.

¹⁵⁸ Notulen vergadering bestuur, 13 juli 1940, KDC, KOV, 873, inv. nr. 46.

¹⁵⁹ Manning, 'De Nederlandse katholieken', 105.

¹⁶⁰ Paul Luykx, *Andere katholieken. Opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw* (Nijmegen 2000) 7.

¹⁶¹ Luykx, *Andere katholieken*, 7.

Bisschoppelijk Mandement van 1868 heeft moeten leveren om de katholieken ‘onder één regime’ te brengen.¹⁶² Volgens hem is Luykx’ onderzoek relevant om de spanningen en conflicten binnen de katholieke gemeenschap onderling bloot te leggen, maar levert dat niet een ‘andere katholiek’ op. ‘De hoofdlijn is dat de katholieken gehoorzaam waren’ volgens De Rooy, ‘zowel vergeleken met andere bevolkingsgroepen als met katholieken in het buitenland’.¹⁶³

Dit onderzoek bevestigt gedeeltelijk De Rooy’s opvatting over de volgzzaamheid van de katholieken. Zo volgden de meeste katholieke schoolbesturen en onderwijsvakverenigingen gezagsgetrouw de herderlijke brieven en instructies van hogerhand. Toen het episcopaat daarom vroeg, onthielden de onderwijsgevendenden uit kloosterordes zich van individuele protestbrieven.¹⁶⁴ Ook de protestbrief van katholieke onderwijsvakverenigingen aan Van Dam tegen de anti-confessionele maatregelen in maart 1941 lijkt in samenspraak met het episcopaat geschreven: de brief herhaalt bijna letterlijk alle argumenten van de aartsbisshop.¹⁶⁵ Tegelijkertijd was er op het niveau van ‘de geleefde praktijk’ zoals Luykx stelt, weldegelijk sprake van gedrag dat afweek van de richtlijnen. Op katholieke scholen in Rotterdam werd bijvoorbeeld in mei 1941 de brochure ‘Eigen huis, eigen school’ onder de leerlingen verspreid met een pleidooi voor het behoud van het katholieke onderwijs.¹⁶⁶ In Kaatsheuvel werden van dezelfde brochure tweehonderd exemplaren verspreid.¹⁶⁷ In maart 1942, een paar weken na de uitbreiding van het benoemingsbesluit, ging een pastoor in Tilburg langs de huizen van zijn parochieleden met een handtekeningenlijst en de vraag of zij bereid waren de ‘strijd tegen de eenheidsschool te voeren’.¹⁶⁸ In Maastricht werd

---

¹⁶² De Rooy, ‘Naschrift’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 1 (2009) 82-85, aldaar 83-84.

¹⁶³ De Rooy, ‘Naschrift’, 84.

¹⁶⁴ Brief episcopaat aan de algemene of provinciale oversten van onderwijsgevende Congregaties in Nederland, 28 februari 1941, GAU, AAU, 449, inv. nr. 756.

¹⁶⁵ Brief Katholieke onderwijsorganisaties aan secretaris-generaal Van Dam, 12 maart 1941, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 12.

¹⁶⁶ *Meldungen aus den Niederlanden* no. 45, 20 mei 1941, NIOD, Verwaltung, 020, inv. nr. 2118; J. de Boer, ‘Eigen huis, eigen school’, *Het Gezin. Orgaan van den Nederlandsche R.K. Bond voor Grootte Gezinnen*, 16:6 (1941), 15 maart 1941, 2-3.

¹⁶⁷ ‘R.K. Bond van het Gezin’, *De Echo van het Zuiden. Waalwijksche en Langstraatsche courant, Toegewijd aan Handel, Industrie en Gemeentebelangen* 64:41 (1941), 21 mei 1941, 5.

¹⁶⁸ Brief Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz aan Generalkommissar Wimmer, 31 maart 1942, NIOD, Verwaltung, 020, inv. nr. 2118.

door een school een oudervergadering georganiseerd om ‘das Interesse für die Schulfragen zu wecken und die Ziele der kath. Kirche durchzusetzen’, aldus een rapportage van de Hauptabteilung Erziehung und Kirchen.¹⁶⁹

Deze initiatieven laten zien dat het beeld van de katholieke die simpelweg en zonder enig eigen initiatief de richtlijnen van het episcopaat opvolgde inderdaad eendimensionaal is, zoals Luykx al stelde. Op lokaal niveau was er in beperkte mate inderdaad sprake van eigen initiatieven die afweken van de door het episcopaat uitgezette lijn.

Benoemingsbesluit

De eerste anti-confessionele maatregel die het protestants-christelijk onderwijs raakte was het benoemingsbesluit in april 1941. Het benoemingsbesluit gaf de staat in theorie verregaande controle op benoemingen in het onderwijs. Scholen moesten hun vacatures in de landelijke media publiceren en moesten een nieuw aan te stellen leraar via voordracht ter goedkeuring voorleggen aan het departement. De secretaris-generaal of een door hem gemachtigde instantie zoals de inspectie had vetorecht en kon kandidaten weigeren.¹⁷⁰ Deze inperking van benoemingsvrijheid in het bijzonder onderwijs was ongekend. Het besluit kwam echter niet als een verrassing. Van Dam schreef hier in zijn onderwijshervormingsplan van september 1940 al over.¹⁷¹ Tijdens zijn eerste stafvergadering op het departement meldde hij zijn ambtenaren dat ‘de invloed van den Staat op alle vormen van onderwijs moeten worden herzien en versterkt’ en in zijn eerste radiorede sprak hij openlijk over de uitbreiding van de inmenging van de staat op benoemingen in het onderwijs.¹⁷² Toen Van Dam in zijn radiorede van februari 1941 op dit onderwerp terugkwam, zorgde dit voor veel onrust in protestants-christelijke onderwijskringen.¹⁷³ Het bestuur van de Bond voor Christelijk VHMO vond de aangekondigde maatregel unaniem zeer bezwaarlijk, maar besloot te wachten met een bezwaarbrieff tot dat het departement de maatregel daadwerkelijk in zou

---

¹⁶⁹ Ibidem.

¹⁷⁰ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 229-230.

¹⁷¹ Knegtman, Schulten en Vogel, *Collaborateurs van niveau*, 246-247.

¹⁷² Notulen vergadering afdelingschefs, 29 november 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 60; ‘Nederland’s onderwijs in nieuwe banen. Prof. Van Dam over de arbeid van zijn Departement’, *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij*, 41:16874, 1941, 1.

¹⁷³ ‘Nederland’s onderwijs in nieuwe banen’, *Het Volk*, 41:16874, 1941, 1.

voeren.¹⁷⁴ Deze afwachtende houding kwam overeen met de houding van het episcopaat tijdens de voorbereidende fase van de veertig procent salarisvermindering van geestelijken in het onderwijs. Aartsbisschop De Jong wilde toen ook wachten met een protest totdat de maatregel daadwerkelijk werd ingevoerd.¹⁷⁵

De aankondiging deed de Bond voor Christelijk VHMO wel besluiten tot verdergaande organisatie in eigen kring. In samenspraak met andere protestants-christelijke onderwijsorganisaties uit het Lager Onderwijs, zoals de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs (CVO) en de Schoolraad, wilden zij voortaan eenzelfde gedragslijn opstellen.¹⁷⁶ Hoewel er tussen de vele protestants-christelijke onderwijsorganisaties levensbeschouwelijke verschillen bestonden, trachten zij tijdens de bezetting onderlinge verschillen opzij te zetten en gezamenlijk op te treden. De protestants-christelijke onderwijsvakorganisaties hadden weliswaar een andere cultuur, een andere organisatiestructuur en een andere hiërarchie dan de katholieken, maar ook zij probeerden een eenduidige houding aan te nemen en een krachtig blok te vormen door middel van een gezamenlijke gedragslijn.

In overleg met de andere christelijke onderwijsvakorganisaties besloot de Bond voor Christelijk VHMO eind maart 1941 toch een protestbrief te sturen aan de Rijkscommissaris om hem te weerhouden van de aantasting van het benoemingsrecht. In deze brief wezen zij op de principiële bezwaren. De aanpassing zou de vrijheid van onderwijs aantasten waarbij bovenal de ouderlijke christenplicht tegenover God om hun kinderen een christelijke opvoeding te geven in gevaar kwam. Deze plicht kwam in het geding wanneer de staat invloed uit kon oefenen op de benoemingen. De aantasting van het benoemingsrecht zou zo de ouder in 'een diepgaand gewetensconflict' brengen.¹⁷⁷ Aartsbisschop De Jong schreef midden maart 1941 zo'n zelfde bezwaarbrief waarin hij eveneens verwees naar de vrijheid van onderwijs en de centrale plek die de keuze van leermiddelen en benoemingen daarbij innam. De Jong ging verder dan de protestants-

---

¹⁷⁴ Brief voorzitter Bond van Vereenigingen voor Christelijk VHMO Rutgers aan Ds. J. Vermeulen, 11 maart 1941, NIOD, Schoolverzet, 257f, inv. nr. 6; Notulen vergadering bestuur Bond voor Christelijk VHMO, maart 1941, NIOD, Schoolverzet, 257f, inv. nr. 6.

¹⁷⁵ Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen*, 60.

¹⁷⁶ Notulen vergadering bestuur Bond voor Christelijk VHMO, maart 1941, NIOD, Schoolverzet, 257f, inv. nr. 6.

¹⁷⁷ Brief bestuur Bond voor Christelijk VHMO aan Rijkscommissaris Seyss-Inquart, 29 maart 1941, NIOD, Schoolverzet, 257f, inv. nr. 6.

christelijke onderwijsorganisaties in hun brief en schreef dat de katholieke schoolbesturen een maatregel die deze vrijheden inperkte, mogelijk niet konden opvolgen.¹⁷⁸ Beiden schermde in hun bezwaarbrieven met de herleving van de in 1920 beslechte schoolstrijd. De Bond deed een ‘dringend verzoek het voortbestaan van den schoolvrede in Nederland te willen waarborgen door te bevorderen, dat een verordening als bovenbedoeld achterwege blijft’ en De Jong waarschuwde: ‘Und dann würden Sie sich in einen Schulkampf hineingezogen sehen, den sie absolut nicht wünschen und für den auch gar keine Veranlassung besteht’.¹⁷⁹ De gezamenlijke protestbrief van de katholieke onderwijsverenigingen verwees ook naar de ‘jaren van bittere schoolstrijd’ en de daaropvolgende rustige toestand van het Nederlands onderwijs die nu ‘ernstig dreigt te worden verstoord’.¹⁸⁰ Ondanks de dreiging met de herleving van de schoolstrijd door verschillende belanghebbenden van het confessionele onderwijs sprak niemand zich openlijk uit over daadwerkelijke tegenwerking van de maatregel.

Het dreigement van de herleving van de schoolstrijd was niet geheel aan dovemansoren gericht. Secretaris-generaal Van Dam had in de kwestie van de salarisvermindering van de geestelijken in het onderwijs de Duitse bezetter al gewaarschuwd voor verenigd verzet in het onderwijs en het oplaaien van de schoolstrijd.¹⁸¹ Hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz schreef in juni 1941 aan zijn meerdere Generalkommissar Wimmer zijn strategie om anti-confessionele maatregelen door te voeren zonder al te veel onrust te veroorzaken: ‘mit einer Unzahl kleiner Neuerungen und zahlloser Einzelentscheidungen einhergehen’. Deze stapsgewijze benadering moest ervoor zorgen dat de ‘Gesamtpolitiek’ niet zou worden geschaad.¹⁸² In november 1943 schreef Schwarz in een rapport hierover het volgende: ‘Um es nicht zu regelrechten Aufständen kommen

---

¹⁷⁸ Brief Aartsbisschop De Jong aan Rijkscommissaris Seyss-Inquart, 19 maart 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 204.

¹⁷⁹ Brief bestuur Bond voor Christelijk VHMO aan Rijkscommissaris Seyss-Inquart, 29 maart 1941, NIOD, Schoolverzet, 257f, inv. nr. 6; Brief Aartsbisschop De Jong aan Rijkscommissaris Seyss-Inquart, 19 maart 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 204.

¹⁸⁰ Brief Katholieke onderwijsorganisaties aan secretaris-generaal Van Dam, 12 maart 1941, NIOD, OWK, 2.14.37, inv. nr. 12.

¹⁸¹ Knegtman, Schulten en Vogel, *Collaborateurs van niveau*, 224, 246-47; Kladblok notitie secretaris-generaal Van Dam over maatregel tegen geestelijken in het onderwijs, ongedateerd, indicatie begin februari 1941, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 17.

¹⁸² Brief hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz aan Generalkommissar Wimmer, 26 mei 1941, NIOD, Verwaltung, 020, inv. nr. 2062.

zu lassen, musste daher manche Reform lange zurückgehalten und erst in einem besonderes geeigneten Augenblick gleichsam aus dem Tischkasten geholt werden'.¹⁸³

Het benoemingsbesluit werd inderdaad stap voor stap geïmplementeerd. Op 8 april 1941 werd de eerste verordening ingevoerd. Het is onduidelijk waarom juist begin april 1941 is gekozen voor de invoering. In tegenstelling tot de salarisvermindering van de geestelijken in het onderwijs was de invoering van het benoemingsbesluit geen reactie op een specifiek incident. Zoals eerder beschreven, was het een van de doelstellingen van Van Dam sinds zijn aanstelling als secretaris-generaal. Vanaf het begin was het Van Dams bedoeling om de benoemingsvrijheid van het bijzonder onderwijs in twee etappes in te voeren.¹⁸⁴ Kern van het benoemingsbesluit was dat de staat vetorecht kreeg bij benoemingen op zowel openbare als bijzondere scholen. Vacatures moesten in landelijke nieuwsbladen en tijdschriften gepubliceerd worden. Benoemingen moesten aan het departement van Onderwijs voorgelegd worden door middel van een overzicht van drie sollicitanten, inclusief de geselecteerde kandidaat.

Voorheen gold voor elke aanstelling in het onderwijs dat de kandidaat een verklaring van goed gedrag moest kunnen overleggen en bij de eerste aanstelling een gezondheidsverklaring. Schoolbesturen van bijzondere scholen waren verder vrij om aan te stellen wie zij wilden, mits diegene de juiste papieren bezat om voor de klas te staan. Bij het openbaar onderwijs benoemde de gemeenteraad een kandidaat na voordracht van zo mogelijk ten minste drie bevoegden door burgemeester en wethouder. Deze voordracht kwam tot stand na overleg met de betreffende onderwijsinspecteur.¹⁸⁵ In de praktijk betekende dit dat bijvoorbeeld onderwijsinspecteur van het gymasiaal onderwijs Renkema verschillende colleges van curatoren en burgemeesters adviseerde over nieuwe benoemingen.¹⁸⁶ Dit was een informeel proces dat in het openbaar onderwijs een gewoonte

---

¹⁸³ Rapport Schwarz, 23 november 1943, NIOD, Verwaltung, 020, inv. nr. 2118; Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 197.

¹⁸⁴ De Jong, *Het Koninkrijk V*, tweede helft, 727.

¹⁸⁵ Philip Idenburg, *Schets van het Nederlandse schoolwezen* (Groningen 1964) 284-285.

¹⁸⁶ Brief Inspecteur Renkema aan College van Curatoren van het Stedelijk Gymnasium in Leiden, 7 juni 1940, NA, 2.14.01.02, inv. nr. 36; Brief Inspecteur Renkema aan rector Gymnasium in Haarlem, 3 december 1940, NA, 2.14.01.02, inv. nr. 37; Brief Inspecteur Renkema aan burgemeester Cornelis den Besten van de gemeente Apeldoorn, 10 januari 1942, NA, 2.14.01.02, inv. nr. 38; Brief Inspecteur Renkema aan college van curatoren Stedelijk Gymnasium in Maastricht, 31 oktober 1942, NA, 2.14.01.02, inv. nr. 38; Brief

was geworden. In het bijzonder onderwijs was het echter ongekennd, al helemaal met de dwang en centrale controle die daar met het benoemingsbesluit nu bij kwam. Het departement was nu bevoegd om een veto uit te spreken over een of meerdere kandidaten en kon zo direct invloed uitoefenen op de personeelsbenoemingen van de bijzondere scholen. Een stevige kanttekening is hierbij op zijn plaats, omdat kandidaten in theorie konden worden afgewezen door het departement, maar in de praktijk was het onmogelijk voor de Nederlandse ambtenaren om daadwerkelijk elke voordracht grondig te controleren. Er was bijvoorbeeld voor alle benoemingen in het vmo maar één typiste beschikbaar.¹⁸⁷

De maatregel had echter wel effect; het was duidelijk dat er bij benoemingen over de schouder van de schoolbesturen en burgemeesters meegekeken werd door de Nederlandse autoriteiten en indirect ook door de Duitse bezetter. Deze onzekerheid werd voor de Duitse bezetter zo een machtsmiddel om voordrachten voor benoemingen op voorhand te beïnvloeden. Bij een afwijzing van een benoeming was het schoolbestuur verplicht nieuwe kandidaten voor te leggen. De maatregel gold niet voor benoemingen van minder dan vier maanden en ziektevervanging. Ook moest elk ontslag voortaan aan het departement gemeld worden. Hoorde een schoolbestuur binnen zes weken niets, dan was de benoeming of het ontslag automatisch goedgekeurd.¹⁸⁸ Zo'n grote invloed van de staat op benoemingen in het Nederlands bijzonder onderwijs was ongekennd en zorgde voor veel onrust, vooral in het protestants-christelijk onderwijs.

Het nieuwe beleid bracht tegenstrijdige belangen van Duitse en Nederlandse autoriteiten aan het licht. De ambtelijke uitvoering van het benoemingsbesluit geeft deze tegenstrijdige belangen wat betreft controle en macht goed weer. Het benoemingsbesluit van april 1941 gaf geen duidelijke aanwijzingen over de te volgen procedure door ambtenaren op het departement, behalve dan dat zij zes weken hadden om een veto uit te brengen tegen een benoeming. Ambtenaren gingen ervan uit dat zij de benoemingen zouden beoordelen zonder tussenkomst van de Duitse autoriteiten. Schwarz meende echter dat hij persoonlijk betrokken moest worden bij het proces.¹⁸⁹ Door dit te eisen werd hijzelf onderdeel van het ambtelijk proces, tegen de wil van de Nederlandse ambtenaren in.

Inspecteur Renkema aan College van Curatoren Stedelijk Gymnasium in Den Haag, 29 april 1943, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 39.

¹⁸⁷ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 212.

¹⁸⁸ Verordeningenblad, 9 april 1941, NA, OWK, 2.14.37, inv. nr. 226.

¹⁸⁹ Brief Kabinet OWK aan chefs afdelingen, 30 juni 1941, NA, OWK, 2.14.37, inv. nr. 211.

Het lukte Van Dam om Schwarz' rol grotendeels in te perken na de aanstelling van een Inspecteur van het Onderwijs in Algemeenen Dienst in september 1941. De NSB'er Dirk Gerardus Noordijk moest Piet van Rossem vervangen als toezichthouder van orde en rust op de scholen. Van Dam onderhandelde met Schwarz dat Noordijk voortaan een centrale rol kreeg bij de beoordelingen van benoemingen. Alleen in uitzonderlijke gevallen zou Noordijk benoemingen overleggen met Schwarz.¹⁹⁰ Van Dam heroverde zo deels controle over het benoemingsproces door een Nederlandse ambtenaar, ingebed in de departementale structuur, verantwoordelijk te maken voor het dagelijkse toezicht op de benoemingen.

Reactie onderwijsveld op benoemingsbesluit: dreigen, afwachten, dreigen en uiteindelijk verzet

De aanvankelijke invoering van het benoemingsbesluit in april 1941 leidde niet direct tot een herleving van de schoolstrijd, ondanks de eerder genoemde dreigementen. Er werden door verschillende protestants-christelijke onderwijsorganisaties, waaronder de Bond voor Christelijk VHMO, bezwaarbrieven naar Van Dam gestuurd. Daarbij werd echter in het midden gelaten of het benoemingsbesluit werd opgevolgd of niet.¹⁹¹ Er was veel onderlinge onenigheid en het lukte de organisaties ondanks hun voornemen om samen op te trekken niet tot een gezamenlijke gedragslijn te komen. De Bond voor Christelijk VHMO kon zelfs intern niet tot een eenduidig advies aan haar leden komen.¹⁹² Ook aartsbisschop De Jong besloot actie uit te stellen totdat zich daadwerkelijk een gewetensconflict zou voordoen bij een benoeming door het nieuwe besluit. Hij wilde vooralsnog afwachten.¹⁹³ Daarnaast deed Van Dam enkele officieuze toezeggingen in een poging verzet in de kiem te smoren. In een brief aan alle schoolbesturen deed hij de toezegging dat er door het departement enkel werd gekeken naar de loyaliteit van de kandidaten ten opzichte van de bezetter.¹⁹⁴ Dit was echter niet zo duidelijk

---

¹⁹⁰ Brief secretaris-generaal Van Dam aan Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz, 18 augustus 1941, NA, OWK, 2.14.37, inv. nr. 213.

¹⁹¹ Brief Bond voor Christelijk VHMO aan secretaris-generaal Van Dam, 6 mei 1941, NIOD, Schoolverzet, 257f, inv. nr. 6.

¹⁹² Brief voorzitter Bond voor Christelijk VHMO V.H. Rutgers aan Mr. J.J. Hangelbroek, 26 april 1941, NIOD, Schoolverzet, 257f, inv. nr. 6.

¹⁹³ Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen*, 60.

¹⁹⁴ Brief secretaris-generaal Van Dam aan VHMO schoolbesturen, 10 april 1941, NIOD,

gespecificeerd in het benoemingsbesluit. Daarin werd alleen gesteld dat Van Dam het recht had de voordrachten geheel of gedeeltelijk ‘met redenen omkleed’ af te wijzen.¹⁹⁵ Zijn toezeggingen waren dus tactisch van aard, aangezien hij wel degelijk de mogelijkheid had om voordrachten ook op andere gronden af te wijzen.

Net als bij de salariskorting van geestelijken in het onderwijs werd er ook binnen protestants-christelijke kringen vóór de bezetting al discussie gevoerd over aanpassingen in het benoemingsrecht van schoolbesturen. Door de bezuinigingen op het onderwijs en het verhoogde aantal leerlingen per klas, was er in de jaren dertig een hoge werkloosheid onder pas afgestudeerde leraren ontstaan, de kwekelingen met akte. Binnen de twee grote protestants-christelijke onderwijsvakorganisaties, ‘de Grote’ en ‘de Unie’, werden voorstellen besproken over een aanpassing van het benoemingsrecht waarbij schoolbesturen gedwongen konden worden om bij een vacature eerder afgestudeerde leraren aan te nemen boven pas afgestudeerden.¹⁹⁶

Jan Cornelis Hendrik de Pater, schrijver van *Het schoolverzet* over het verzet van protestants-christelijk onderwijs tijdens de bezetting, stelt dat dit soort voorstellen over aanpassing van het benoemingsrecht plaatsvonden in de context van vóór de bezetting. Voorstanders van deze aanpassing zouden volgens hem nooit voorstander zijn geweest van de verregaande aanpassingen van het benoemingsrecht zoals doorgevoerd onder de Duitse bezetter.¹⁹⁷ Dat lijkt mij ook een logische veronderstelling. Zulke voorstellen waren allereerst bedoeld om de werkloosheid in het onderwijs te reguleren, anders dan het door de Duitse bezetter ingevoerde benoemingsbesluit dat tot doel had om de kerkelijke invloed op het onderwijs geleidelijk te verminderen. Toch toont de kwestie ook aan dat het benoemingsrecht zelfs binnen protestants-christelijke kringen niet heilig en onveranderbaar was. Dit verklaart wellicht deels de aanvankelijke afwachtende houding van het protestants-christelijk onderwijs op de invoering van het benoemingsbesluit.

Schoolverzet, 257f, inv. nr.6.

¹⁹⁵ Verordeningenblad, 9 april 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 226.

¹⁹⁶ Voluit: de *Vereeniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland en de Overzeesche Bezittingen* en de *Unie van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland*. Bijvoorbeeld: L.W.G. Scholten, ‘Een beschouwing over de geldende vrijheid van onderwijs naar aanleiding van een actuele kwestie’, *De School met den Bijbel* 20 (1939) 217-228, aldaar 219-220.

¹⁹⁷ De Pater, *Het schoolverzet*, 11.

De volgende stap volgde op 9 januari 1942 met de uitbreiding van het benoemingsbesluit uit april 1941 in naam van de Rijkscommissaris. Indien de verplichte voordracht van drie personen voor een vacature tot tweemaal toe was afgekeurd, kreeg de secretaris-generaal van het departement van Onderwijs automatisch het recht van benoeming. Ook kreeg Van Dam het recht onderwijspersoneel te ontslaan wanneer leraren 'hun functie vervullen op een wijze, welke in strijd is met een vruchtbare ontwikkeling van het onderwijs in Nederland'.¹⁹⁸ De 'vruchtbare ontwikkeling van het onderwijs in Nederland' was met opzet een vage richtlijn die de secretaris-generaal ongekende ruimte gaf om leraren naar eigen inzicht te ontslaan.

Dit was het moment waarop organisaties in het bijzonder onderwijs overgingen op protestacties en openlijke ongehoorzaamheid. De Jong sprak in zijn protestbrief aan Van Dam over de zware gewetensconflicten van schoolbesturen, personeel en ouders bij de toepassing van het besluit. Wanneer mocht blijken dat de grondslagen van het bijzonder onderwijs door deze maatregel werden aangetast, dan zouden het episcopaat en de katholieke ouders zich 'met kracht' verzetten.¹⁹⁹ Dit keer liet het episcopaat ook een herderlijke brief uitgaan waarin werd opgeroepen tot een massale gebedsactie gedurende de maand mei voor 'het behoud van het Katholiek onderwijs'.²⁰⁰ Gezien het feit dat het katholieke onderwijs voor een eerdere herderlijke brief ernstig was gestraft, de invoering van de veertig procent salarisvermindering van geestelijken in het onderwijs en het verbod op geestelijke schoolleiders, was dit een gewaagde zet. Het was daarnaast een duidelijke boodschap aan de katholieken dat het katholieke onderwijs werd aangevalen en beschermd moest worden.

De uitbreiding van het benoemingsbesluit zorgde in protestants-christelijke onderwijskringen voor het eerst voor een gezamenlijke gedragslijn. In februari 1942 ontving Van Dam brieven van dezelfde strekking van verschillende onderwijsorganisaties, waaronder de Schoolraad, het Volksonderwijs en Bond voor Christelijk VHMO. Zij wezen net als aartsbisschop De Jong op het gewetensconflict dat met de uitbreiding van het benoemingsbesluit was ontstaan, maar zij trokken hier wel andere conclusies uit: er was geen andere oplossing dan ongehoorzaamheid aan de staat omdat zij met deze verordening niet konden

---

¹⁹⁸ Verordeningenblad, 9 januari 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 226.

¹⁹⁹ Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen*, 229.

²⁰⁰ *Ibidem*, 228.

leven.²⁰¹ Alle leden van de verschillende protestants-christelijke onderwijsvakorganisaties kregen eenzelfde advies om geen vacatures meer te adverteren in het blad van het departement van Onderwijs, geen benoemingsvoordrachten meer in te zenden aan het departement en om zelf te benoemen zonder tussenkomst van de overheid.²⁰² Aangezien dit advies pas drie weken na de invoering van de uitbreiding van het besluit naar de schoolbesturen was verzonden, hadden 21 schoolbesturen van christelijke scholen in het middelbaar onderwijs inmiddels al op eigen initiatief in een zelf opgestelde verklaring aan het departement gemeld dat zij het benoemingsbesluit niet zouden naleven op grond van hun gewetensbezwaren. Nog eens 28 schoolbesturen gebruikten de standaardverklaring, met eenzelfde soort boodschap, die door de verschillende christelijke onderwijsorganisatie onder de leden was gedistribueerd.²⁰³

Volgens de cijfers van historicus De Pater heeft meer dan 95 procent van alle protestants-christelijke lagere scholen en bijna alle christelijke vmo-scholen een verklaring van niet-naleving aan Van Dam verstuurd.²⁰⁴ In de verklaringen zijn wel onderlinge verschillen te bemerken. Zo schreven de meeste scholen van Gereformeerde Gemeenten en een aantal hervormde predikanten dat zij protesteerden tegen de maatregel, maar zouden afwachten totdat er een daadwerkelijke onaanvaardbare benoeming zou plaatsvinden, overeenkomstig dus met het ingenomen standpunt van de katholieken. Het merendeel van de scholen verklaarde echter het besluit in zijn geheel niet na te leven.²⁰⁵ Toen Van Dam eind maart 1942 de balans opmaakte, moest hij inderdaad constateren dat vrijwel alle christelijke scholen hem hadden bericht dat zij de benoemingsverordening niet zouden naleven.²⁰⁶

---

²⁰¹ Brief Schoolraad aan secretaris-generaal Van Dam, 2 februari 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 226; Brief Bond voor Christelijk VHMO aan secretaris-generaal Van Dam, 5 februari 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 228.

²⁰² Brief J. Barkhuis aan secretaris-generaal Van Dam, 10 februari 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 226.

²⁰³ Standaard verklaringen ondertekend door verschillende schoolbesturen, ongedateerd, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 228.

²⁰⁴ De Pater, *Het schoolverzet*, 113-114.

²⁰⁵ *Ibidem*, 114.

²⁰⁶ Brief secretaris-generaal Van Dam aan waarnemend Chef Kabinet A.L. de Bock, 20 maart 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 288.

Politiek van verdeel en heers: geleidelijke inperking als lange termijn strategie

Het gefragmenteerde en grotendeels confessionele Nederlandse onderwijs was de bezetter een doorn in het oog.²⁰⁷ Uniform staatsonderwijs zonder kerkelijke invloed leende zich veel beter voor het overbrengen van de nationaalsocialistische ideologie aan de Nederlandse jeugd.²⁰⁸ Voor de omvorming van het Nederlandse onderwijs koos de bezetter voor een geleidelijke in plaats van een abrupte aanpak om zo onrust in de samenleving te voorkomen en een openlijke kerkstrijd te vermijden.²⁰⁹ Door het aanpakken van het confessioneel bijzonder onderwijs kon wel alvast worden begonnen met de inperking van de kerkelijke invloed op de Nederlandse samenleving.²¹⁰ Naast een stapsgewijze, indirecte aanpak werden de twee grote stromingen in het bijzonder onderwijs, het katholiek onderwijs en het protestants-christelijk onderwijs, achtereenvolgens met verschillende maatregelen in hun functioneren beperkt. Dit was een bewuste keuze van verdeel en heers. Onder Nederlandse ambtenaren en later ook onder de Duitse bezetters leefde de vrees dat de aantasting van het hele confessioneel bijzonder onderwijs een herleving van de in 1920 beslechte schoolstrijd kon ontketenen.²¹¹ De stapsgewijze invoering van de op verschillende groepen gerichte anti-confessionele maatregelen, beperkte de mate van gezamenlijk verzet in het Nederlandse bijzonder onderwijs. Op sommige punten vielen de Duitse nazificatiedoelstellingen samen met onderwijshervormingsdoelstellingen van de Nederlandse ambtenaren zoals bij de salariskorting van de geestelijke leraren. Tegelijkertijd werden tegengestelde belangen van de Duitse en Nederlandse autoriteiten duidelijk bij de uitvoering van nieuw beleid en was er ook binnen het departement onenigheid over de manier waarop nieuw beleid in de praktijk moest worden vormgegeven. Ondanks de tegengestelde belangen en de onenigheid over de praktische uitvoering, was de invoering van nazificatiebeleid mogelijk door de hervormingsbereidheid onder ambtenaren op sleutelposities.

---

²⁰⁷ De Jong, *Het Koninkrijk V*, eerste helft, 354.

²⁰⁸ Van Setten, *Opvoeding in volkse geest*, 14.

²⁰⁹ Bank, *God in de oorlog*, 130.

²¹⁰ De Jong, *Het Koninkrijk V*, eerste helft, 354.

²¹¹ Kladblok notitie secretaris-generaal Van Dam over maatregel tegen geestelijken in het onderwijs, ongedateerd, indicatie begin februari 1941, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 17; Brief hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz aan Generalkommissar Wimmer, 26 mei 1941, NIOD, Verwaltung, 020, inv. nr. 2062.

De anti-Joodse en anti-confessionele maatregelen werden in dezelfde periode doorgevoerd maar verschilden fundamenteel in uitwerking en resultaat. In oktober 1941 was er geen Jood meer te vinden op de reguliere Nederlandse vmo-scholen. Joodse leraren en leerlingen zetten hun onderwijs zo goed als mogelijk voort op de daarvoor speciaal opgerichte Joodse scholen.²¹² De geestelijke leraren en schoolhoofden uit de geestelijkheid bleven daarentegen wel ruim vertegenwoordigd in het confessionele katholieke onderwijs. Protestants-christelijke scholen bleven naar eigen goeddunken leraren benoemen zonder inachtneming van het benoemingsbesluit.²¹³ Het enorme contrast in de door de bezetter geboden onderhandelingsruimte bij anti-confessionele maatregelen en de volkstrekte afwezigheid daarvan bij de anti-Joodse maatregelen, weerspiegelt duidelijk de Duitse prioriteiten. De nationaalsocialistische ideologie speelde bovenal een grote rol in de prioritering van de Jodenvervolging boven het inperken van de kerkelijke invloed op de Nederlandse maatschappij. De meest in het oog springende overeenkomst tussen de anti-Joodse en anti-confessionele maatregelen is dat er sprake was van een geleidelijk invoeringsproces om het gestelde doel van de gezuiverde eenheidsschool te realiseren. Het verschil in korte- en langetermijndoelen speelde eveneens een belangrijke rol, het Jodenvraagstuk moest eerst worden opgelost alvorens de kerken werden aangepakt. De omvang van de groepen die door de maatregelen werden getroffen, was ook van invloed. Dit zorgde ervoor dat de bezetter bij het nemen van de anti-confessionele maatregelen meer op zijn hoede was voor groot verzet.

Bij verdere vergelijking van anti-Joodse maatregelen en de anti-confessionele maatregelen in het onderwijs valt vooral het verschil in ambtelijke uitwerking op. Bij de invulling van het anti-Joodse onderwijsbeleid waren ambtenaren van het departement van Onderwijs nauwelijks betrokken en was er geen enkele ruimte voor onderhandeling of afzwakking van de maatregelen. De naleving van de verordening werd gegarandeerd door de verantwoordelijkheid daarvoor bij de Joden zelf te leggen in plaats van bij de schoolbesturen.²¹⁴ De maatregelen waren tegen een specifieke groep gericht, met een duidelijke kortetermijndoelstelling.

---

²¹² Hondius, *Absent*, 44, 51-52.

²¹³ De Pater, *Het schoolverzet*, 382-394.

²¹⁴ Aanvulling op circulaire 16 augustus 1941, 1 november 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 350.

Bij de invulling van het anti-confessionele onderwijsbeleid lag dat anders. De Duitse en Nederlandse autoriteiten volgden een indirecte en stapsgewijze invoering van anti-confessionele maatregelen. Daarbij hielden zij rekening met gevoeligheden van het confessioneel bijzonder onderwijs om daarmee geheel verzet en oplaaing van de schoolstrijd te voorkomen. Het is daarom nooit tot een algehele directe aanval op het confessioneel bijzonder onderwijs gekomen. Daarnaast kregen Nederlandse ambtenaren van de Duitse bezetter groten-deels de ruimte om het anti-confessionele beleid naar eigen inzicht vorm te geven en werd gebruikgemaakt van al op het departement bestaande plannen. Ook kon er tot op zekere hoogte door tussenorganisaties zoals het episcopaat en de onderwijsvakorganisaties onderhandeld worden over de uitwerking van de maatregelen.

Verzet tegen de maatregelen was gefragmenteerd, aangezien de maatregelen zelf ook telkens een andere groep binnen het onderwijs raakte. Zo bleef de door de Duitse en Nederlandse ambtenaren gevreesde schoolstrijd uit als gevolg van de politiek van verdeel-en-heers, waardoor er geen gezamenlijk verzet ontstond in het confessioneel bijzonder onderwijs. De reacties van het confessioneel bijzonder onderwijs op de anti-confessionele maatregelen vertoonden ondanks de verschillen onderling overwegend dezelfde componenten: onderhandelen, afzwakken en afwachten. Pas bij de uitbreiding van het benoemingsbesluit in februari 1942 kwam het tot een georganiseerd verzet bij het protestants-christelijk onderwijs. Dit verzet ging inzake de niet-naleving van het benoemingsbesluit vanaf midden 1942 verder dan het verzet van het bijzonder katholiek onderwijs.

De bezetter was voortvarend en onverbiddelijk met betrekking tot de verwijdering van Joden uit het Nederlandse onderwijs. Anderhalf jaar na de Duitse inval waren alle Joden uit de Nederlandse scholen verdwenen. Met de geleidelijke omvorming van het diverse, gefragmenteerde en voor een groot deel confessionele Nederlandse onderwijs naar een uniform staatsonderwijs heeft de Duitse bezetter slechts een begin gemaakt. Zij was daarin niet erg voortvarend en succesvol. Het confessioneel onderwijs veranderde door de bezetting niet fundamenteel.

3

Onderwijs- vernieuwing tijdens de bezetting

De chef Afdeling Kabinet van het departement van Onderwijs mr. Wim Fockema Andreae schreef kort na het aantreden van secretaris-generaal Jan van Dam zijn gedachten over nieuw onderwijsbeleid onder de Duitse bezetter op papier. Hij schreef aan Van Dam dat zijn denkbeelden ‘ten dele de weerslag zijn van eigen overdenkingen, ten deele een weergave van en een reactie op stemmingen en opvattingen, welke de laatste maanden zoo in als buiten de muren van Uw Departement zijn waargenomen.’¹ Hij adviseerde de secretaris-generaal dat er een eigen ‘Nederlandse vorm’ moest worden ontwikkeld voor de uitvoering van opdrachten en wensen van Duitse zijde in plaats van het simpelweg in alle haast kopiëren van Duitse verordeningen. Volgens hem zouden ambtenaren, wanneer zij overtuigd waren van de ‘Nederlandse grondslag’ van maatregelen, ‘zich met enthousiasme scharen achter de leiding van deze nieuwe zaken’.² Ook zou dan blijken

‘dat in feite een eigen vorm van opvoeding tot gemeenschapsmensch wordt verwerkelijkt, welke, wordt hij later afgewogen tegen wat buiten onze grensen wordt voorgestaan, welk helemaal niet zoover zal blijken af te staan van dat andere.’³

Volgens deze topambtenaar stond de Nederlandse visie op de opvoeding van de jeugd dus niet zoover af van de Duitse. Het was alleen zaak een eigen visie te ontwikkelen en zo het Nederlands belang te dienen. Hij deed hiervoor een opzetje met de volgende idealen voor de Nederlandse jeugd:

1. ‘De Nederlandsche jeugd onder 18 jaar rookt en drinkt niet.
2. De Nederlandsche jeugd kan zwemmen.
3. De Nederlandsche jeugd kan zeilen.
4. De Nederlandsche jeugd kent de natuur.
5. De Nederlandsche jeugd kent zijn Koloniën.
6. Het Nederlandsch meisje is huishoudelijk.’⁴

Fockema Andreae suggereerde dat een speciale adviesinstantie in het leven kon worden geroepen. Deze instantie moest niet de vorm krijgen van een vast college

---

¹ Brief afdelingschef Kabinet Fockema Andreae aan secretaris-generaal Van Dam, 11 januari 1941, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 12.

² Ibidem.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem.

met het recht om te adviseren zoals de Onderwijsraad, ‘want dat houdt alleen maar op’.⁵ Het moest meer de vorm krijgen van een groep adviseurs die verder kon kijken dan de beperkte onderwijswereld. Fockema Andreae zag klaarlijk ruimte voor vernieuwing nu de bestuurlijke structuren minder vast en zeker waren. Dit was het juiste moment om zijn eigen ideeën voor de opvoeding van de Nederlandse jeugd als ‘gemeenschapsmensch’ bij de pas aangestelde secretaris-generaal Van Dam te bepleiten.

Fockema Andreae was niet de enige die zijn kans schoon zag om langgekoesterde onderwijsinhoudelijke veranderingen door te voeren. Er leefde onder de hoogste ambtenaren van het departement van Onderwijs sinds de jaren dertig een vernieuwingsdrang vanwege frustratie over het verzuilde onderwijssysteem en de vrijheid van onderwijs die fundamentele onderwijsvernieuwing regelmatig op slot zette.⁶ De financiële beperkingen en politieke tegenstellingen van de jaren dertig zorgden voor een periode van onderwijsinhoudelijke stilstand, door sociaal-geograaf Hans Knippenberg en historicus Willem van der Ham gekarakteriseerd als ‘de grote impasse’ op het departement.⁷ Ook Isaac van der Velde wijst in zijn slotbeschouwing van de onderzoekbundel over onderwijsvernieuwingen in de periode 1920-1940 op het ontbreken van regeringsbeleid op het terrein van onderwijsvernieuwing. Hij ziet de gebrekkige financiën eveneens als een belangrijke factor: ‘Afzijdigheid is een kostenbesparende factor’, aldus Van der Velde.⁸

De bezetting creëerde in de verwachting van de Nederlandse ambtenaren die naar vernieuwing streefden kansen voor onderwijsvernieuwing. Onder de noemer van ‘het Nederlands belang’ poogden zij veelal langer gekoesterde wensen tot onderwijsinhoudelijke veranderingen door te voeren. Ambtenaren waren niet de enigen die kansen zagen, ook de Nederlandse nationaalsocialisten in de NSB hadden zo hun ideeën over wat er in het onderwijs inhoudelijk moest veranderen nu het land bezet was.⁹ Onderwijsvernieuwers, zij die nazificatie tegen wilden gaan en zij die juist de nazificatie van het onderwijs wilden aanwakkeren, kwamen tijdens de bezetting in actie. Dit hoofdstuk richt zich op de vraag welke

---

⁵ Ibidem.

⁶ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 191.

⁷ Ibidem, 171.

⁸ Van der Velde, ‘Wie droegen in de periode 1900-1940 in Nederland de onderwijsvernieuwing’, 367.

⁹ De Jong, *Koninkrijk IV*, eerste helft, 278; Van Setten, *Opvoeding in volkse geest*, 39; De Pater, *Het schoolverzet*, 19-20.

onderwijsvernieuwingsagenda's er door wie werden nagestreefd onder de nieuwe Duitse bezetter. Op welke manier probeerden verschillende groepen onderwijsbeleid te beïnvloeden, bij te sturen of invoering ervan te verhinderen? Wie stuurden het nieuwe onderwijsbeleid aan en wat was de rol van de Duitse bezetter in dit geheel? Hoe ontwikkelde onderwijsbeleid zich in die gevallen waarbij de Rijkscommissaris niet gelijk een duidelijke positie innam? Wanneer was er ruimte voor Nederlandse actoren in het onderwijs om het beleid naar eigen goeddunken te beïnvloeden?

Om deze vragen te beantwoorden maak ik gebruik van het theoretische kader van de socioloog Cor Lammers.¹⁰ Ik analyseer in dit hoofdstuk twee casussen van totstandkoming, uitwerking en invoering van nieuw onderwijsbeleid. Daarbij schenk ik aandacht aan de systeemdoelen en agenda's van tussenorganisaties, doelwitorganisaties en ook aan organisaties en individuen die buiten de overheidsbureaucratie vallen, zoals het Opvoedersgilde en particulieren als Adriaan Schoevers.¹¹ De eerste casus behandelt het mislukte proces van de invoering van het heemkundeonderwijs. De tweede casus analyseert de succesvolle totstandkoming en invoering van het filmonderwijs. Dit hoofdstuk richt de blik op degenen die de ruimte aangrepen om hun eigen agenda's te verwezenlijken, waarbij het proces van beïnvloeding van nieuw onderwijsbeleid centraal staat.

Onderwijsvernieuwingen tijdens de bezetting

Sinds de eeuwwisseling voltrok zich een bloeiperiode van onderwijsvernieuwingsideeën in Europa en de Verenigde Staten. De Reformpedagogiek of Nieuwe Schoolbeweging in Nederland en België was grotendeels een reactie op de gevolgen van de verregaande industrialisering en urbanisatie van westerse maatschappijen voor de onderwijspraktijk.¹² Een voorhoede van pedagogen en onderwijzers was ervan overtuigd geraakt dat de gebruikelijk frontale, klassikale en autoritaire manier van onderwijzen niet meer aansloot op de behoeften van zowel het kind als de veranderde maatschappij. Zij vreesden bijvoorbeeld dat stadse leerlingen

---

¹⁰ Lammers, *Vreemde overheersing*.

¹¹ *Ibidem*, 26.

¹² D.Th. Kuiper, 'Tendenties en processen in de Nederlandse samenleving rond de eeuwwisseling' in: Van Hulst, Van der Velde en Verhaak ed., *Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940*, 15-33, aldaar 16.

door de urbanisatie op grote schaal de verbinding met de natuur, het boerenleven, de eigen omgeving oftewel het ‘echte leven’, waren kwijtgeraakt.¹³ Tevens waren deze onderwijsvernieuwers ervan overtuigd dat de werknemer van de toekomst aan andere eisen zou moeten voldoen dan voorheen. Een ander soort onderwijs dan het traditionele kon hierbij uitkomst bieden. Zo ontwikkelde de Amerikaan William Wirt vanaf 1906 zijn *Platoon School Plan*, ook wel *the Gary Plan* genoemd, waarbij de nadruk lag op het voorbereiden van leerlingen op hun toekomstige werkomgeving als arbeiders in een geïndustrialiseerde samenleving.¹⁴ De gemene deler bij deze onderwijsvernieuwingen was het idee dat een nieuwe onderwijsbenadering de leerling als individu moest respecteren en het onderwijs zich daar ook op moest aanpassen.¹⁵ Onderwijsvernieuwers zoals de Italiaanse Maria Montessori, de Amerikaanse John Dewey en de Belgische Ovide Decroly experimenteerden allen op hun eigen manier met vernieuwende onderwijsvormen, waarbij de beleving van het van nature leergierige kind centraal stond. Dankzij de juiste begeleiding van de docent kon het tot optimale zelfontplooiing komen.¹⁶

In eigen land waren er initiatieven van individuen zoals pedagoog Jan Ligthart met zijn onderwijshandleiding *Het volle leven*, waarin de aansluiting van het onderwijs op de belevingswereld van het kind centraal stond.¹⁷ De Nederlands Hervormde pedagoog Philipp Kohnstamm richtte zijn persoonlijkheidspedagogiek op de ontwikkeling van het individu tot een unieke persoonlijkheid en Kees Boeke verwierf bekendheid met zijn experimentele Werkplaats Kindergemeenschap nabij Utrecht.¹⁸ Naast de initiatieven van deze vooruitstrevende Nederlandse pedagogen was er in de periode 1920-1940 in Nederland ook een toename te zien van de

---

¹³ G. Wielenga, ‘Vernieuwingstendenties in het buitenland’ in: Van Hulst, Van der Velde en Verhaak ed., *Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940*, 37-63, aldaar 59.

¹⁴ Marloes Hoencamp, John Exalto, Bram de Muynck en Doret de Ruyter, ‘A Dutch example of new education: Philipp Abraham Kohnstamm (1875-1951) and his ideas about the new school’, *History of Education* (2022) 51:6, 789-806, aldaar 800.

¹⁵ Hoencamp, ‘A dutch example of new education’, 789.

¹⁶ Wielenga, ‘Vernieuwingstendenties in het buitenland’, 61.

¹⁷ Barbara de Jong, ‘Jan Ligthart als reformpedagoog’ in: *Reformpedagogiek in België en Nederland. Jaarboek voor de geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (Assen 2002) 110-128, aldaar 114.

¹⁸ De Jong, ‘Jan Ligthart als reformpedagoog’, 110; Hoencamp, ‘A dutch example of new education’, 794-796.

oprichting van Waldorf-, Dalton- en Montessorischolen die onderwijsvernieuwingsideeën in de praktijk probeerden door te voeren.¹⁹ Toch stelt historicus Ed Pelosi in zijn standaardwerk over onderwijshervorming in de periode 1940-1945 dat Nederland niet vooropliep en dat varianten van onderwijsvernieuwingen die wel werden doorgevoerd eerder varianten waren op het systeem dan dat zij daadwerkelijk het niveau van het dagelijks routinewerk ontstegen.²⁰ Zoals eerder genoemd karakteriseert Van der Velde de periode 1931-1940 als een periode van ‘gemiste kansen’ voor de vernieuwing van het onderwijs in Nederland door het ontbreken van financiële steun van de overheid.²¹

Het aantreden van een nieuwe machthebber in mei 1940 bood in theorie nieuwe mogelijkheden voor de invoering van onderwijsvernieuwingen. Historici verwijzen standaard naar nieuw onderwijsbeleid zoals de verlaging van het leerlingenaantal in het Lager Onderwijs, de afschaffing van de kwekeling met akte, de verplichtstelling van het vak Lichamelijke Opvoeding in het lager onderwijs, de invoering van het vak Duits in het zevende leerjaar op de lagere school en de extra uren Duits ten koste van Frans op het vmo.²² Ook wordt er meestal gerefererd aan de oprichting van Nederlandse nationaalsocialistische elitescholen tijdens de bezetting. Rijkscommissaris dr. Arthur Seyss-Inquart steunde persoonlijk de oprichting van de Nederlandse Inrichting voor Volksche Opvoeding (NIVO) en de naar Duits voorbeeld vormgegeven Nationaalpolitische Erziehungsanstalten (Napola) in Nederland.²³ Deze scholen waren bedoeld als opleidingsinstituut voor toekomstige leiders van het Groot-Germaanse Rijk, maar door mismanagement en onkunde kwam daar volgens historicus David Barnouw uiteindelijk weinig van terecht.²⁴

---

¹⁹ Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland*, 249-254; Van der Velde, ‘Wie droegen in de periode 1900-1940 de onderwijsvernieuwing in Nederland’, 379.

²⁰ Ed Pelosi, ‘De reactie van het docentenkorps’ in: Van Hulst, Van der Velde en Verhaak ed., *Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940*, 283-298, aldaar 279.

²¹ Van der Velde, ‘Wie droegen in de periode 1900-1940 in Nederland de onderwijsvernieuwing’, 387.

²² Swijtkink, *In de pas*, 198-228; Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 234-240; *Het onderwijs in 1942* Inspectie van het onderwijs, 8-9.

²³ David Barnouw, *Van Nivo tot Reichsschule. Nationaal-socialistische onderwijsinstellingen in Nederland* (Den Haag 1981) 5, 29.

²⁴ Barnouw, *Van Nivo tot Reichsschule*, 29, 53, 57.

Al deze maatregelen zijn in de historiografie opgenomen omdat zij zowel het beeld van een Duitse bezetter die het Nederlandse onderwijs onder druk zette, als het beeld van de algemene weerstand van het Nederlandse onderwijsveld tegen deze druk bevestigden. De nadruk in het debat ligt op de Duitse doelstellingen en de daaruit voortgekomen aanpassingen van het Nederlandse onderwijs. Door de aandacht te richten op de ontwikkeling van het onderwijsbeleid dat niet direct door de Duitse bezetter werd geëist, ontstaat echter een nieuw en genuanceerder beeld.

Heemkunde

De in juli 1940 opgerichte politieke eenheidsbeweging de Nederlandse Unie verkondigde in de publicatie *Bloeiende jeugd* uit 1941 dat voorkomen moest worden dat het Nederlandse onderwijs zou leiden tot 'onvruchtbaar intellectualisme'.²⁵ Om het onderwijs 'levend' te houden moesten vakken zoals aardrijkskunde, geschiedenis, plant- en dierkunde voortaan op 'heemkundige grondslag' worden gegeven. In deze publicatie werd de heemkunde benaderd als middel om bij leerlingen 'de liefde voor de eigen plaats en streek [te] versterken en gelegenheid [te] geven een blik te werpen in het gemeenschapsleven'.²⁶ Niet alleen vernieuwers van de Nederlandse Unie, maar ook NSB'ers hadden interesse in de mogelijkheden van het onderwijs in de heemkunde. In het ledenblad *Opvoeding in Volkse geest* van het Opvoedersgilde, de onderwijsvakorganisatie van de NSB, werd er regelmatig over geschreven:

'Wij zien in de heemkunde niet alleen een kostelijke verrijking van den levensinhoud van elken volksgenoot, maar ook den weg, waarlangs we het opgroeiend geslacht moeten leiden naar een zuiver patriottisme en een nieuwe wereldbeschouwing. Heemkunde is daarom voor ons *volkszaak*'.²⁷

Bij de studie naar het heem was het gevoel even belangrijk als de kennisvergaring:

---

²⁵ *Bloeiende jeugd. De Nederlandsche Unie over: Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs* Nederlandsche Unie (Amsterdam 1941) 10-11.

²⁶ *Bloeiende jeugd* Nederlandsche Unie, 10-11.

²⁷ J. Buitenwerf, 'Heemkunde in ons onderwijs', *Opvoeding in Volkschen Geest*, 12 (1942) 4-5.

‘Heemkunde is dus doorvoelen en begrijpen van den volksaard en van de uitingen van het volksleven; liefde tot den geboortegrond met wat daarop leeft en groeit en door volksgenooten tot stand gebracht is; eerbied voor het voorgeslacht; beleven van gemeenschap; innerlijk aanschouwen van de eenheid van alle volksgenooten.’²⁸

Naast de vernieuwers van de Nederlandse Unie en de NSB’ers van het Opvoedersgilde toonden ook de katholieke onderwijsorganisaties belangstelling voor de studie van het heem. Volgens een toonaangevend boek voor het katholieke onderwijs in de heemkunde, uitgegeven in 1939 onder de titel *Heemkunde op de katholieke lagere school*, draaide het bij het onderwijs in de heemkunde bovenal om de eigen waarneming van het werkelijke leven. Natuurlijke historie, aardrijkskunde en geschiedenis konden worden samengevoegd in de studie naar het heem. In lijn met de NSB-opvatting was de ontwikkeling van het gevoel bij het kind met betrekking tot het heem van groot belang.²⁹

Wat het heemkundeonderwijs precies was en met welk doel het moest worden onderwezen kon per levensovertuiging of pedagogische invalshoek verschillen, maar de studie van de nabije omgeving door de leerling stond bij alle benaderingen centraal. Die zou bijdragen aan het gevoel van verbondenheid van de leerling met zijn of haar leefomgeving. Het heemkundeonderwijs sloot zo goed aan bij andere initiatieven van Reformpedagogiek en de Nieuwe Schoolbeweging en kende in de jaren twintig en dertig veel belangstelling onder onderwijsvernieuwers door de mogelijkheden van vakkenintegratie, activerende werkvormen en didactische vernieuwing.³⁰ Daarnaast droeg het in alle gevallen bij aan een vorm van gemeenschapsdenken: de jongere werd zich bewust van zijn plek in de bredere gemeenschap en zijn binding met zijn dorp, regio of volk.

Op lokaal niveau ontstonden in de jaren dertig overal in het land initiatieven met betrekking tot het heemkundeonderwijs. Het jaarverslag van de onderwijsinspecteurs over het onderwijs in het jaar 1938 maakt voor het eerst melding over initiatieven betreffende het heemkundeonderwijs in Limburg en Noord-Brabant.³¹ Ook in de jaarverslagen daarna wordt steeds uitgebreider melding

---

²⁸ A.C. de Kock, ‘Heemkunde en onderwijs’, *Opvoeding in Volksche Geest*, 16 (1943) 7-8.

²⁹ A.W.H. Barten, *Heemkunde op de katholieke lagere school* (Tilburg 1939) 12, 15, 23.

³⁰ Van Setten, *Opvoeding in volkse geest*, 69.

³¹ *Het onderwijs in 1938. Verslag van den staat van het onderwijs in het jaar 1938*

gemaakt van deze vorm van onderwijsvernieuwing.³² Toch bleef de invoering van algemeen onderwijsbeleid hierover uit, zoals dat in de jaren dertig door financiële beperking en politieke impasse met de meeste onderwijsvernieuwingen ook het geval was.³³ De bezetting bracht echter nieuwe mogelijkheden met zich mee, ook voor het heemkundeonderwijs.

Lange aanloop

In oktober 1940 schreef waarnemend secretaris-generaal Hendrik Jan Reinink voor het eerst over de mogelijke oprichting van een Afdeling Volksontwikkeling, waar het heemkundeonderwijs onder zou vallen. Reinink zag de Leidse hoogleraar Germanistiek en taal-en volkenkundige Jan de Vries als goede kandidaat om deze afdeling te leiden.³⁴ Het heemkundeonderwijs als onderwijsvernieuwing werd pas echt een departementaal agendapunt met de aanstelling van secretaris-generaal Van Dam in november 1940.

Van Dams ideeën over onderwijsvernieuwing kwamen overeen met belangrijke componenten van het heemkundeonderwijs. In september 1940 schreef Van Dam op verzoek van zijn goede vriend en Germanist Geerto Snijder zijn gedachten op papier over de hervorming van het Nederlandse onderwijs onder de titel *Gedanken und Vorschläge zur Neugestaltung des niederländischen Unterrichtswesens*.³⁵ Een latere uitgebreidere versie werd door Snijder gedeeld met het hoofd van de Duitse Hauptabteilung Erziehung und Kirchen dr. Heinrich Schwarz en vormde de basis voor Van Dams benoeming tot secretaris-generaal in november 1940.³⁶

Inspectie van het onderwijs (Den Haag 1939) 245-247.

³² *Het onderwijs in 1939. Verslag van den staat van het onderwijs in het jaar 1939* Inspectie van het onderwijs (Den Haag 1940) 285-288, 298, 306, 213; *Het onderwijs in 1940* Inspectie van het onderwijs, 308-319, 376-378, 381-384, 356-357, 499-500.

³³ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 138.

³⁴ *Ibidem*, 213.

³⁵ Beide stukken zijn tijdens reorganisatie van het archief van de Kultuurraad van het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam kwijtgeraakt. Zij zijn voor het laatst door onderzoekers in de jaren '90 ingezien, waarna een verandering in normering van de archiefstukken heeft plaatsgevonden. Ik heb mij voor dit onderzoek moeten baseren op de uitgebreide beschrijvingen van beide documenten door historici voor mij. Bijvoorbeeld: De Jong, *Het Koninkrijk V*, eerste helft, 338; Knegtmans, Schulten en Vogel, *Collaborateurs van niveau*, 245-249; De Pater, *Het schoolverzet*, 40-44; Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 189-190.

³⁶ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 189.

Van Dam schreef in de tekst dat het Nederlandse onderwijs in volkse zin moest worden hervormd. Het aldus hervormde Nederlandse onderwijs moest de nationale eenheid en het zelfbewustzijn verbeteren, bijvoorbeeld door een toename in het aantal lessen Nederlands en meer aandacht voor het vaderlandse geschiedenisonderwijs.³⁷ Dit sloot goed aan bij het heemkundeonderwijs dat in algemene zin tot doelstelling had: het vergroten van het nationale bewustzijn en het versterken van de relatie tussen volk en omgeving, met een nadruk op gemeenschapsdenken. Van Dam keerde zich in zijn stuk tegen het intellectualisme in het middelbaar onderwijs en propageerde onderwijs dat meer aansloot bij de leefwereld van de leerlingen.³⁸ Het heemkundeonderwijs, met zijn nadruk op gevoel en het ontdekken van de directe omgeving van leerlingen, kwam goed overeen met Van Dams oproep tegen al te intellectualistisch onderwijs.

Waar Van Dam in september nog niet de term heemkundeonderwijs gebruikte, deed hij dat bij zijn aanstelling eind november 1940 wel. Hij zette het onderwerp tijdens zijn eerste vergadering met alle afdelingshoofden van het departement van Onderwijs als tweede vergaderpunt op de agenda.³⁹

‘De belangstelling voor het Nederlandsch en voor Nederland zal meer dan thans het geval is opgewekt dienen te worden. Op dit punt bestaat geen verschil van gevoelens met de bezettingsautoriteiten. Het onderwijsprogramma zal in dit opzicht uitbreiding behoeven. Er zal meer in de richting van de heemkunde gedacht moeten worden.’⁴⁰

Door te benadrukken dat de bezettingsautoriteiten op dit punt dezelfde mening waren toegedaan, gaf Van Dam extra gewicht aan dit agendapunt. Tijdens zijn eerste radiotoespraak op 1 december 1940 benoemde hij specifiek het belang van de invoering van de heemkunde als nieuwe vorm van onderwijs waarmee het ‘vernieuwde nationale karakter’ beter tot zijn recht zou komen.⁴¹

Uit beide voorbeelden blijkt dat Van Dams aanvankelijke ideeën uit

---

³⁷ Zie noot 35.

³⁸ Joshua Robert Sander, *The greater Germanic Reich. Education, nazification, and the creation of a new Dutch identity in the nazi-occupied Netherlands* (Knoxville 2018) 127-128.

³⁹ Notulen vergadering afdelingschefs, 29 november 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 60.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ ‘“Vaderlijke” woorden tot de jeugd...’, *De Sumatra Post* 279 (1940), 12 december 1940, 1.

september 1940 over onderwijshervorming in ‘volksche zin’, ‘verdieping’ van het nationale karakter en een afkeer van intellectualisme eind november 1940 een vorm hadden gekregen onder de noemer heemkundeonderwijs. Het feit dat het begrip heemkunde redelijk vaag en multi-interpretabel was, bood hem de mogelijkheid om er zijn eigen ideeën over onderwijshervorming aan te verbinden. Voor Van Dam was het een redelijk eenvoudige manier om aansluiting te vinden bij onderwijshervormers. Het heemkundeonderwijs had de potentie om breder gedragen doelstellingen, zoals minder intellectualistisch gericht onderwijs, gemeenschapsvorming en zelfontplooiing van de leerling te verwezenlijken.

Steun en weerstand uit het onderwijswerkveld

In de jaren dertig kwam de heemkundebeoefening in Nederland op, net als in de landen om ons heen. In België werd de heemkundebeweging door volkenkundige dr. Karel Peeters gepropageerd. Hij wees op de pedagogische waarde ervan en de mogelijkheid om de kennis van het eigen land en volk via het onderwijs in de heemkunde te vergroten.⁴² In Duitsland groeide de interesse in de Heimatkunde als middel om het Heimatgefühl aan te wakkeren en in Frankrijk werd de studie naar het heem door het socialistische volksfront aangeprezen als regionaal tegenwicht tegen de ‘internationale stijl’.⁴³ In Nederland waren het bovenal de katholieken in het zuiden van het land die met veel enthousiasme de mogelijkheden van onderwijsvernieuwingen en het heemkundeonderwijs in deze periode onderzochten.⁴⁴ Er werden informatiebijeenkomsten, lezingen en zelfs heemkundekampen georganiseerd. De R.K. Onderwijzersbond in Limburg wijdde haar onderwijzersdag in 1936 aan ‘de Bevordering der Heemkennis’.⁴⁵ In 1938 en 1939 vonden er meerdere heemkundekampen in Brabant en Limburg plaats die eveneens gericht waren op de bevordering van heemkundig onderwijs onder de

---

⁴² Ad de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Amsterdam 2001) 539-540.

⁴³ De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 540.

⁴⁴ Ibidem, 34, 37.

⁴⁵ Paul Theelen, ‘Lambert Mertens, onderwijzer op Heibloem en hoofd der school te Nunhem’, *Naspeuringen van Paul Theelen: Artikelen over verschillende geschiedkundige onderwerpen in de Maasvallei*, 2023, <https://www.theelen.info/%5B20100512%5D%20Lambert%20Mertens%20te%20Nunhem.pdf> 24, (ge raadpleegd op 13 augustus 2024); *Het onderwijs in 1940* Inspectie van het onderwijs, 308.

katholieke onderwijzers en leraren.⁴⁶ In die zin konden de plannen van Van Dam dus bij aanvang tenminste op enig draagvlak rekenen.

Ook Gerrit van Poelje was in de jaren dertig geïnteresseerd geweest in de heemkunde, zoals bleek uit zijn bezoek aan één van de heemkundekampen, die overigens ook werden bezocht door de bisschop van Roermond.⁴⁷ Lokale afdelingen van het Katholiek Onderwijzers Verbond (KOV), zoals in het Bisdom Roermond, hadden hun eigen heemkundecommissies, inclusief het tweemaandelijks blad *Ons Heem*.⁴⁸ Ook buiten de katholieke kring ontstonden in de jaren dertig initiatieven ter bevordering van heemkunde. Op de zesde Monumentendag in 1931 werd besloten tot de oprichting van de Commissie ter Bevordering van de Heemschutgedachte onder de jeugd, later omgevormd tot de ‘Commissie voor Heemkunde’.⁴⁹ Bekende namen uit de onderwijswereld, onderwijsvernieuwers zoals dr. Jac. P. Thijsse, dr. Jan Gunning en Van Poelje, namen plaats in het bestuur.⁵⁰ Eind jaren dertig organiseerde deze commissie heemkundige tentoonstellingen in het Amsterdams Lyceum, het Frans Hals Museum en het Haags Gemeentemuseum.⁵¹

Waar vóór de bezetting vooral het katholieke onderwijs betrokken was bij verschillende vormen van heemkundeonderwijs, keerde het zich tijdens de bezetting van deze centraal geleide onderwijsvernieuwing af. Vooral de vrees voor nationaalsocialistische kaping van het heemkundeonderwijs leidde tot distantie. Zo sprak het bestuur van de R.K. Lerarenvereniging Sint Bonaventura zich tijdens een algemene vergadering van de vakorganisatie uit tegen Van Dams voorgenomen invoering van het vak heemkunde. Geen van de aanwezige historici en classicisten was voorstander, ofschoon ‘alle aanwezigen van mening [waren] dat school en leven dichter tot elkaar gebracht moeten worden en het bijbrengen van kennis van eigen woonplaats en streek hierbij een uitstekend hulpmiddel is.’⁵² Al voor de bezetting werd in katholieke kringen gewaarschuwd dat het onderwijs in

---

⁴⁶ Ibidem, 24.

⁴⁷ Ibidem 23; De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 546.

⁴⁸ G.F. Verheijen, *Meester laat me door! Vijftig jaar lagere school in Horst-Hegelsom 1930-1980* (Horst 1981) 25.

⁴⁹ De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 542; *Jeugd en heemschut* Commissie voor de bevordering van de heemschutgedachte onder de jeugd, ongedateerd, indicatie midden jaren dertig, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 112.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 544.

⁵² De Haas, *De R.K. Lerarenvereniging “Sint Bonaventura”*, 90.

heemkunde mogelijk ingevuld zou worden als nationaalsocialistische variant van Heimatkunde. In het in 1939 verschenen katholieke handboek voor heemkundeonderwijs schreef A.W.H. Barten: 'Het valt evenwel niet te ontkennen, dat onder invloed van de nationalistische tendenzen ook hier [Duitsland] de heemkunde te sterk in dienst van de politieke opvoeding werd gesteld.'⁵³

Steun voor de centrale invoering van het heemkundeonderwijs kwam tijdens de bezetting voornamelijk uit de NSB-hoek. Veel NSB'ers omarmden de studie van het heem als middel bij uitstek voor de vorming van de nieuwe nationaalsocialistische jeugd. In het blad van het Opvoedersgilde, *Opvoeding in Volksche Geest*, verschenen met grote regelmaat stukken over de invulling van het heemkundeonderwijs. Hierbij lag de nadruk op het gemeenschapsdenken, de ontwikkeling van gevoel boven ratio en de trouw aan het Nederlandse volk.⁵⁴ In 1941 kwam het Opvoedersgilde met een publicatie over de heemkunde: *Leidraad voor het Heemkunde onderwijs op de lagere school*.⁵⁵ Een stuk in *Opvoeding in Volkse geest* uit 1942 over het heemkundeonderwijs benadrukte dat deze vorm niet alleen 'een kostelijke verrijking van den levensinhoud van elken volksgenoot [was], maar ook den weg, waarlangs we het opgroeiend geslacht moeten leiden naar zuiver patriottisme en een nieuwe wereldbeschouwing. Heemkunde is daarom voor ons *volkszaak*'.⁵⁶

Uit de verslagen van de onderwijsinspectie van het Lager Onderwijs blijkt dat het heemkundeonderwijs op de scholen in het algemeen niet van de grond kwam. Als officiële oorzaken daarvoor werden in het onderwijsverslag van 1942 de volgende redenen gegeven: de moeilijke omstandigheden, beperkte transportmogelijkheden, opheffing van een aantal toonaangevende bladen op het gebied van onderwijs en de algemene schaarste.⁵⁷ Waar er wel werd geëxperimenteerd met heemkunde, zoals door de directeur van de kweekschool in Den Helder, werd het onderwijs niet zo genoemd. Volgens de inspecteur werd er al jaren heemkunde onderwezen 'zonder het woord te gebruiken'.⁵⁸ Het lijkt er sterk op dat men zich er zo duidelijk mogelijk van wilde distantiëren, met uitzondering van de NSB'ers in het onderwijs.

---

⁵³ Barten, *Heemkunde op de katholieke lagere school*, 19.

⁵⁴ Van Setten, *Opvoeding in volkse geest*, 59-61.

⁵⁵ A.H. Ruben-Moes, *Leidraad voor het heemkunde onderwijs op de lagere school* (Amsterdam 1941).

⁵⁶ Buitenwerf, 'Heemkunde in ons onderwijs', 4-5.

⁵⁷ *Het onderwijs in 1940* Inspectie van het onderwijs, 288-289.

⁵⁸ *Ibidem*, 289.

Ambtelijke zoektocht naar richtlijnen voor het heemkundeonderwijs

Bij zijn aantreden als secretaris-generaal had Van Dam het heemkundeonderwijs duidelijk neergezet als broodnodige inhoudelijke onderwijsvernieuwing.⁵⁹ Ruim drie maanden na zijn aantreden won hij advies in over het onderwijs in de heemkunde bij Jan de Vries, hoogleraar Oudgermaanse cultuur en godsdienst te Leiden en een overtuigend nationaalsocialist.⁶⁰ Sinds 1938 was De Vries lid van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, waarin hij al een jaar later het voorzitterschap van de Volkskunde-commissie bekleedde.⁶¹ Volgens zijn biograaf Barbara Henkes was De Vries een vooraanstaand lid van de intellectuele elite van het Derde Rijk en had hij, net als Van Dam, een aversie tegen de NSB van Anton Mussert.⁶² De Vries werd in februari 1941 vicepresident van de Nederlandse Kultuurraad en schreef vanaf die tijd ook voor SS-tijdschriften zoals *de Hamer*, *Volksche Wacht* en *de Schouw*. In juli 1943 volgde een begunstigend lidmaatschap van de Nederlandse SS.⁶³ Hij werd na de oorlog in 1948 veroordeeld tot een gevangenisstraf van twintig maanden in verband met zijn collaboratie met de Duitse bezetter.⁶⁴ In 1942 werd onder zijn naam het propagandaboekje *Onze voorouders* uitgebracht, een nationaalsocialistische geschiedenis van de Germanen, geschreven voor middelbare scholieren. Uiteindelijk verplichtte Van Dam alleen de middelbare Rijksscholen tot afname van het boekje, uit vrees voor onrust bij het bijzonder onderwijs.⁶⁵

---

⁵⁹ Notulen vergadering afdelingschefs, 29 november 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 60; “‘Vaderlijke’ woorden tot de jeugd...”, *De Sumatra Post* 279 (1940), 12 december 1940, 1.

⁶⁰ Ton Dekker, ‘Een problematische poging tot rehabilitatie van Jan de Vries’, *Volkskundig Bulletin: Tijdschrift voor Nederlandse Cultuurwetenschap* 26 (2000) 73-81, aldaar 73.

⁶¹ Gerrold van der Stroom, ‘Vries, Jan Pieter Marie Laurens de’, Bio- en Bibliografisch Lexicon van de Neerlandistiek, DBNL, Januari 2010, www.dbnl.org/tekst/anro001bioe01_01/vrie031.php (geraadpleegd op 14 augustus 2024).

⁶² Barbara Henkes, *Uit liefde voor het volk. Volksdeskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit 1918-1948* (Amsterdam 2005) 123, 167, 173; Dekker, ‘Het Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur. Een mislukt initiatief tijdens de Tweede Wereldoorlog’, *Volkskundig Bulletin: Tijdschrift voor Nederlandse Cultuurwetenschap* 3 (1994), 343-374, aldaar 368.

⁶³ Henkes, *Uit liefde voor het volk*, 175.

⁶⁴ Dekker, ‘Een problematische poging’, 74.

⁶⁵ Proces verbaal verhoor Van Dam, 30 september 1947, NA, CABR, Strafdossier Van Dam, 2.09.09, inv. nr. 64312 II; Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van*

Volgens een brief die De Vries in maart 1941 aan secretaris-generaal Van Dam schreef, moest het Nederlandse onderwijs grondig worden vernieuwd, onder meer door de invoering van het heemkundeonderwijs. Er moest een einde komen aan de eenzijdig intellectualistische richting van het onderwijs zodat de nationale aspecten beter tot ontwikkeling konden komen. Het onderwijs moest volgens hem in zijn geheel worden ‘omgeschakeld’ zodat er kans was dat er een ‘frisschere wind’ zou waaien.⁶⁶

In een nota van mr. Jan Karel van der Haagen, de chef van de Afdeling Kultuurbescherming en Wetenschap van het departement van Onderwijs, werd een uitgebreider ambtelijk advies aan Van Dam gegeven over de mogelijke aanpak van de invoering van het heemkundeonderwijs.⁶⁷ Zijn advies lijkt een verdragingsstactiek: hij adviseerde om allereerst een onderzoek in te stellen naar het heemkundeonderwijs in zijn algemeenheid. Er moest meer duidelijkheid komen over de term heemkunde omdat er verwarring bestond over wat het daadwerkelijk omvatte. Een door de secretaris-generaal in te stellen commissie moest een handleiding samenstellen waarin ‘zoo nauwkeuring mogelijk’ werd omschreven wat onder de heemkunde moest worden verstaan. Deze handleiding moest de basis vormen voor activiteiten met heemkunde van zowel de overheid als particulieren.⁶⁸ Door de grondslagen van de heemkunde duidelijk vast te stellen zou in de toekomst ‘de gewenschte eenheid van denken en handelen’ kunnen worden bereikt.⁶⁹ Van der Haagen merkte in de nota op dat in het onderwijs mooie initiatieven van heemkundeonderwijs plaatsvonden, maar dat het ontbrak aan centrale aansturing. De tijd was nu rijp ‘om deze synthese tot een welomschreven heemkunde te consolideeren’.⁷⁰ De nota eindigde met een duidelijk stappenplan:

1. ‘Vaststelling eener Handleiding voor Heemkunde door het Departement
2. Instelling van een Deskundigen-commissie voor advies
3. Na de noodige revisie opstelling der Richtlijnen voor het Onderwijs en rondzending der Handleiding aan alle betrokken organisaties voor Heemkunde en Heemschut, met verzoek om medewerking

---

aanhoudende zorg, 225-226.

⁶⁶ Brief J. de Vries aan secretaris-generaal Van Dam, 12 maart 1941, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 15.

⁶⁷ Nota inzake de Heemkunde in Nederland van Afdeling Cultuurbescherming en Wetenschap, 22 maart 1941, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 112.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Ibidem.

4. De verdere arbeid wordt tusschen Departement en Secties geregeld.⁷¹

Het was volgens Van der Haagen wenselijk om het een en ander op de radio uit te leggen over wat de ‘nieuwe taken’ van de heemkunde zouden zijn, aangezien de vrees bestond dat anders de heemkunde geassocieerd zou worden met het nationaalsocialistisch gedachtegoed.

‘Te veel wordt verondersteld, dat dit “nieuwe” iets is wat annex is met een nieuwe politieke strooming. Deze cultureele problemen en beweging behooren sinds jaren aan talrijke volksgroepen en dit moet, onder de hoogere binding der overheid, zoo blijven. Boven verdeeldheid moet dit alle volksdeelen samenbinden.’⁷²

Van der Haagen gaf in zijn advies blijk van de verwachting dat in het onderwijsveld sceptis heerste over het heemkundeonderwijs vanwege de nationaalsocialistische connotatie. De nadruk in de communicatie moest volgens hem liggen op de eenheid van het volk middels het onderwijs in de heemkunde. Dit doet denken aan het pleidooi van de chef van de Afdeling Kabinet van het departement van Onderwijs Fockema Andreae over de noodzaak van de ‘Nederlandse grondslag’ van nieuwe maatregelen. Hij was ervan overtuigd dat wanneer een ‘Nederlandse vorm’ gevonden werd voor het uitvoeren van opdrachten en wensen van Duitse zijde, Nederlandse ambtenaren hier aan mee zouden werken.⁷³ Van der Haagens voorstel legde de eerste verantwoordelijkheid voor het vaststellen van een handleiding voor de heemkunde bij de ambtenaren van het departement.

Van Dam volgde Van der Haagens advies gedeeltelijk op om een commissie in te stellen die verantwoordelijk was voor de samenstelling van richtlijnen voor het heemkundeonderwijs. Eind mei 1941 benoemde hij eindelijk een Gevolmachtigde voor de Volkscultuur op zijn departement: ir. Herman van Houten.⁷⁴ Van Houten wordt door historici Robin te Slaa en Edwin Klijn gekenschetst als een ‘oprechte idealist’, een ‘radicale, antisemitische’ nationaalsocialist en

---

⁷¹ Ibidem.

⁷² Ibidem.

⁷³ Brief ambtenaar Afdeling Kabinet Fockema-Andreae aan secretaris-generaal Van Dam, 11 januari 1941, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 12.

⁷⁴ Brief secretaris-generaal Van Dam aan hoofd Hauptabteilung Wissenschaft, Volksbildung und Kulturpflege Plutzar, 10 mei 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 11; Brief secretaris-generaal Van Dam aan bestuur Volksuniversiteit Groningen, 30 oktober 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 19.

onderdeel van de ‘volkse’ stroming binnen de NSB.⁷⁵ Deze ‘volksen’ zagen het plattelandsleven als de basis van de nationaalsocialistische samenleving, ideologisch aansluitend bij de ‘blut-und-boden-theorie’ van de Duitse SS-ideoloog Richard Darré.⁷⁶ De raszuivere Germaanse boer was in deze theorie de hoeder van het Germaanse volk, zelf nauw verbonden met zijn land en zijn verleden.⁷⁷ Volgens Van Houten was de volkskracht van Nederland eveneens op het platteland te vinden, waar de ‘zuivere waarden’ van het volk nog volop zouden leven.⁷⁸ Naarmate de tijd vorderde leek hij zich steeds meer thuis te voelen bij de ‘volkse’ Germaanse SS in plaats van de burgerlijke NSB van Mussert.

Uit naoorlogse verklaringen blijkt dat Van Dam bewust heeft gekozen voor Van Houten als Gevolmachtigde. De chef van de Afdeling Cultuurbescherming en Wetenschap verklaarde over de keuze voor Van Houten:

‘Professor Van Dam deelde mij mede dat Van Houten hoofd werd van een afzonderlijk bureau “Volksontwikkeling en Volksopvoeding”, met de opdracht om indien van N.S.B. zijde aanvallen op het beleid van mijn afdeling gedaan werden te trachten deze af te wenden.’⁷⁹

Volgens Van der Haagen zag Van Houten in dat een grote meerderheid van de Nederlandse bevolking niets moest hebben van de Nieuwe Orde en dat dit niet snel zou veranderen.⁸⁰ Hij had volgens hem ‘oprechte belangstelling’ voor onderwerpen en ondernam daarom geen initiatieven ter politisering ervan.⁸¹ Hij was een fatsoenlijk mens, ondanks zijn verkeerde politieke oriëntatie en had als ambtenaar op het departement weinig kwaad aangericht.⁸² Van Houtens aanstelling hield het door NSB’ers bevolkte departement van Volksvoorlichting en Kunsten op afstand, terwijl Van Dam tegelijkertijd welwillende medewerking verleende aan de Duitse bezetter middels de aanstelling op het departement van deze nationaalsocialist als Gevolmachtigde.

---

⁷⁵ Robin te Slaa en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2021) 498-501.

⁷⁶ Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 718, 722; In ‘t Veld, *De SS en Nederland*, 199; Bas Kromhout, *De voorman. Henk Feldmeijer en de Nederlandse SS* (Amsterdam 2012) 50.

⁷⁷ Kromhout, *De voorman*, 50.

⁷⁸ Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 500.

⁷⁹ NA, CABR, Strafdossier Van Houten, 2.09.09, inv. nr. 87115, Getuigenverklaring J.K. van der Haagen, 20 oktober 1947.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ Ibidem.

⁸² Ibidem.

Nadat Van Houten in mei 1941 door Van Dam tot Gevolmachtigde voor de Volkscultuur was benoemd, volgde een halfjaar later een uitbreiding van zijn mandaat met het bureau ‘Volkscultuur en Volksopvoeding’.⁸³ Onder dat nieuwe bureau viel het Bureau Heemkunde dat van Van Dam de volgende taakomschrijving kreeg:

‘het toezicht op alles wat op het gebied der heemkunde wordt ondernomen, d.w.z. wetenschappelijk werk, propaganda, toepassing in het onderwijs, vereenigingen. Het is dringend noodzakelijk, dat er meer eenheid komt in het vereenigingsleven op dit gebied. Het behoort mede tot de taak van dit bureau, dit voor te bereiden en later goed te doen functioneeren [sic]. Ook de zorg voor het volkslied en de volksdans moeten hieronder worden gerekend, zoowel wat betreft de vereenigingen op dit gebied als wat betreft de propaganda voor de herleving ervan’.⁸⁴

Het Bureau Heemkunde had dus een bredere taak dan alleen het onderwijs. Het zou geleid worden door Barend Veurman, die in december 1940 lid was geworden van de Nationaal Socialistische Nederlandsche Arbeiders Partij (NSNAP) en kringambtsleider van de partij in Haarlem was.⁸⁵ Pas in januari 1942 meldde hij zich aan bij de NSB en in de zomer van 1942 bij de Germaansche SS, een lidmaatschap dat hij deelde met zijn baas Van Houten.⁸⁶

Al voor de officiële instelling van het Bureau Heemkunde was Veurman betrokken bij het vooronderzoek naar het heemkundeonderwijs onder leiding van Van Houten. In september tot en met november 1941 legde voornamelijk Veurman in het land verschillende schoolbezoeken af, waarvan hij de verslagen met Van Houten en Van Dam deelde. Uit zijn schoolbezoeken bleek al snel dat het een grote uitdaging zou zijn voor de gemiddelde onderwijzer om heemkundeonderwijs te geven. Hij noteerde in een van zijn rapporten:

‘Het eischt buitengewone eigenschappen van den onderwijzer: hij moet een uitstekend teekenaar zijn, hij moet ook zooveel liefhebberij hebben in alles wat plaats en omgeving

---

⁸³ Brief secretaris-generaal Van Dam aan Commissie van Onderzoek naar de formatie der Departementen van Algemeen Bestuur, 12 november 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 20.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Concept Proces Verbaal, Politieke recherche afdeling Haarlem, No. 2030, 1946, NA, CABR, Strafdossier B. Veurman, 2.09.09, inv. nr. 42202.

betreft, dat hij het grootste deel van zijn vrije tijd besteedt aan het verzamelen van bouwstoffen voor de lessen'.⁸⁷

Tevens bleek uit Veurmans lesobservaties dat er niet alleen diverse opvattingen bestonden over wat de heemkunde omvatte, maar dat er ook een grote verscheidenheid bestond in aanpak. De ene leraar gebruikte cahiers waarin leerlingen plaatjes plakten van gedroogde planten, de andere leraar gebruikte de eigen ervaringen van leerlingen uit hun omgeving voor het dictee ('De bom valt in den tuin') en weer een andere leraar bracht een bezoek aan een boterfabriek, waarvan de observaties daarna werden gebruikt in de tekenles, taalles, rekenles, natuurkundeles en aardrijkskundeles.⁸⁸ Al deze diverse voorbeelden van toepassingen konden een centrale invoering van heemkunde bemoeilijken.

Op basis van Veurmans schoolbezoeken en secundair literatuuronderzoek schreef Van Houten in januari 1942 aanbevelingen voor het heemkundeonderwijs in het lager-, middelbaar- en voorbereidend hoger onderwijs.⁸⁹ Net als Van der Haagen negen maanden eerder, adviseerde ook hij zo snel mogelijk over te gaan tot de instelling van een commissie 'belast met de mogelijkheden voor de toepassing van de heemkundegedachte bij het lager-, middelbaar- en voorbereidend hoger onderwijs.'⁹⁰ Volgens Van Houten werd er in het land 'individueel en frisch werk' verricht, maar was er nood aan vaste richtlijnen en centralisatie. Het was volgens hem nu het juiste moment om te onderzoeken 'op welke wijze en in hoeverre bij deze reorganisatie [van het Nederlandse onderwijs] met de heemkundegedachte rekening moet worden gehouden' aangezien een algehele reorganisatie van het onderwijs niet lang meer op zich zou laten wachten.⁹¹

---

⁸⁷ Verslag B. Veurman van schoolbezoek J.L.H.J. Westenberg te Broek op Langedijk, oktober 1941, NIOD, Archief Volkscultuur, 114, inv. nr. 38.

⁸⁸ Verslag Veurman van schoolbezoek B. Swanenburg in Gouda, 22 oktober 1941; Verslag Veurman van schoolbezoek J. van Mourik in Kedichem, 18 september 1941, NIOD, Archief Volkscultuur, 114, inv. nr. 38.

⁸⁹ Brief Gemachtigde Van Houten aan secretaris Nederlandsche Uitgeversbond, 8 november 1941; Brief Veurman aan B. Swanenburg, 13 november 1941; Correspondentie Gemachtigde Van Houten, Veurman en J. van Mourik, 8 juli 1941, 14 juli 1941, 16 juli 1941, 8 september 1941, 10 september 1941, 11 september 1941, 15 september 1941, 19 september 1941; Brief Veurman aan C. Wilkeshuis, 15 december 1941, NIOD, Archief Volkscultuur, 114, inv. nr. 37.

⁹⁰ Brief Gemachtigde Van Houten aan secretaris-generaal Van Dam, 14 januari 1942, NIOD, Archief Volkscultuur, 114, inv. nr. 39.

⁹¹ Ibidem.

Uiteindelijk ging Van Dam op 10 augustus 1942 over tot een officiële beschikking voor het instellen van de commissie.⁹² Haar taakstelling was wederom iets anders geformuleerd: de commissie moest ‘onderzoeken of, en zoo ja, op welke wijze en in hoeverre de heemkunde-gedachte toegepast kan resp. moet worden in het lager, middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs’.⁹³ De taakomschrijving leek in ieder geval met elke versie meer open en minder vastomlijnd te worden. Het duurde nog tot oktober 1942 voordat Van Dam dan eindelijk de Commissie voor Heemkunde installeerde die uiteindelijk werd voorgezeten door de NSB’er Gerardus Anton van Schaik. In zijn installatierede sprak Van Dam over het belang van onderwijs dat in contact staat met ‘het volle leven’.⁹⁴ Hij wierp de vraag op of de concentratie van verschillende vakken in de vorm van het heemkundeonderwijs het verstarde Nederlandse onderwijs kon redden van wat hij zag als de teloorgang van de verbinding met het werkelijke leven. De commissie kreeg als opdracht te onderzoeken of de heemkunde als afzonderlijk vak moest worden ingevoerd, dan wel als grondslag van het gehele onderwijs. Haar bevindingen zouden, samen met richtlijnen voor het heemkundeonderwijs, in een rapport worden gepubliceerd.⁹⁵

Het is opvallend dat de ambtelijke opdracht voor uitwerking steeds vager en opener is geworden. Waar Van Dam bij zijn aanstelling in zijn radiotoespraak nog sprak over heemkunde als belangrijke nieuw in te voeren vorm van onderwijs, moest de uiteindelijke commissie onderzoeken of heemkunde als vak of als grondslag voor het hele onderwijs moest worden ingevoerd.⁹⁶ Waar Van der Haagen in maart 1941 sprak over een te schrijven handleiding voor heemkundeonderwijs, sprak men bij de installatie van de commissie in oktober 1942 slechts over richtlijnen. Ruim een jaar was voorbijgegaan en men was nog niet veel verder gekomen dan de formatie van een commissie die verkennend onderzoek moest uitvoeren.

---

⁹² Officiële beschikking secretaris-generaal Van Dam, 10 augustus 1942, NIOD, Archief Volkcultuur, 114, inv. nr. 39.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ *Het onderwijs in 1942* Inspectie van het onderwijs, 17.

⁹⁵ Ibidem, 17-19.

⁹⁶ Ibidem, 17-19; “Vaderlijke” woorden tot de jeugd...’, *De Sumatra Post* 279 (1940), 12 december 1940, 1.

Heemkunde als strijdperk van nationaalsocialisten onderling

De samenstelling van de in oktober 1942 geïnstalleerde Commissie Heemkunde had veel tijd in beslag genomen. Pas met de aanstelling van Gevolmachtigde Van Houten eind mei 1941 en ambtenaar Bureau Heemkunde Veurman in het najaar van 1941 kwam er enigszins schot in de zaak. De uiteindelijke commissie werd, zoals eerder vermeld, geleid door NSB'er Van Schaik met NSB'er en Nederlandse SS'er Veurman als secretaris van de staatscommissie. Commissielid Jan Biemans, onderwijzer aan een school voor Uitgebreid Lager Onderwijs in Uden, had zich sinds 1941 openlijk als NSB'er gemanifesteerd en werd in november 1943 geïnstalleerd als burgemeester van deze gemeente.⁹⁷ De overige vier commissieleden hadden voor zover valt na te gaan geen affiniteit met het nationaal-socialistische gedachtegoed.

Dat de samenstelling van de Commissie Heemkunde lang had geduurd, was intussen ook de Duitse bezetter opgevallen. De Duitse ambtenaar dr. Friedrich Plutzar van het Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, Hauptabteilung für Wissenschaft, Volksbildung und Kulturpflege schreef in een verslag aan Seyss-Inquart dat het lastig was geweest om commissieleden te vinden. Verschillende leden hadden de uitnodiging afgeslagen en sommige NSB'ers wilden geen zittingnemen in de commissie in verband met een conflict tussen secretaris-generaal Van Dam en Mussert.⁹⁸ Seyss-Inquart reageerde kort en krachtig op Plutzars bericht met de mededeling dat het dan maar zonder NSB'ers moest en dat hij minder commissies wilde ('Gegen Führerprinzip') en meer echte acties want 'Wird das Tempo langsamer, so macht das nichts'.⁹⁹ Van verdere inmenging van de Duitse bezetter lijkt op het gebied van de heemkunde echter nauwelijks sprake te zijn geweest.

Ook Van Dam leek zich nauwelijks meer bezig te houden met het heemkundeonderwijs, hoewel het bij zijn aanstelling een van zijn stokpaardjes had geleken. Met de installatie van de Gevolmachtigde Volkskultuur Van Houten probeerde hij de NSB'ers van het departement Volksvoorlichting en Kunsten zoveel

---

⁹⁷ Adriaan Sanders, *Uden in de Tweede Wereldoorlog* (Uden 2000) 53-55.

⁹⁸ Bericht Rijkscommissaris Seyss-Inquart aan hoofd Hauptabteilung Wissenschaft, Volksbildung und Kulturpflege Plutzar, ongedateerd in map Tätigkeitsbericht von Ing. Van Houten, NIOD, Verwaltung, 020, inv. nr. 721.

⁹⁹ Ibidem.

mogelijk op afstand te houden. Toch benoemde hij medeoprichter van de Bond voor Heemkunde, NSB'er Van Schaik, tot voorzitter van de Staatscommissie Heemkunde. De commissie kreeg echter pas in de zomer van 1942 zijn vorm en kreeg zo'n ruime opdracht mee dat van werkelijk vernieuwend onderwijsbeleid binnen afzienbare tijd weinig sprake zou zijn.

Hoewel Van Dam zich meerdere malen publiekelijk positief heeft uitgelaten over de invoering van heemkundeonderwijs, blijkt uit zijn ambtelijk handelen dat hij maar weinig druk heeft gezet om tot een snelle invoering te komen. Hij leek bij zijn aantreden enthousiast over de mogelijkheden van het heemkundeonderwijs om daarmee onderwijsvernieuwing door te kunnen voeren, hoewel hij er geen prioriteit van maakte. Naarmate hij meer bekend raakte met de invulling van het heemkundeonderwijs en het hem ook duidelijk werd hoezeer het onderwerp in de loop der bezetting werd toegeëigend door het Opvoedersgilde van de NSB, verloor het onderwerp zijn belangstelling. Door de Commissie Heemkunde op de lange baan te schuiven hield hij NSB'ers uit Musserts kamp op afstand en door Van Houten het nieuwe bureau Volkskultuur en Volksopvoeding te laten leiden, liet hij de Duitse bezetter zien dat er door een nationaalsocialist aan gewerkt werd.

De onderwijsfilm

De ondernemer Adriaan Schoevers was een enthousiaste amateur-cineast die in de jaren voorafgaand aan de bezetting een zekere bekendheid genoot als oprichter van het succesvolle Instituut Schoevers, een instituut voor onder andere secretarisseopleidingen.¹⁰⁰ Hij lobbyde al sinds de jaren twintig voor de introductie van de onderwijsfilm in het Nederlandse onderwijs onder zijn leiding bij het departement van Onderwijs. Zo schreef hij in de jaren twintig een nota 'Plan voor een schoolfilm-organisatie in Nederland', die door ambtenaren op het departement werd ontvangen en vervolgens in een lade verdween. Nadien schreef hij in 1936 de nota 'Schoolfilm-organisatie', die in 1937 aanleiding gaf voor een bespreking tussen secretaris-generaal Van Poelje, Schoevers en de firma Philips. Vanwege de beperkte beschikbaarheid van financiële middelen op het departement

---

¹⁰⁰ Peter de Waard en Petra van den Brink, *De meisjes van Schoevers* (Amsterdam 2013).

kwamen deze plannen echter niet verder dan verkennende gesprekken.¹⁰¹ Schoevers had in het interbellum ook te maken gekregen met verschillende bezwaren die leefden onder groepen in de samenleving tegen de invoering van de film als leermiddel.

De in Nederland bekende pedagoog Kohnstamm schreef bijvoorbeeld al in de jaren twintig twee artikelen over ‘het bioscoopgevaar’ voor leerlingen. Volgens hem was het voor leerlingen niet mogelijk om tegelijkertijd naar een film te kijken en de uitleg in zich op te nemen.¹⁰² Andere tegenstanders van de film als onderwijsinstrument vreesden vooral het moreel verval van de leerlingen.¹⁰³ Zo heerste er in Nederland onder katholieken de angst voor onzedelijk gedrag gerelateerd aan het bioscoopbezoek van leerlingen. Door de nijpende financiële situatie en de politieke tegenstellingen bleef de invoering van het filmonderwijs op landelijk niveau beperkt.¹⁰⁴ Tegelijkertijd maakte het filmonderwijs in landen om ons heen een opmars. In nazi-Duitsland werd de Reichsstelle für den Unterrichtsfilm in 1934 opgericht en vijf jaar later bezat één op de twee scholen een projectietoestel waarmee een van de 239 vervaardigde films kon worden vertoond.¹⁰⁵ Ook in landen zoals Frankrijk, België, Groot-Brittannië en Amerika werd volop geëxperimenteerd met projectoren in de klas. In 1926 waren er in Amerika al 6.000 scholen met een eigen projector.¹⁰⁶

Zonder steun van het departement zette Schoevers zijn initiatief voort

---

¹⁰¹ Schoevers, *Nota ‘Schoolfilm-organisatie’* 1936, ongedateerd, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 33; Schoevers, *Plan voor een schoolfilm-organisatie in Nederland*, ongedateerd, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 33; Bert Hogenkamp, “‘De onderwijsfilm is geen Duitse uitvinding’”. A.A. Schoevers, Ph. A. Kohnstamm en de Nederlandse Onderwijs Film, 1941-1949’ in: *Stichting Film en Wetenschap - Audiovisueel Archief Jaarboek 1996*, Stichting Film en Wetenschap/Nederlands Audiovisueel Archief (Amsterdam 1997) 55-90, aldaar 62.

¹⁰² Philipp Kohnstamm, “‘Het bioscoopgevaar: Een teleurstellend rapport’”, *Volksontwikkeling* 2, 6 (1921) 280-281; Kohnstamm, ‘Bioscoop en volksontwikkeling’, *Volksontwikkeling* 3, 11-12 (1922) 457-92.

¹⁰³ Eef Masson, *Watch and learn. Rhetorical devices in classroom films after 1940* (Amsterdam 2012) 60-61.

¹⁰⁴ J.W. van Smeelen, *De scholenbioscoop en de ethische zijde van het bioscoopvraagstuk* (Tilburg 1925) 11, 14.

¹⁰⁵ Hogenkamp, “‘De onderwijsfilm is geen Duitse uitvinding’”, 59.

¹⁰⁶ E. Tideman, ‘De betekenis van films als leermiddel’, *Vragen van den Dag. Maandschrift voor Nederland en Koloniën, staathuishoudkunde, staatsleven en godsdienst, natuurwetenschappen, uitvindingen en ontdekkingen, aardrijkskunde, geschiedenis en volkenkunde, koloniën, handel en nijverheid enz.*, 3 (1926), 95-110, 103, 106.

met de oprichting van een aparte afdeling binnen zijn instituut: Instituut Schoevers Leerfilm.¹⁰⁷ Daags na de Duitse inval nam hij wederom contact op met de hoogste ambtenaren van het departement van Onderwijs om zijn instituut en de invoering van de onderwijsfilm bij hen aan te bevelen. Eind augustus 1940 vroeg hij een officieel onderhoud aan met secretaris-generaal Van Poelje over de invoering van de onderwijsfilm. Tijdens dit onderhoud gaf deze weinig blijk van interesse in Schoevers' plannen, verklaarde Schoevers na de oorlog. Schoevers meldde dat hij het 'diep [zou] betreuren, wanneer de onderwijsautoriteiten uit eigen land geen en de bezettende overheid wel belangstelling zouden toonen voor het werk van een Nederlander'.¹⁰⁸ Veel was er niet veranderd in de houding van de ambtenaren jegens Schoevers; zij waren nog altijd niet enthousiast over zijn plannen.

Duitse contacten

Met het ontslag van Van Poelje en het aantreden van de tijdelijk waarnemend secretaris-generaal Reinink, probeerde Schoevers nogmaals een voet tussen de deur te krijgen op het departement. Eind oktober 1940 diende hij een plan in bij Reinink, getiteld 'Eerste project onderwijsfilm', waarin hij uitging van door zijn eigen stichting geproduceerde onderwijsfilms voor het Lager en Middelbaar onderwijs in Nederland.¹⁰⁹ Tevens waarschuwde hij hem tijdens de bespreking ervan opnieuw voor Duitse plannen met de onderwijsfilms die hem ter ore waren gekomen. Het Ministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksausbildung in Berlijn zou voornemens zijn uitsluitend Duitse films van de Reichsanstalt für Film und Bild in Wissenschaft und Unterricht (RWU) op de Nederlandse scholen in te voeren.¹¹⁰ Er was echter nauwelijks sprake van Duitse initiatieven op het gebied van de introductie van het filmonderwijs. Sterker nog, de Duitse druk waar Schoevers aan refereerde was een gevolg van zijn eigen initiatieven.

Al voor zijn gesprekken met de Nederlandse ambtenaren had Schoevers

---

¹⁰⁷ Hogenkamp, "De onderwijsfilm is geen Duitse uitvinding", 62.

¹⁰⁸ Verslag Schoevers *De strijd tegen de invoering van Duitse nazi-films op de Nederlandsche scholen*, ongedateerd, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 33.

¹⁰⁹ *Eerste project Onderwijsfilm*, Schoevers aan waarnemend secretaris-generaal Reinink, 24 oktober 1940, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 7.

¹¹⁰ Verslag Schoevers *De strijd tegen de invoering van Duitse nazi-films*, ongedateerd, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 33.

namelijk contact met Duitse autoriteiten in Nederland over zijn plannen voor het filmonderwijs. Toen Schoevers in de zomer van 1940 zijn eerste vijfdelige reeks leerfilms uitbracht onder de noemer *Solliciteren*, werd hij naar eigen zeggen benaderd door Duitse ambtenaren van de Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda.¹¹¹ Zij verzochten een filmvertoning voor een select Duits gezelschap voordat de première plaats zou vinden. Schoevers liet daarop één van zijn films in het Duits ondertitelen voor een vertoning op een zondagmorgen in de filmzaal van zijn eigen instituut.¹¹²

Op deze bijeenkomst maakte hij kennis met O.L. von Tiedemann, een hoge ambtenaar van de Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda, onderdeel van het Duitse bezettingsbestuur in Nederland. Von Tiedemann bleek een waardevol contact voor Schoevers. Op zijn verzoek introduceerde Von Tiedemann hem bij dr. Kurt Zierold, werkzaam bij de Ministerialrat van het Ministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksausbildung in Berlijn en verantwoordelijk voor ministerieel toezicht op de vertegenwoordiger van de RWU.¹¹³ Zierold was enthousiast over Schoevers' plannen. Op zijn aanraden bracht het hoofd van de Hauptabteilung Erziehung und Kirchen dr. Heinrich Schwarz in Nederland een bezoek aan Schoevers' instituut. In november 1940 volgde de officiële opdracht van Zierold aan Schwarz om Schoevers op studiereis naar het RWU in Berlijn te sturen 'damit Einzelheiten einer evtl. zusammenarbeite besprochen werden können'.¹¹⁴ Dit alles gebeurde buiten de Nederlandse autoriteiten om. Handig gebruikmakend van zijn Duitse contacten was het gelukt om in de belangstelling te komen en de steun te vergaren van de Duitse autoriteiten in Berlijn en Nederland.

In zijn naoorlogse verslag schreef Schoevers over 'een acuut gevaar voor het Nederlandse onderwijs' dat hij wilde voorkomen met behulp van zijn eigen

---

¹¹¹ Masson, 'De Onderwijsfilm als didactisch middel en creatief product. Het maakproces in films van de N.O.F.', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 1 (2014) 27-38, aldaar 33.

¹¹² Verslag Schoevers *De strijd tegen de invoering van Duitse nazi-films*, ongedateerd, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 33.

¹¹³ Brief Schoevers aan ambtenaar van de Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda Von Tiedemann, 10 oktober 1940, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 1; Verslag Schoevers *De strijd tegen de invoering van Duitse nazi-films*, ongedateerd, NA, Onderwijs Film, ongedateerd, 2.14.68, inv. nr. 33.

¹¹⁴ Brief hoofd van de Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz aan Schoevers, 18 november 1940, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 1.

onderwijsfilmplan.¹¹⁵ Uit correspondentie van Schwarz met één van de concurrenten van Schoevers op het gebied van de onderwijsfilm, de NSB'er Jan Haakman, blijkt dat Schwarz in oktober 1940 nog van mening was dat het filmonderwijs geen Duitse maar een Nederlandse aangelegenheid was van de ambtenaren van het departement van Onderwijs, 'da doch von hier aus das Filmunterricht geregelt werden muss'.¹¹⁶ Het lijkt er sterk op dat Schoevers in de wens zijn plannen rondom de onderwijsfilm te verwezenlijken, behendig gebruik maakte van Duitse contacten ter bevordering van zijn eigen initiatief.

Discussie op het departement

Onder de ambtenaren op het departement was het filmonderwijs ook onderwerp van gesprek, maar lang niet iedereen was hier een directe voorstander van. Tijdens de vergadering met de afdelingschefs van het departement in november 1940 verzocht waarnemend secretaris-generaal Reinink hen om na te gaan of hun afdeling een duidelijk belang had bij onderwijs- en wetenschappelijke films. Tevens kondigde Reinink aan om binnen afzienbare tijd hier een langere bespreking aan te wijden.¹¹⁷ Van zo'n uitgebreide bespreking tussen secretaris-generaal en afdelingschefs is het nooit gekomen, mede omdat het departement op last van de Rijkscommissaris eind november 1940 werd opgesplitst in het departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming en het departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Het departement van Onderwijs werd voortaan geleid door secretaris-generaal Van Dam, de pro-Duitse Amsterdamse hoogleraar Germanistiek. In de nieuwe taakomschrijving van het departement van Onderwijs, opgesteld in de verordening van de Rijkscommissaris, werd het 'schoolfilmwezen' expliciet genoemd.¹¹⁸

De bezetter gaf hiermee in hoofdlijnen richting aan het departement en vond het filmonderwijs klaarblijkelijk van voldoende belang om het afzonderlijk te benoemen. Het was vervolgens aan de Nederlandse ambtenaren van het

---

¹¹⁵ Verslag Schoevers *De strijd tegen de invoering van Duitse nazi-films*, ongedateerd, NA, Onderwijs Film, ongedateerd, 2.14.68, inv. nr. 33.

¹¹⁶ Brief J. Haakman aan hoofd van de Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz, 1 april 1941, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 1.

¹¹⁷ Notulen vergadering afdelingschefs departement van Onderwijs, 18 november 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 60.

¹¹⁸ *Het onderwijs in 1940* Inspectie van het onderwijs (Den Haag 1941) 8.

departement van Onderwijs om de uitgezette hoofdlijnen verder uit te werken. Van Dam won informatie in bij Fockema Andreae, een van zijn topambtenaren, over de stand van zaken op het departement wat betreft de invoering van het 'schoolfilmwezen'. Die berichtte hem dat de hoofdinspecteurs van het Lager Onderwijs zich hier al langere tijd mee bezighielden. Zij zouden binnen niet al te lange tijd een rapport hierover uitbrengen. Fockema Andreae verzocht zijn nieuwe secretaris-generaal dit rapport af te wachten alvorens andere plannen te maken. Ook wees hij hem op de gevoeligheden bij invoering van de onderwijsfilm:

'In ieder geval zal deze materie in Nederland meer principieele en praktische bezwaren ontmoeten dan b.v. in Duitsland het geval was: de inspanning van het filmonderwijs in de leerplannen zal allerlei moeilijkheden opleveren.'¹¹⁹

Tevens vermeldde Fockema Andreae dat men bekend was met de activiteiten van de heer Schoevers en dat niet iedereen op het departement daarover enthousiast was. Op het departement was er dus weinig animo voor Schoevers' initiatieven. Men vreesde voor principiële en praktische bezwaren en op grond hiervan pleitte Fockema Andreae bij Van Dam voor een afwachtende houding.

Ondanks ambtelijke tegenzin werd Schoevers uiteindelijk toch begin januari 1941 door secretaris-generaal Van Dam op studiereis gestuurd naar het RWU in Berlijn. Dit gebeurde nadat hier door zijn Duitse meerdere Schwarz bij Van Dam op aangedrongen was. Van Dam ging akkoord op voorwaarde dat een van de hoofdinspecteurs van het Lager Onderwijs Schoevers op de studiereis zou vergezellen. Het lijkt er sterk op dat hij zo probeerde om ambtelijk grip te houden op Schoevers' initiatief. Uiteindelijk bleek dat geen visum geregeld kon worden voor de hoofdinspecteur en Schoevers vertrok begin januari 1941 alleen naar Berlijn.¹²⁰

Terwijl Schoevers op studiereis in Berlijn was, besloot Van Dam dat er een afzonderlijke dienst moest worden opgezet voor het vervaardigen en vertonen van films. Hij tekende hierbij aan dat 'de inschakeling van onderwijsprogramma's (...)

---

¹¹⁹ Ambtenaar Afdeling Kabinet van het departement van Onderwijs Fockema Andreae aan secretaris-generaal Van Dam, ongedateerd, NIOD, OWK 216e, inv. nr. 12.

¹²⁰ Verslag Schoevers *De strijd tegen de invoering van Duitse nazi-films*, ongedateerd, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 33.

in eersten aanleg met de medewerking van de betrokken afdeelingen moeten geschieden'.¹²¹ Dit lijkt een duidelijke verwijzing naar Schoevers' initiatief te zijn en wederom een poging van Van Dam om met zijn ambtenaren betrokken te blijven bij de verdere ontwikkeling van het 'schoolfilmwezen'.

Bij terugkomst van zijn studiereis schreef Schoevers in zijn verslag dat van Duitse zijde de wens bestond haast te maken met de invoering van een stichting voor het filmonderwijs.

'Dr. Zierold deelde volkomen mijn meening, dat indien het voornemen bestaat de film per 1 September [1941] in het leerplan op te nemen, thans reeds met de voorbereidingen moet worden aangevangen'.¹²²

Zoals ook in eerdere correspondentie met het departement gebeurde, verwoorde Schoevers de situatie zo dat de suggestie werd gewekt dat er vanuit Duitse kant druk lag op de invoering van het filmonderwijs. Hij wilde per 1 mei 1941 starten met de productie van films, zodat er naast Duitse films van het RWU ook 'enige producten van eigen bodem' konden worden vertoond waardoor 'het Nederlandse element' in het schoolfilmwezen tot uiting kon komen.¹²³ In het bijgesloten meerjarenplan schreef Schoevers over het gebruik van 4000 filmkopieën van de RWU en 4000 filmkopieën van de Stichting Nederlandsch Film Onderwijs in het eerste jaar.¹²⁴

Financiering

Na Schoevers' studiereis en Van Dams aankondiging van de oprichting van een afzonderlijke dienst voor het schoolfilmwezen, beide in januari 1941, leek het er heel even op dat de invoering van de schoolfilm toch niet door zou gaan. Ambtenaren op het departement hadden grote bezwaren tegen de door Schoevers voorgestelde financiering van zijn plannen. Zijn idee om de individuele leerlingenbijdrage te verhogen met 1,20 gulden stuitte vooral op verzet. Ook het alternatieve

---

¹²¹ Notulen vergadering afdelingschefs van het departement van Onderwijs en secretaris-generaal Van Dam, 17 januari 1941, NIOD, OWK 216e, inv. nr. 13.

¹²² Rapport Schoevers dienstreis naar Berlijn 10-17 januari 1941 aan secretaris-generaal Van Dam, 20 januari 1941, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 7.

¹²³ Ibidem.

¹²⁴ Driejarenplan opgesteld door Schoevers voor secretaris-generaal Van Dam, 20 januari 1941, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 7.

voorstel, de heffing op het schoolgeld, werd niet geschikt bevonden aangezien ouders, die het al zwaar hadden, zo extra werden belast.¹²⁵ Schoevers paste zijn voorstel aan en stelde in april 1941 een nieuw plan voor waarbij er nog maar 80 cent per leerling per jaar zou worden bekostigd.¹²⁶ Hij trachtte wederom zijn Duitse contacten te gebruiken om druk uit te oefenen op Van Dam. Hij nam contact op met Zierold in Berlijn, schreef hem over de financieringsdiscussie die de invoering van onderwijsfilms in het schooljaar 1941/1942 bemoeilijkte en verzocht hulp:

‘Ein schneller Entschluss ist jedoch unbedingt notwendig; Herr Oberregierungsrat Dr. Schwarz tut was er kann um die Angelegenheit möglichst zu beschleunigen, weil auch er unserer Meinung ist, dass spätestens am 1. Mai mit der Vorbereitung angefangen werden soll. Vielleicht wäre es möglich von Berlin aus den holländischen Behörden auf Grund Ihrer 8-jährigen Erfahrung, noch einmal dringend darauf hinzuweisen.’¹²⁷

Hoewel er in de archieven over de financiering geen communicatie is terug te vinden tussen Zierold en de Duitse autoriteiten in Nederland, werd er door de bezetter wel gehoor gegeven aan Schoevers' verzoeken. Uiteindelijk werd het financiële gat gedicht met middelen van de Rijkscommissaris zelf en niet via een verhoging van het schoolgeld.¹²⁸ Met 300.000 gulden van de Rijkscommissaris kon op 6 mei 1941 nu eindelijk de Stichting Nederlandsche Onderwijs Film (NOF) als afzonderlijke dienst van het departement worden opgericht.¹²⁹ Schoevers werd aangesteld als directeur van de Stichting en ontving een royaal jaarsalaris.¹³⁰ Het was hem gelukt om zijn vooroorlogse, eerder afgewezen plannen onder de nieuwe omstandigheden van de Duitse bezetting en gebruikmakend van de Duitse steun er op het departement doorheen te krijgen.

---

¹²⁵ Verslag Schoevers *De strijd tegen de invoering van Duitse nazi-films*, ongedateerd, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 33.

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ Brief Schoevers aan ambtenaar Ministerialrat van het Ministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksausbildung Zierold, 10 april 1941, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 1.

¹²⁸ Verslag Schoevers *De strijd tegen de invoering van Duitse nazi-films*, ongedateerd, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 33.

¹²⁹ Ibidem.

¹³⁰ Notulen vergadering bestuur Stichting NOF, 17 december 1941, NA, Archief van de Stichting Nederlandse Onderwijs Film (NOF) van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 1941-1969 (Onderwijs Film), 2.14.68, inv. nr. 2.

Van Dam probeerde waar mogelijk grip te houden op de initiatieven op het gebied van het filmonderwijs door bijvoorbeeld te trachten een van zijn inspecteurs met Schoevers mee te sturen op diens studiereis naar Berlijn en door in beleidsteksten aan te sturen op een afzonderlijke departementale filmdienst die in nauwe betrokkenheid met de onderwijsafdelingen zou functioneren. Toen hij echter eind november 1940 aantrad als secretaris-generaal, had Schoevers zich met zijn initiatief al in de kijker gespeeld van de Duitse autoriteiten. Met Duitse steun voor Schoevers' plannen van voornamelijk Zierold uit Berlijn en Schwarz van Hauptabteilung Erziehung und Kirchen, zat er voor Van Dam weinig anders op dan mee te werken aan de oprichting van de Stichting Nederlandsche Onderwijs Film. Waar in het begin Schoevers vooral schermde met Duitse druk, moet Van Dam in januari 1941 daadwerkelijk Duitse druk hebben gevoeld om ruim baan te geven aan Schoevers' initiatief.

Niettemin hield Van Dam een oogje in het zeil door in december 1941 een stichting in het leven te roepen die het initiatief van Schoevers moest begeleiden. Als voorzitter van dit bestuur wees Van Dam de gezaghebbende pedagoog Martinus Langeveld aan. De hoogleraar Pedagogiek aan de Rijksuniversiteit in Utrecht en aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam begon de eerste bestuursvergadering met een opvallende mededeling over de totstandkoming van de stichting en zijn directeur Schoevers:

‘Het bestuur bevindt zich in een eenigzins eigenaardige positie, daar het heeft voort te bouwen op reeds aangetroffen feitelijke toestanden. Dit was ook met spreker zelf het geval, toen hij benoemd werd en nog niet officieel in functie kon treden. Spreker heeft den Directeur, den Heer Schoevers, die reeds op aanwijzing van Duitsche zijde door den SG was benoemd, op die plaats aangetroffen. Het zal dus geen vraag meer zijn of het bestuur nog invloed zal uitoefenen op de keuze van de persoon van den Directeur; wellicht waren dan andere namen genoemd, maar wij hebben dit als fait accompli te aanvaarden.’¹³¹

Langeveld benadrukte verder dat hij niet vond dat Schoevers en de door de Duitsers aangestelde onderdirecteur C. Schreuder een slechte keuze waren, maar wel dat de salarissen van de twee ‘naar ambtelijke verhouding zeer hoog genoemd moeten worden’.¹³² Ook dat was al bij voorbaat bepaald door de secretaris-

---

¹³¹ Notulen vergadering bestuur Stichting NOF, 17 december 1941, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 2.

¹³² Ibidem.

generaal na overleg met de Duitse overheid. Naast Langeveld spraken nog twee andere leden van het bestuur hun onvrede uit over de gang van zaken en de hoogte van het salaris van de directeur. Ambtenaar Simon Elzinga, inspecteur middelbaar onderwijs en de NSB'er Willem Terpstra, Gemeentelijk Inspecteur van het Lager Onderwijs in Utrecht, vonden het lastig om voor de benoeming van de directeur bestuurlijke verantwoordelijkheid te dragen omdat zij in deze keuze niet waren gekend.¹³³

Niet alleen de procedure van aanstelling van Schoevers, ook het tijdpad werd door de bestuursleden in twijfel getrokken. Tijdens de tweede bestuursvergadering wierp Terpstra de vraag op of het wel de geschikte tijd was om in Nederland de onderwijsfilm in te voeren, nu er overal een materialen- en grondstofschaarste heerste. Waren de grote investeringen in dit project onder deze omstandigheden wel te verdedigen? Voorzitter Langeveld reageerde daarop door vast te stellen dat geen van de leden van het bestuur behoorde tot de initiatiefnemers van de onderwijsfilm:

‘De Duitse autoriteiten hebben de oprichting gewild en de SG is daarin meegegaan. Als men spreker had gevraagd of hij het wenschelijk achtte op dit oogenblik de film bij het Nederlandsche onderwijs in te voeren, zou hij daarop zeer zeker niet met een volmondig “ja” hebben geantwoord. De SG heeft gezocht naar hem geschikt voorkomende personen en die verzocht ervan te maken, wat er onder de huidige omstandigheden van te maken is.’¹³⁴

Alle scepsis van Langeveld en secretaris-generaal Van Dam ten spijt, bleek een groot gedeelte van de leraren in het Nederlandse onderwijs open te staan voor het gebruik van het nieuwe leermiddel in hun klas.¹³⁵ Uit een in 1943 door de stichting gehouden enquête onder de Nederlandse scholen bleek dat van de 6000 respondenten zestig procent voorstander was van de invoering van de onderwijsfilm.¹³⁶ Het lukte de stichting om tussen 1941 en 1945 zo’n 75.246 leerlingen van

---

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ Notulen vergadering bestuur Stichting NOF, 8 januari 1942, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 2.

¹³⁵ ‘Vergiftiging van onze schooljeugd’, *Ons Vaderland. Het blad van en voor Vrije Nederlanders*, Kerstmis 1941, 3.

¹³⁶ Jaarverslag 1943 Stichting Nederlandsche Onderwijsfilm, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 3.

lagere, middelbare en kweekscholen naar educatieve onderwijsfilms te laten kijken. In hun eigen klaslokaal keken leerlingen naar in Nederland geproduceerde educatieve onderwijsfilms zoals ‘Elfstedentocht en schaatsen maken’ en ‘Veluwe I (Heide en Zand)’ en ‘Dakpannen’. Alleen al tot 1943 werden 32 educatieve onderwijsfilms in Nederland geproduceerd, waarbij de onderwerpen zich vooral richtten op plant-, dier- en streekkunde.¹³⁷

De onderwerpkeuze van deze eerste films sloot aan bij de ideeën uit de Reformpedagogiek en de Nieuwe Schoolbeweging dat het onderwijs beter moest aansluiten op de belevingswereld van de leerling en tevens een brug moest slaan tussen de stadse leerlingen en haar stadse omgeving en het ‘echte’ buitenleven. Tijdens de bezetting zijn er uitsluitend Nederlandse producties in de klassen vertoond, dus vanuit Duitsland geïmporteerde nationaalsocialistisch propagandamateriaal was geen sprake. De kopieën van de RWU vonden nooit hun weg naar de Nederlandse klaslokalen, een wapenfeit dat Schoevers na de bezetting altijd gebruikt heeft als bewijs voor zijn geslaagde strategie om het nationaalsocialisme uit het klaslokaal te weren.¹³⁸ Na de bezetting bleef de NOF onderwijsfilms produceren en leverde zij in de jaren vijftig films aan een derde van het Nederlandse scholenbestand, in die tijd zo’n 4.000 scholen.¹³⁹

Mogelijkheden en grenzen van onderwijsvernieuwing

In hun toonaangevende studie *Tinkering toward utopia* analyseren de historisch pedagogen David Tyack en Larry Cuban waarom sommige onderwijsvernieuwingen wel kans van slagen hebben en andere niet. Zij benadrukken in hun analyse de complexe wisselwerking tussen de doelen en de processen van onderwijsvernieuwing.¹⁴⁰ Als case study gebruikten zij hiervoor het openbare onderwijssysteem van de Verenigde Staten van Amerika in de twintigste eeuw. De onderwijsvernieuwing in Nederland tijdens de Duitse bezetting verschilde vanzelfsprekend fundamenteel van de democratische context in de Verenigde Staten die bij Tyack en Cuban centraal staat. Juist daarom is het echter interessant om aan de hand van

---

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ Verslag Schoevers *De strijd tegen de invoering van Duitse nazi-films*, ongedateerd, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 33.

¹³⁹ Masson, *Watch and learn*, 19.

¹⁴⁰ Cuban en Tyack, *Tinkering toward utopia*, 1.

Tyacks en Cubans constateringen te zien welke processen in zowel democratische als niet-democratische staatsbestellen plaatsvinden in relatie tot onderwijsvernieuwing.

Beide auteurs definiëren onderwijsvernieuwing als ‘planned efforts to change schools in order to correct perceived social and educational problems’.¹⁴¹ Zij constateren in hun studie dat processen van onderwijsvernieuwing vaak langdurig en complex zijn en veelal geleidelijk en stapsgewijs plaatsvinden.¹⁴² Dit sluit aan bij de geleidelijke procesgang van zowel de introductie van het filmonderwijs als bij de poging tot invoering van het heemkundeonderwijs. Beide processen kennen een langdurige vooroorlogse aanloop. Tyack en Cuban constateerden daarnaast dat onderwijsvernieuwingen de meeste kans van slagen hadden als zij niet ingingen tegen de ‘grammar of schooling’: de bestaande institutionele vormen van onderwijs zoals het classificeren van leerlingen, het gebruik van klaslokalen, het organiseren van onderwijs en kennis in vakken.¹⁴³ Varianten op of toevoegingen aan de al bestaande ‘grammar of schooling’ hadden dus de meeste kans van slagen.

Dit verklaart deels het succes van het filmonderwijs. Deze vernieuwing veranderde de ‘grammar of schooling’ niet fundamenteel en was eerder een gemoderniseerde variant op de onderwijsplaat. Onderwijsvernieuwingen die afwijken van de ‘grammar of schooling’, zoals de introductie van het vakoverstijgende heemkundeonderwijs, hebben volgens de theorie van Tyack en Cuban minder kans van slagen. Deze onderwijsvernieuwingen conflicteren met culturele opvattingen van de maatschappij over wat een ‘echte school’ moet omvatten en zijn daarom vaak niet succesvol.¹⁴⁴ Hoewel er op lokaal niveau in de jaren voor de bezetting volop geëxperimenteerd werd met het heemkundeonderwijs kon het niet op een brede steun vanuit het onderwijswerkveld rekenen.¹⁴⁵

Bovenal blijkt uit de analyse van de besluitvorming over de invoering

---

¹⁴¹ Ibidem, 2.

¹⁴² Ibidem, 5.

¹⁴³ Cuban en Tyack, *Tinkering toward utopia*, 86-87; Tyack en William Tobin, ‘The “grammar” of schooling. Why has it been so hard to change?’, *American Educational Research Journal*, 3 (1994) 453-479, aldaar 454.

¹⁴⁴ Cuban en Tyack, *Tinkering toward utopia*, 86-87; Tyack en Tobin, ‘The “grammar” of schooling’, 478.

¹⁴⁵ *Het onderwijs in 1940* Inspectie van het onderwijs, 308-319, 376-378, 381-384, 356-357, 499-500.

van het filmonderwijs en het heemkundeonderwijs dat de steun van het onderwijsveld voor een onderwijshervorming van groot belang is. Doordat het filmonderwijs enthousiast werd ontvangen door de scholen, werd het daadwerkelijk een blijvend succes. Bij het heemkundeonderwijs was een tegenovergestelde reactie te zien; onderwijsorganisaties en leraren distantieerden zich vanwege de nationaalsocialistische connotatie. Deze was veel minder nadrukkelijk aanwezig bij het filmonderwijs, omdat er geen Duitse propagandafilms werden vertoond.

Op ambtelijk niveau laten beide casussen zien dat de speelruimte van Van Dam afhankelijk was van de Duitse bezetter. Bij het heemkundeonderwijs was de Duitse interesse vrijwel afwezig. Dit gaf Van Dam aanzienlijke ruimte om zelf sturing te geven aan het beleid. Het gaf tegelijkertijd NSB'ers de mogelijkheid zich met het heemkundeonderwijs te bemoeien. Van Dam gebruikte zijn positie om NSB'ers van Mussert waar mogelijk op afstand te houden. Daarnaast zette hij geen vaart achter de invoering van het heemkundeonderwijs. Zijn publiekelijke steun voor het project verbloemde zijn ambtelijke afzijdigheid. Bij het filmonderwijs was Van Dams handelingsruimte beperkt door de Duitse interesse voor het onderwerp na aandringen van Schoevers zelf. Van Dam ervoer Duitse druk om met Schoevers in zee te gaan. Het enige wat hij kon doen en ook deed was waar mogelijk Schoevers' initiatief inkapselen in de structuur van het departement. Hij voer in beide gevallen sterk op de adviezen van zijn ambtenaren.

4

De politisering van het lokale onderwijs

In juli 1942 werden een leraar uit Harderwijk, een leraar uit Deventer en een leraar uit Harderberg ontslagen. Een leraar in Eindhoven kreeg een waarschuwing en een schooldirecteur in Tilburg een officiële berisping. Naar een leraar in Apeldoorn en een rector in Groningen werd een ‘disciplinair onderzoek’ ingesteld. Het ‘Tätigkeitsbericht’ van juli 1942, opgesteld door Duitse ambtenaren onder de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz, geeft een indruk van de disciplinaire maatregelen die door de Duitse bezetter werden genomen tegen leraren en schoolleiders in een doorsnee bezettingsmaand in het jaar 1942.¹ Al deze maatregelen gebeurden op last van de Duitse bezetter. Het onderzoek werd uitgevoerd door ambtenaren van het departement van Onderwijs.²

Disciplinaire maatregelen waren vaak een reactie op ‘politieke incidenten’ die op scholen hadden plaatsgevonden. Het disciplinair onderzoek naar de bovengenoemde rector in Groningen was bijvoorbeeld het gevolg van een klacht over de condoleancebrief van zijn hand aan een leerling en zijn familie. De broer van de leerling was een van de 71 Nederlanders die op 3 mei 1942 in concentratiekamp Sachsenhausen gefusilleerd was als straf voor zijn betrokkenheid bij de verzetsgroep De Ordedienst.³ Deze handeling was door een leraar opgevat als ‘demonstratie’ tegen de Duitse bezetter. Zijn klacht was bij de Duitse autoriteiten terechtgekomen en moest nu op last van de Generalkommissar door inspecteur E.H. Renkema verder worden onderzocht.⁴

Veel schoolleiders kregen tijdens de bezetting te maken met dit soort ‘politieke’ incidenten op hun scholen, aangezien de schoolomgeving politiseerde. Symbolen, gebeurtenissen, uitspraken en handelingen die voorheen niet als politiek werden gezien, kregen in de context van de nationaalsocialistische bezetting nu wel een politieke lading. Zo kon de condoleancebrief van de Groningse rector worden uitgelegd als een anti-Duitse uiting. Dit was tekenend voor de dynamiek in deze periode. Ouders, leerlingen en leraren uit NSB-kringen klaagden regelmatig bij de hogere autoriteiten over pesterijen of over de anti-Duitse sfeer op de scholen. Aangezien schoolleiders door de bezettingsautoriteiten verantwoordelijk

---

¹ Maandverslagen ontslagen en aanstellingen, *Tätigkeitsbericht* maand juli 1942, NIOD, 020, inv. nr. 896.

² Ibidem.

³ ‘Robert Adolf de Vries’, *Oorlogsgravenstichting*, <https://oorlogsgravenstichting.nl/personen/164752/rober-adolf-de-vries> (geraadpleegd op 6 augustus 2024).

⁴ Brief Inspecteur Renkema aan secretaris-generaal Van Dam, 26 juni 1942, NA, 2.14.01.02, inv. nr. 38.

werden gehouden voor de orde en rust op hun scholen, waaronder het handelen en zelfs de houding van hun leraren en leerlingen, zette dit druk op schoolleiders.⁵

Deze bleken niet in staat 'de politiek' in bezettingstijd buiten de school te houden. Met de leerlingen, leraren en schoolleiders kwamen iedere morgen de politieke conflicten van buiten de schoolomgeving binnen. Een bijkomende factor in de politisering van de onderwijsomgeving was de toename in aanstellingen van NSB-burgemeesters, NSB-wethouders en NSB-gemeenteambtenaren in de loop van 1941.⁶ Zij gebruikten hun positie om druk uit te oefenen op schoolleiders van de openbare scholen om nationaalsocialistisch onderwijs- en personeelsbeleid te voeren. Hierdoor politiseerde de lokale schoolomgeving verder vanaf zomer 1941.

In dit hoofdstuk analyseer ik de druk die Nederlandse nationaalsocialisten en NSB'ers op lokaal niveau op het onderwijs uitoefenden. De centrale vraag is hoe de verschillende niveaus daarop reageerden. Ik onderscheid bij de beantwoording van die vraag twee algemene vormen van nationaalsocialistische persie. Allereerst waren er de klachten van leerlingen, ouders, leraren, schoolleiders en onderwijsinspecteurs uit de NSB-gelederen over anti-Duitse en anti-NSB handelingen, houdingen en opmerkingen van leerlingen, leraren en schoolleiders. De klagers richtten zich tot NSB-ambtenaren op het departement, het Opvoedersgilde en de Duitse autoriteiten, van de lokale Beauftragte en ambtenaren van de Hauptabteilung Erziehung und Kirchen tot de Rijkscommissaris aan toe.⁷ Klachten leidden veelal tot onderzoeken door Nederlandse ambtenaren en in sommige gevallen daadwerkelijk tot straffen, variërend van een officiële berisping tot ontslag en gevangenschap van leraren en schoolleiders.⁸

---

⁵ De Pater, *Het schoolverzet*, 75; Circulaire secretaris-generaal Van Dam aan rectoren vhm, 29 januari 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 22.

⁶ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 327.

⁷ Onder andere: Brief waarnemend chef Kabinet departement van Onderwijs aan Inspecteur Noordijk, 7 juni 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 201; Brief Procureur-Generaal Van Genechten aan waarnemend secretaris-generaal van Justitie Tenkink, 16 oktober 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 201; Brief bestuur R.K. Meisjeslyceum in Den Haag aan waarnemend secretaris-generaal Reinink, 12 november 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 410; Brief F.L.H. Schmidt aan Gemachtigde Van Rossem, 13 januari 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 420; Brief Gymnasiast F. W. aan hoofdredacteur van de Storm SS, weekblad der Germaansche SS in Nederland Van Etten, 19 juni 1943, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 646.

⁸ Maandverslagen ontslagen en aanstellingen, Tätigkeitsbericht maand juli 1942, NIOD, Verwaltung, 020, inv. nr. 896.

De tweede categorie van nationaalsocialistische pressie kwam voort uit de toename van het aantal NSB'ers in het lokale bestuur.⁹ Nieuw aangestelde NSB-burgemeesters, wethouders en gemeentebambtenaren gebruikten hun bevoegdheden om leraren van gemeentelijke openbare scholen te verplichten tot het volgen van nationaalsocialistische bijscholing, collecteren voor de Winterhulp of het bezoeken van nationaalsocialistisch georiënteerde tentoonstellingen met leerlingen.¹⁰

De veranderde context zorgde voor een nieuwe dynamiek bij conflicten. Incidenten op scholen werden sneller in een politieke context geplaatst. Het al dan niet optreden van de schoolleider kon gemakkelijk worden uitgelegd als anti-Duits of anti-NSB, met alle gevolgen van dien. Het was voor schoolleiders onduidelijk hoe ver de bevoegdheden of invloed van lokale NSB'ers, NSB-burgemeesters of lokale Duitse autoriteiten reikte. Vanuit deze kwetsbare positie vroegen verschillende schoolleiders bij conflicten met lokale NSB'ers of met de Duitse autoriteiten steun en bescherming van ambtenaren van het departement van Onderwijs of van secretaris-generaal Jan van Dam. Individuele scholen werden hierdoor soms een speelbal in de machtsstrijd tussen lokale nationaalsocialisten, NSB'ers, het lokale Duitse bestuur en het centrale bestuur. Het openbaar onderwijs was het meest kwetsbaar voor de lokale nationaalsocialistische pressie, omdat het directer onder zeggenschap van de overheid stond dan het bijzonder onderwijs. In bezettingstijd vormden de eigen besturen in het bijzonder onderwijs een weliswaar fragiele maar dan toch extra beschermlaag die in het openbaar onderwijs ontbrak.

In dit hoofdstuk benoem ik eerst de incidenten die voortkwamen uit klachten van lokale NSB-ouders, leerlingen en leraren. Daarna worden conflicten tussen de scholen en de NSB-burgemeesters behandeld. Het hoofdstuk eindigt met aandacht voor de controverse rondom een verplichtstelling eind februari 1942 door secretaris-generaal Van Dam voor zowel bijzondere als openbare scholen aangaande aanplakbiljetten van de Waffen-SS en de Nederlandse Jeugdstorm. Dit zorgde voor veel onrust in het gehele Nederlandse onderwijs. Deze casus

---

⁹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 327.

¹⁰ Circulaire van burgemeester De Ruyter van Steveninck van de gemeente Leiden aan de schoolhoofden in zijn gemeente, 27 oktober 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 752; Brief bestuur BNO aan secretaris-generaal Van Dam, 21 november 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 563; Brief burgemeester De Ruyter van Steveninck van de gemeente Leiden aan onderwijspersoneel hbs in Leiden en Gemeentelijk Gymnasium in Leiden, 7 december 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 253.

toont nogmaals de kwetsbare positie van het openbaar onderwijs voor nationaal-socialistische druk.

Politiek in de school

Eén van de voornaamste doelstellingen van de Nederlandse en Duitse autoriteiten tijdens de bezetting was het bewaken van orde en rust in de scholen. Tijdens de allereerste radiotoespraak van secretaris-generaal Gerrit van Poelje, daags na de Duitse inval en Nederlandse overgave, kregen leraren en schoolleiders in het Nederlandse onderwijs deze taak opgedragen.¹¹ Na de ongeregelde heden op Anjerdag in het eerste bezettingsjaar werden alle schoolleiders van Haagse middelbare scholen door dr. Ernst Schwebel, de Duitse Beauftragte van regio Zuid-Holland, in een mondeling overleg gewezen op hun taak om leraren en leerlingen streng toe te spreken en te voorkomen dat dit soort uitingen nogmaals voordeden.¹² De herbevestiging van het al voor de bezetting geldende uniform- en insigneverbod in oktober 1940 van waarnemend secretaris-generaal Hendrik Jan Reinink moet dan ook worden gezien in de context van zijn pogingen politieke uitingen op scholen tot een minimum te beperken.¹³ Naast het aandringen van de Nederlandse autoriteiten om de politiek uit de school te bannen, was het ook in het belang van de schoolleiders zelf om zo min mogelijk politieke uitingen op school te laten plaatsvinden. De rector van het R.K. Gymnasium en hbs in Rotterdam schreef in februari 1941 een brief aan de ouders van zijn leerlingen waarin hij hen om medewerking vroeg in de vorm van een tassencontrole:

‘In het belang van Uw jongen, van U zelf en niet het minst van de school roepen wij met aandrang Uw krachtige medewerking in. Deze kan U ons verlenen door zelf bij herhaling de boeken, agenda’s enz. na te gaan om te zorgen dat niets naar school wordt meegenomen, waarop aanmerking gemaakt kan worden.’¹⁴

---

¹¹ Eerste mededeling secretaris-generaal van OWK, 16 mei 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 1.

¹² Brief Beauftragte Zuid-Holland Schwebel aan Rijkscommissaris Seyss-Inquart, hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz en hoofd Hauptabteilung Wissenschaft, Volksbildung und Kulturpflege Plutzer en medewerker Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda Wehofsich, 11 juli 1940, NIOD, Verwaltung, 020, inv. nr. 410.

¹³ Brief waarnemend secretaris-generaal Reinink aan alle Nederlandse schoolbesturen, 8 oktober 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 91.

¹⁴ Brief rector RK Gymnasium en hbs in Rotterdam aan ouders, 6 februari 1941, NIOD,

Zo kon gezamenlijk worden voorkomen dat de jongeren en de school in moeilijkheden zouden komen. Het was echter onmogelijk om alle politieke uitingen uit de school te verbannen.

Naast verordeningen waarin hij opriep tot het weren van politiek in de scholen, creëerde de bezettende macht ook een nieuwe functie op het departement van Onderwijs om toe te zien op de orde en rust op de scholen. Op 15 november 1940 benoemde Rijkscommissaris dr. Arthur Seyss-Inquart de NSB'er Piet van Rossem als Gemachtigde van de Rijkscommissaris voor het Toezicht op de Orde en Rust op de Scholen (Gemachtigde Orde en Rust).¹⁵ Hij moest meldingen van anti-Duitse en anti-NSB uitingen onderzoeken, mocht daartoe lessen bijwonen en diende schoolleiders, leraren en leerlingen te ondervragen. Tegen leraren die de orde en rust op scholen niet handhaafden, mocht Van Rossem 'stappen (...) ondernemen'. In praktijk betekende dit dat hij aan secretaris-generaal Jan van Dam rapporteerde en hem advies gaf welke maatregelen te treffen. Hij informeerde ook Generalkommissar dr. Friedrich Wimmer met zijn rapportages.¹⁶ In de loop van 1941 werd Van Rossem vervangen door NSB'er Dirk Gerardus Noordijk. Hij kreeg de titel Inspecteur van het Onderwijs in Algemeenen Dienst en rapporteerde direct aan Van Dam.¹⁷ Beide heren functioneerden als aanspreekpunt op het departement van Onderwijs voor klachten over anti-Duitse en anti-NSB incidenten op de Nederlandse scholen. Een groot gedeelte van de klachten die zij behandelden ging over pesterijen, verwensingen en buitensluiting van leerlingen die bekend stonden als pro-Duits en voorstanders van de NSB.

Pesterijen, verwensingen en buitensluiting

De pesterijen waarmee leerlingen uit NSB-families tijdens de bezetting te maken kregen, waren een bron van politieke incidenten. In september 1941 schreef een bezorgde vader aan een vertegenwoordiger van het Opvoedersgilde, de

---

Schoolverzet, 257f, inv. nr. 4.

¹⁵ Brief Generalkommissar Wimmer aan waarnemend secretaris-generaal Reinink, 15 november 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 414.

¹⁶ Brief Rijkscommissaris Seyss-Inquart aan Gemachtigde Van Rossem, 15 november 1940, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 12; NIOD, Archief Gemachtigde van den Rijkscommissaris voor het Toezicht op de Orde en Rust in de Scholen (Gemachtigde Orde en Rust), 114a, inv. nr. 1-4.

¹⁷ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 212.

onderwijsvakorganisatie van de NSB, over de pesterijen die zijn dochter op school moest ondergaan:

‘Het is toch te dwaas, dat mijn kind het leven vergald moet worden, omdat één kind het goed vindt, alle anderen tegen haar op te stoken! (...) Het is zodoende dus feitelijk een optreden tegen mij als N.S.B.er: mij wil men treffen door mijn kind.’¹⁸

Hij vroeg of het niet mogelijk was om ‘zoo’n opstooker van school te jagen’.¹⁹ Een andere vader schreef aan inspecteur Noordijk in de zomer van 1941 over de pesterijen op school die zijn dochter sinds Anjerdag 1940 moest verdragen. Haar ploeggenoten van het roeiteam waren ‘z.g. verhinderd’ wanneer zij met haar moesten trainen. Klasgenoten maakten kleinere opmerkingen tegen haar, bijvoorbeeld dat ze moesten overgeven als ze haar zagen.²⁰ Op het lyceum van zijn dochter heerste volgens de vader een ‘anti-stemming’ waar de rector te weinig tegen optrad.²¹ Noordijk ontving in 1943 een brief van een eindexamenleerling van het Amsterdams Lyceum die zelf klaagde over pesterijen. Zij gaf het voorbeeld dat niemand naast haar wilde zitten. ‘Wanneer nog enigen naar een plaats lopen te zoeken, wordt hun onder grote hilariteit de plaats naast mij aangeboden’.²² De namen van haar plaaggeesten gaf ze aan Noordijk door.²³ Ze bood hem tevens aan om aantekeningen te maken van de anti-Duitse uitspraken van haar geschiedenisleraar en deze op te sturen.

De klachten van NSB’ers die het departement bereikten, al dan niet direct gericht aan ambtenaren van het departement van Onderwijs, indirect via het Opvoedersgilde, de Duitse lokale of Duitse centrale autoriteiten, waren bovenal klachten over pesterijen en buitensluiting van NSB-leerlingen. Deze werden vaak gevolgd door klachten over de ‘anti-Duitse’ en ‘anti-NSB’-stemming op de school. Aan beide werd volgens de briefschrijvers over het algemeen te weinig gedaan door

---

¹⁸ Brief W.D.F. S. aan Opvoedersgilde, september 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 62.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Brief S. aan Inspecteur Noordijk, 26 augustus 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 61.

²¹ Brief S. aan leider Opvoedersgilde Den Haag F. Breedveld, 4 augustus 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 61.

²² Brief S. S. aan Inspecteur Noordijk, 31 oktober 1943, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 61.

²³ Ibidem.

het onderwijzend personeel en de schoolleider. Het historisch onderzoek dat in de afgelopen jaren is verricht naar kinderen van NSB'ers en SS'ers bevestigt dit beeld. Uit de getuigenissen van NSB'ers, opgeschreven door historici Johannes Houwink ten Cate en Nanno in 't Veld, blijkt dat het niet gemakkelijk was voor NSB'ers om tijdens en na de bezetting geaccepteerd te worden door de rest van de maatschappij: zij werden behandeld als een gehate minderheid.²⁴ Uit getuigenissen van NSB'ers en hun (klein)kinderen in het boek *Een leven lang gezwezen. Getuigenissen van voormalige NSB'ers en hun familie* van Alie Noorlag komt hetzelfde naar voren. NSB-leerlingen werden gepest door andere leerlingen. Door leraren werden zij regelmatig op een negatieve manier behandeld of gewoonweg genegeerd.²⁵

Historicus Chris van der Heijden bevestigt dit beeld eveneens in zijn studie naar kinderen van foute ouders. Hij signaleert dat waar deze negatieve behandeling tijdens de bezetting nog voorzichtig was, dat na de bezetting niet langer nodig was.²⁶ De school was volgens hem de gevaarlijkste plaats voor kinderen van NSB'ers. 'Daar was het immers onmogelijk je aan de groep te onttrekken'.²⁷ Uit een enquête van het *Historisch Nieuwsblad* in 2002 onder zeshonderd NSB-kinderen blijkt dat ze 'op grote schaal gemeden, gepest en uitgescholden [werden] door klasgenootjes en buurtkinderen'.²⁸ Historica Ismee Tames schrijft in haar onderzoek naar kinderen van NSB'ers dat het niet ongebruikelijk was dat deze kinderen van hun klasgenoten te horen kregen dat zij hen na de bevrijding op zouden hangen aan de hoogste boom.²⁹ De pesterijen en buitensluiting tijdens en na de bezetting zijn een duidelijke bron van leed geweest voor NSB-kinderen die door historici voor mij al uitvoerig is onderzocht. Aan de klachten van NSB-ouders en kinderen, die tijdens de bezetting indirecte druk uitoefenden op individuele leerlingen, leraren en schoolleiders in het onderwijs, is echter in de historiografie veel minder aandacht besteed.

---

²⁴ Johannes Houwink ten Cate en Nanno in 't Veld, *Fout. Getuigenissen van NSB'ers* (Den Haag 1992).

²⁵ Alie Noorlag, *Een leven lang gezwezen. Getuigenissen van voormalige NSB'ers en hun familie* (Bedum 2007) 45.

²⁶ Chris van der Heijden, *Kinderen van foute ouders. Hun verhaal* (Amsterdam 2014) 168-169.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Jannie Boersma, *Kinderen van de NSB. Interviews met kinderen van 'foute ouders'* (Aalten 2006) 11.

²⁹ Ismee Tames, *Besmette jeugd. De kinderen van NSB'ers na de oorlog* (Amsterdam 2009) 25.

Institutionele behandeling klachten

Klachten over pesterijen, anti-Duitse en anti-NSB uitingen en handelingen op de scholen bereikten op verschillende manieren de hogere Duitse en Nederlandse autoriteiten. In de meeste gevallen schreven NSB-ouders of leraren brieven naar NSB'ers op sleutelposities binnen de Nederlandse overheid zoals gemachtigde Van Rossem en later inspecteur Noordijk. De eerste kreeg in de praktijk echter weinig voor elkaar omdat hij aan alle kanten door de ambtenaren van het departement van Onderwijs werd tegengewerkt, secretaris-generaal Van Dam inclusief. Deze legde vrijwel alle adviezen van Van Rossem naast zich neer en drong bij dr. Heinrich Schwarz, dr. Friedrich Wimmer en Seyss-Inquart aan op Van Rossems ontslag.³⁰ De pro-Duitse Van Dam had weinig op met Anton Mussert en zijn NSB en had er bij zijn aanstelling bij Wimmer op aangedrongen dat hij niet wenste te worden tegengewerkt of beïnvloed door de NSB.³¹ Ondanks eerdere toezeggingen werd Van Dam in de loop van 1941 door de bezetter gedwongen voor verschillende posities op zijn departement NSB'ers aan te nemen. Van Rossem werd wegens onbehoorlijk functioneren op voorspraak van Van Dam vervangen door de NSB'er Noordijk als Inspecteur van het Onderwijs in Algemeenen Dienst.³²

Noordijk kreeg door zijn betere relatie met Van Dam meer voor elkaar dan zijn voorganger. Toch werden zijn activiteiten aan banden gelegd, bijvoorbeeld in de kwestie van de benoemingen.³³ Van Dam bedong bij Schwarz, hoofd van de Duitse Hauptabteilung Erziehung und Kirchen, dat Noordijk alleen in uitzonderlijke gevallen na overleg met hem benoemingen zou overleggen met Schwarz.³⁴ Dit voorbeeld van inkapseling op het departement laat zien dat Van Dam graag de controle hield over wat wel en niet met de Duitse autoriteiten werd gedeeld. Waar mogelijk hield hij de afhandeling van klachten binnen het departement en beperkte hij Noordijk in zijn zelfstandig handelen.³⁵ Naast Van Rossem en later Noordijk konden NSB'ers ook terecht bij het Opvoedersgilde, de

---

³⁰ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 206.

³¹ Knegtmans, Schulten en Vogel, *Collaborateurs van niveau*, 250, 263.

³² *Ibidem*, 260.

³³ Zie hoofdstuk twee.

³⁴ Brief secretaris-generaal Van Dam aan hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz, 18 augustus 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 213.

³⁵ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 212.

onderwijsorganisatie van de NSB. Robert van Genechten was leider van het Opvoedersgilde en tevens procureur-generaal bij het Gerechtshof in Den Haag. In hoofdstuk een werd al beschreven hoe hij zijn functie gebruikte om ambtenaren van het departement van Onderwijs onder druk te zetten om in te grijpen op verschillende scholen waar volgens hem een anti-Duitse stemming heerste.³⁶ Hoewel Van Rossem, Noordijk en Van Genechten op hun sleutelposities in het Nederlandse bestuur het een schoolleider of leraar lastig konden maken met hun onderzoek, had hun handelen uiteindelijk geen verstrekkende gevolgen voor het Nederlandse onderwijs. Daarvoor was hun aantal te gering, waren hun posities te veel ingebed binnen de departementale structuur en werd hun slagvaardigheid beperkt door Van Dam.

Omgang van schoolleiders met ‘politieke’ incidenten op hun scholen

Als klachten het departement van Onderwijs bereikten, kwamen ze op het bureau van Van Rossem en later Noordijk en hun medewerkers terecht. De eerste stap in hun onderzoek was vervolgens een brief aan de schoolleider met de vraag om nadere uitleg van het incident. Vrijwel alle schoolleiders probeerden in hun communicatie met de inspecteurs het incident te de-escaleren. Veelal namen zij de daders, leerlingen of leraren die werden beticht van een anti-NSB of anti-Duitse houding, in bescherming door hun uitspraken af te zwakken, te contextualiseren en waar mogelijk te depolitiseren. Toen rector Christiaan Pieter Gunning van het Amsterdams Lyceum in het najaar van 1941 Noordijk informeerde over verschillende incidenten die op zijn school hadden plaatsgevonden, bevestigde deze dat de door hem genoemde leerlingen ‘inderdaad leerlingen [waren] die zich nogal eens door hun gevoelens laten meeslepen’, maar schreef hij daarbij ook dat hij nooit enige klachten over hen had vernomen.³⁷ De rector impliceerde hiermee dat het pestgedrag ten opzichte van de NSB-leerling eenmalig zou zijn geweest. Bij een andere leerling die de NSB-leerling een landverrader had genoemd, wees hij op de verzachtende omstandigheden: de NSB-leerlinge had zelf gevraagd om een eerlijk antwoord waarom de hele klas haar links liet liggen. De rector had de

---

³⁶ Brief Procureur-Generaal Van Genechten aan waarnemend secretaris-generaal van Justitie Tenkink, 16 oktober 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 408.

³⁷ Brief rector Gunning van het Amsterdams Lyceum aan Inspecteur Noordijk, 2 oktober 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 61.

leerling er natuurlijk op gewezen dat zij dit soort dingen beter niet meer kon zeggen ‘omdat daardoor moeilijkheden kunnen ontstaan.’³⁸ Waarnemend rector Jan Coenraad Kamerbeek van het Murmellius Gymnasium in Alkmaar ontkende in zijn correspondentie met Noordijk iets te weten over ‘onaangename voorvallen’ tussen zijn leerlingen en de NSB-leerling. Hij was van mening dat

‘van een gehets of van boycotten tegen of van het meisje X (...) geen sprake [is]; haar klasgenooten gaan niet met haar om, maar verstrekken haar, zoo noodig wel inlichtingen school betreffende.’³⁹

De pesterijen werden in veel gevallen door de schoolleiders gedepolitiseerd; de slachtoffers werden niet gepest door hun affiliatie met de NSB, maar door hun stugge karakter, aanvallende houding of door hun eigen gedrag.⁴⁰ De rector schreef dat hij het vorige schooljaar nog had geprobeerd om de onderlinge verhoudingen tussen de leerlingen en de NSB-leerling te verbeteren, maar dat hij daar niet in geslaagd was. Dat kwam volgens hem voornamelijk door de NSB-leerling zelf, omdat zij tactloos zou zijn. Hij gaf als voorbeeld dat ze het afgelopen jaar regelmatig dreigde een klacht in te dienen bij de Ortskommandant om zo de school te laten sluiten. ‘Zulke uitingen zijn niet bevorderlijk voor de goede verstandhouding’, aldus de Alkmaarse rector.⁴¹ Bij een conflict op het Baarnsch Lyceum in november 1941 wees rector Jan Arend vor der Hake op het stugge karakter van de gepeste leerling als verklaring voor de pesterijen in plaats van zijn

---

³⁸ Ibidem.

³⁹ Brief waarnemend rector Kamerbeek van het Murmellius Gymnasium in Alkmaar aan Inspecteur Noordijk, 16 september 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 60.

⁴⁰ Brief secretaris-generaal Van Dam aan Inspecteur Noordijk, 26 november 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 61; Brief waarnemend rector Kamerbeek van het Murmellius Gymnasium in Alkmaar aan Inspecteur Noordijk, 16 september 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 60; Brief rector Vor der Hake van het Baarnsch Lyceum aan secretaris-generaal Van Dam, 21 november 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 61; Brief rector Gunning van het Amsterdams Lyceum aan Inspecteur Noordijk, 18 september 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 61.

⁴¹ Brief waarnemend rector Kamerbeek van het Murmellius Gymnasium in Alkmaar aan Inspecteur Noordijk, 16 september 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 60.

NSB-achtergrond.⁴² Rector Johannes Bruijn van het Vossius Gymnasium in Amsterdam erkende richting Noordijk dat een NSB-leerling op zijn school buiten de klas viel, maar benadrukte dat zij hier zelf aan had bijgedragen door ‘stekelige opmerkingen’ te maken. Dat had tot verwijdering tussen haar en haar klasgenoten geleid.⁴³

Het bleek in de praktijk lastig voor Van Rossem, Noordijk en hun medewerkers om op basis van de vaak verzachtende verklaringen van schoolleiders verdere stappen te ondernemen. Eén van de medewerkers schreef dat er tegen de pesterijen weinig gedaan kon worden: ‘...omdat toch alles ontkend wordt en er meestal geen getuigenverklaringen zijn, waarop tot enig voorstel voor strafmaatregelen geadviseerd kan worden.’⁴⁴ Toch legde hun betrokkenheid bij incidenten een zekere druk op schoolleiders om te handelen. Zo paste een Amsterdamse rector een straf toe die hij volgens eigen zeggen nog nimmer had toegepast. Hij schorste de betrokken leerlingen, gaf hen strafwerk en verbood hen de kerstviering bij te wonen.⁴⁵ Op het Christelijk Lyceum in Hilversum werden leerlingen voor twee weken geschorst naar aanleiding van een anti-Duitse opmerking.⁴⁶ De rector van het Vossius Gymnasium meldde Noordijk dat hij de pesters ‘stevig onder handen [had] genomen en ernstig [had] gewezen op het ontoelaatbare van dergelijke opmerkingen’.⁴⁷ Schoolleiders depolitiseerden de incidenten, maar benadrukten tegelijkertijd tegenover de autoriteiten dat ze hard ingrepen. Dit alles om ingrijpen van hogerhand zo veel mogelijk te voorkomen. In bijna alle gevallen lukte dat ook en bleef verder ingrijpen uit. Van Rossem en Noordijk adviseerden Van Dam meestal om geen verdere maatregelen te nemen. In die gevallen waar zij de secretaris-generaal wel adviseerden om strenger te straffen dan de

---

⁴² Brief rector Vor der Hake van het Baarnsch Lyceum aan secretaris-generaal Van Dam, 21 november 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, nr. 61.

⁴³ Brief rector Bruijn van het Vossius Gymnasium in Amsterdam aan Inspecteur Noordijk, 20 september 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 61.

⁴⁴ Brief J.J. Valkenburg aan A.G. van O. F., 21 mei 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 61.

⁴⁵ Brief rector Gunning van het Amsterdams Lyceum aan Inspecteur Noordijk, 27 december 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 61.

⁴⁶ Brief rector Christelijk Lyceum Hilversum aan Inspecteur Noordijk, 12 oktober 1942, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 62.

⁴⁷ Brief rector Bruijn van het Vossius Gymnasium aan Inspecteur Noordijk, 20 september 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 60.

schoolleider, sloeg Van Dam dat advies vaak in de wind.⁴⁸ In de praktijk was het voor Van Rossem en Noordijk erg lastig om de pesterijen van NSB-leerlingen op de scholen uit te bannen. Conflicten bleven opborrelen en zij hadden zelf niet de bevoegdheid om dit structureel aan te pakken.

Naast klachten van NSB-leerlingen en hun ouders zorgden ook handelingen van NSB-leerlingen in de scholen voor de nodige verstoring van de orde en rust op scholen. In deze gevallen handelden schoolleiders in de regel uiterst voorzichtig. Zij zochten contact met de ambtenaren van het departement van Onderwijs en soms zelfs de secretaris-generaal om zich te verzekeren van rugdekking. Rector Gunning van het Amsterdams Lyceum werd in oktober 1941 geconfronteerd met een leerling die in het uniform van de Nationale Jeugdstorm op school verscheen. Dit ging in tegen het op alle Nederlandse scholen geldende uniformverbod. De rector nam nog diezelfde dag contact op met ambtenaren van het departement van Onderwijs, die hem bevestigden dat wat de leerling deed verboden was.⁴⁹

Rector Piet Janssens van het Stedelijk Gymnasium in Maastricht benaderde in september 1943 secretaris-generaal Van Dam na een incident over een aanplakbord van zijn school. Tijdens de zomervakantie was er buiten zijn medeweten een aanplakbord in de school aangebracht. Een aantal dagen voordat het schooljaar begon was het bord beplakt met nationaalsocialistisch propagandamateriaal. De rector stelde een onderzoek in naar het voorval, maar verwijderde pas na twee weken de aangebrachte posters. De volgende dag hingen er in de middag alweer drie propagandafoto's van de Jeugdstorm. Ditmaal besloot de rector de foto's direct te verwijderen. Hij was immers verantwoordelijk voor 'alles wat er plaatsvindt in het schoolgebouw', zo schreef hij aan Van Dam.⁵⁰ De dag erna werd hij benaderd door een eersteklasser. Deze zoon van de plaatselijke NSB-wethouder wilde weten wie de foto's had verwijderd. Hij was degene geweest die het propagandamateriaal had opgehangen.⁵¹

De rector wilde van Van Dam bevestigd krijgen of hij met het

---

⁴⁸ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 206, 211-212.

⁴⁹ Brief rector Gunning van het Amsterdams Lyceum aan Inspecteur Noordijk, 6 november 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 61.

⁵⁰ Brief rector Janssens van het Stedelijk Gymnasium in Maastricht aan secretaris-generaal Van Dam, 21 september 1943, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 60.

⁵¹ *Ibidem*.

verwijderen van het propagandamateriaal juist had gehandeld en haalde daarbij de circulaire van 19 juli 1943 aan van het Ministerie van Binnenlandse Zaken inzake mededelingen en propagandamateriaal op openbare aanplakborden.⁵² Van Dam zond de brief door naar Noordijk met in de kantlijn de toevoeging dat de zaak zich al had opgelost.⁵³ Rector Jan Arend vor der Hake van het Baarnsch Lyceum riep de hulp in van secretaris-generaal Van Dam toen hij werd geconfronteerd met dreigementen van de lokale Duitse Obersturmführer van de Sicherheitsdienst Walter Heinrich, tevens van augustus 1941 tot en met maart 1943 als Lagerkommandant verantwoordelijk voor de leiding van concentratiekamp Kamp Amersfoort. De zoon van zijn kamparts werd gepest op school. Heinrich eiste van de rector dat het gepest stopte en dreigde met ingrijpen ‘op een wijze, waartoe hij de macht had, een wijze, die voor de school onaangename gevolgen zou hebben’.⁵⁴ De rector vroeg Van Dam hoe hierop te reageren.⁵⁵

Schoolleiders bevonden zich tijdens de bezetting in een onzekere en kwetsbare positie. In de meeste gevallen liepen incidenten met een sisser af. Soms hadden klachten echter verstrekkende gevolgen. Rector Gunning van het Amsterdams Lyceum werd in 1941 door de Rijkscommissaris ontslagen. Een maand later werd hij door de Duitse Sicherheitspolizei gearresteerd en uiteindelijk belandde hij voor drie maanden in Kamp Amersfoort. Pas na de bezetting keerde hij als rector weer terug op zijn lyceum.⁵⁶ Rector Roelof Jan Dam van het Gereformeerd Lyceum in Kampen werd na een onderzoek naar zijn ‘anti-Duitse houding’ door Noordijk ontslagen. Hij dook onder en zette zijn verzetswerk voort. In het voorjaar van 1945 werd hij gearresteerd en op 10 april 1945 gefusilleerd.⁵⁷ De straffen die Gunning en Dam kregen waren uitzonderlijk zwaar, maar het feit dat dit bij

---

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Brief rector Vor der Hake van het Baarnsch Lyceum aan secretaris-generaal Van Dam, 26 november 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 61.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Brief Rijkscommissaris Seyss-Inquart aan rector Gunning van het Amsterdams Lyceum, 31 december 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 61; Christiaan Pieter Gunning, *Op de schoolbanken in het P.D.A.. Wat ik heb ervaren en geleed in het concentratie-kamp te Amersfoort, januari-april 1942* (Amsterdam 1946) 8-18, 194.

⁵⁷ *In memoriam. Uitgave van de Raad van Leraren bij het Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs ter herdenking van de door en ten gevolge van de oorlog gevallen leraren in de periode van 1940-1945* Raad van leraren bij het Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs (Groningen 1947) 25.

hen gebeurde, wakkerde ongetwijfeld angst bij andere schoolleiders aan.

De positie en het gezag van de schoolleider veranderde ingrijpend door de nieuwe omstandigheden van de nationaalsocialistische bezetting. Waar de schoolleider voorheen de meeste incidenten en conflicten op zijn school zelf oploste, werden nu door ouders, leerlingen en leraren hogere Nederlandse en Duitse autoriteiten ingeschakeld. De kans op betrokkenheid van deze autoriteiten leidde bij schoolleiders tot een hardere aanpak dan gewoonlijk; zij wilden namelijk niet beschuldigd worden van een anti-Duitse houding. Daarnaast kon elk klein conflict, incident of mededeling door de gepolitiseerde onderwijsomgeving uitgelegd worden als een 'anti-Duitse demonstratie'. Omdat schoolleiders verantwoordelijk werden gehouden voor de orde en rust op hun school, het gedrag en zelfs de houding van hun leerlingen, bevonden zij zich in een kwetsbare positie. Zij schakelden af en toe zelfs de ambtenaren van het departement van Onderwijs in om zich te verzekeren van hun steun. De positie van schoolleiders van gemeentelijke openbare scholen zou echter vanaf midden 1941 alleen nog maar penibeler worden.

Gevolgen voor de scholen door de toename van NSB'ers in het lokale bestuur

NSB'ers en andere nationaalsocialisten beschikten tot midden 1941 nog niet over de bestuurlijke invloed waarop zij hoopten en waarvoor een groot deel van de Nederlandse ambtenaren sinds de bezetting vreesde. Op de meeste departementen werden NSB'ers waar mogelijk geweerd. Nederlandse ambtenaren probeerden zelf zo veel mogelijk aan te blijven 'om erger te voorkomen'.⁵⁸ In het onderwijs was dat niet anders. Op het departement van Onderwijs hield de pro-Duitse Van Dam waar mogelijk aanstellingen van NSB'ers tegen.⁵⁹ Vooral de Afdeling Lager Onderwijs van het departement van Onderwijs kreeg op den duur op last van de Duitse bezetter steeds meer NSB-ambtenaren. Zo werd Gerard Vlekke, die net was afgezwaaid als voorzitter van de gelijkgeschakelde sociaaldemocratische onderwijsvakvereniging BNO, in december 1941 aangesteld als onderwijsinspecteur van het lager onderwijs in Zuid-Holland en werd de zwager van Anton

---

⁵⁸ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 99-100; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 672.

⁵⁹ Van Setten, *Opvoeding in volkse geest*, 21; Knegtman, Schulten en Vogel, *Collaborateurs van niveau*, 225.

Mussert, Willem Terpstra, in mei 1942 hoofd van de Afdeling Lager Onderwijs op het departement.⁶⁰ Het inspectiecorps van het lager onderwijs werd gedeeltelijk gezuiverd: uiteindelijk waren 11 van de 49 onderwijsinspecteurs in het lager onderwijs NSB'er of sympathisant.⁶¹

De Afdeling V.H.M.O. bleef grotendeels buiten schot. Sociaal-geograaf Hans Knippenberg en historicus Willem van der Ham vinden hiervoor een verklaring in het feit dat de Afdeling V.H.M.O., in tegenstelling tot de Afdeling Lager Onderwijs, niet onder leiding van een NSB'er of pro-Duits persoon kwam te staan. Daardoor was het volgens hen voor inspecteur Noordijk veel lastiger om veranderingen en een reorganisatie van de inspectie van het vmo te realiseren.⁶² Jan de Pater beschrijft in *Het schoolverzet* dat Schwarz inspecteur Noordijk in juni 1941 weldegelijk opdroeg om de inspecteurs van het vmo te ontslaan en te vervangen door een inspecteur-generaal. Dit plan is om onduidelijke redenen nooit ten uitvoer gebracht.⁶³

Van nazificatie van het Nederlandse onderwijspersoneel en de inhoud van het onderwijs was in het eerste jaar van de bezetting nog maar weinig terecht gekomen, afgezien van papieren 'successen' zoals de zuivering van leermiddelen eind 1940 en de invoering van het benoemingsbesluit in april 1941.⁶⁴ Vanaf augustus 1941 lukte het NSB'ers en andere nationaalsocialisten op lokaal niveau wel om hun macht uit te breiden. Er was sprake van een toenemend aantal aanstellingen van NSB-burgemeesters.⁶⁵ NSB-burgemeesters waren bereid om leerlingen, leraren en schoolleiders van gemeentelijke openbare scholen onder dwang te nazificeren. Zo verschoof in de loop van 1941 het zwaartepunt van nazificatie van het onderwijs van het centrale niveau naar het lagere gemeentelijke niveau.

De politieke kwetsbaarheid van het openbaar onderwijs

De nazificatie op lokaal niveau richtte zich zowel op het personeel als op de inhoud van het onderwijs. Het openbaar onderwijs had het meest te lijden onder de toename van NSB'ers in het lokale bestuur. De openbare school was namelijk

---

⁶⁰ Van Setten, *Opvoeding in volkse geest*, 23.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 247.

⁶³ De Pater, *Het schoolverzet*, 375.

⁶⁴ Zie hoofdstuk een en hoofdstuk twee.

⁶⁵ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 327, 335, 337.

een gemeentelijke instelling en de oprichting, het beheer en het bestuur was bij wet aan het gemeentebestuur toevertrouwd.⁶⁶ In het middelbaar onderwijs, bij gymnasia en lycea, lag de bestuursfunctie niet bij het gemeentebestuur maar bij een college van curatoren. Zij waren als ‘schoolbestuur’ onder andere verantwoordelijk voor benoemingen en ontslagen.⁶⁷ In het lager onderwijs was het gemeentebestuur hiervoor verantwoordelijk in samenspraak met de onderwijsinspecteur.⁶⁸ Alle werknemers op openbare scholen, zoals leraren en schoolleiders, vielen als ambtenaren onder het gemeentebestuur. Hun salarissen werden door het Rijk betaald, de materiële exploitatiekosten van de school zelf werden door de gemeente bekostigd.⁶⁹

Het bijzonder onderwijs kende een andere opzet met een vergelijkbare financiering. Ook hier werden de salarissen door het Rijk betaald maar vielen leraren volgens hun arbeidscontract onder het schoolbestuur van een schoolvereniging of stichting in plaats van het gemeentebestuur. De door de bijzondere school gemaakte materiële exploitatiekosten werden niet door de gemeente vergoed. De bijzondere school werd bestuurd door een schoolbestuur van de eigen vereniging of stichting.⁷⁰ De groep Rijksscholen vormde een aparte categorie. Deze scholen werden niet door het gemeentebestuur of een stichting, maar door het Rijk opgericht. De bestuursfuncties, zoals benoemingen en ontslagen, werden bij Rijksscholen vervuld door ambtenaren van het departement van Onderwijs.⁷¹

Deze opzet leidde logischerwijs tot een verschil in relatie van de verschillende scholen tot het Rijk. Rijksscholen stonden het dichtst bij het centrale gezag van het departement van Onderwijs, het was hun ‘schoolbestuur’. Openbare scholen stonden het dichtst bij de gemeentebesturen, hun ‘schoolbestuur’ in het geval van het lager onderwijs en hun werkgever voor zowel het lager onderwijs als het vmo. De bijzondere scholen stonden ver af van departement en gemeenten, maar waren voor hun financiering wel afhankelijk van het Rijk en de gemeente. De bijzondere scholen benadrukten zelf graag de afstand die zij bewaarden tot het Rijk, maar historisch-pedagoog Philip Idenburg merkt hierover op:

---

⁶⁶ Idenburg, *Schets van het Nederlandse schoolwezen*, 253.

⁶⁷ *Ibidem*, 279.

⁶⁸ *Ibidem*, 284

⁶⁹ *Ibidem*, 261, 264.

⁷⁰ *Ibidem*, 244-286.

⁷¹ *Ibidem*, 261, 264.

‘subsidiëring gaat met voorwaarden gepaard. Beschikbaar stellen van overheidsgeld brengt onvermijdelijke controle met zich mede. (...) Een aanzienlijk deel van de activiteit der schoolbesturen wordt door van overheidswege vastgestelde regels beheerst, de marge voor vrije beslissingen is gering’.⁷²

De marge voor vrije beslissingen mocht dan gering zijn, in de bijzondere omstandigheden van een nationaalsocialistische bezetter betekende de extra afstand tot de gemeentebesturen voor de bijzondere scholen een groot verschil in weerbaarheid ten opzichte van de nazificatiedrang van lokale bestuurders. Het openbaar onderwijs bleek juist door haar institutionele nabijheid tot het gemeentebestuur uiterst kwetsbaar voor de grillen van de lokale bestuurder.

Stempel NSB-burgemeesters op lokaal onderwijs

Het lukte Nederlandse nationaalsocialisten en NSB’ers in de eerste periode van de bezetting nauwelijks om voet aan de grond te krijgen op het departement van Onderwijs. De meeste verzoeken van NSB-organisaties om toegang te krijgen tot de Nederlandse jeugd en haar docenten hield Van Dam zoveel mogelijk af. Een verzoek van het Opvoedersgilde in november 1941 om directeuren en rectoren van vmo-scholen te verplichten deel te nemen aan een door het Opvoedersgilde georganiseerde cursus van vijf dagen bleef lange tijd onbeantwoord.⁷³ Hij reageerde pas toen zijn Duitse meerdere Schwarz hem hierop wees.⁷⁴ Van Dam beloofde uiteindelijk een circulaire te sturen aan alle directeuren en rectoren om hen op te wekken deel te nemen aan de cursus. Hij weigerde hen te verplichten tot deelname.⁷⁵ Een ander initiatief van twee fanatieke NSB’ers om op middelbare scholen voorlichting te geven over de Winterhulp werd door Van Dam toegestaan op twee voorwaarden: tijdens de voorlichting mocht ‘de politiek’ niet worden behandeld en er mocht niet gecollecteerd worden onder de leerlingen. Het moest

---

⁷² Ibidem, 263.

⁷³ Brief leider afdeling Middelbaar Onderwijs van het Opvoedersgilde W.F. de Groot aan secretaris-generaal Van Dam, 24 november 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 218.

⁷⁴ Brief secretaris-generaal Van Dam aan leider Opvoedersgilde Van Genechten, 20 december 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 218.

⁷⁵ Brief secretaris-generaal Van Dam aan alle directeuren en rectoren middelbaar onderwijs, 24 december 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 218.

uitsluitend om voorlichting gaan.⁷⁶ Dit initiatief was onder deze voorwaarden bedoemd te mislukken. Het was onmogelijk om voorlichting over de Winterhulp te geven aan middelbare scholieren zonder politieke onderwerpen te bespreken. Na klachten van schoolleiders en ambtenaren van het departement van Onderwijs over de onrust die de voorlichtingen teweegbrachten op hun scholen, wees Van Dam een aanvraag voor verdere financiering van het initiatief af.⁷⁷

Terwijl op centraal niveau Nederlandse nationaalsocialisten en NSB'ers nauwelijks iets voor elkaar kregen, wonnen zij op lokaal niveau in de loop van 1941 aan invloed met de toename van aanstellingen van NSB-burgemeesters en wethouders.⁷⁸ Verschillende burgemeesters gebruikten bijvoorbeeld hun positie als hoofd van de plaatselijke ambtenaren, waaronder de leraren van de gemeentelijke openbare scholen, om collectanten voor de Winterhulp te werven. Vanaf het begin was de Winterhulp niet populair onder de Nederlandse bevolking en vielen de opbrengsten van de collectes en het aantal collectanten tegen.⁷⁹ Burgemeesters waren als 'plaatselijk leider' van de Winterhulp verantwoordelijk voor de inzamelingen in hun gemeente en werden door het centrale bureau van de Winterhulp permanent onder druk gezet om meer collectanten te werven.⁸⁰

Leraren van gemeentelijke openbare scholen waren voor NSB-burgemeesters een groep potentiële collectanten. NSB-burgemeester Gerrit Jongma van Krommenie sloot bijvoorbeeld op collectedagen de openbare scholen en verplichtte de leraren te collecteren.⁸¹ De fanatieke NSB-burgemeester Ernst von Bönninghausen van Hilversum schreef in februari 1942 een dringend verzoek aan alle leerkrachten in het lager onderwijs van zijn gemeente om zich te melden als collectant.⁸² Slechts één leraar heeft hier gehoor aan gegeven. De rest, zo schreef

---

⁷⁶ Brief secretaris-generaal Van Dam aan Afdeling V.H.M.O. departement van Onderwijs, 5 februari 1941, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 53.

⁷⁷ Brief secretaris-generaal Van Dam aan J. Haverman, 27 maart 1941, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 53; Brief J. Haverman aan secretaris-generaal Van Dam, 14 maart 1941, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 53.

⁷⁸ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 327.

⁷⁹ Koolen, *Armenzorg als strijdperk*, 37, 61-62.

⁸⁰ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 206-208.

⁸¹ Brief bestuur BNO aan secretaris-generaal Van Dam, 21 november 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 563.

⁸² Brief burgemeester Von Bönninghausen van de gemeente Hilversum aan personeel openbare- en bijzondere scholen in Hilversum, 24 februari 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 565.

Von Bönninghausen aan de onderwijsinspecteur, was ongeschikt als pedagogen voor de jeugd. De inspecteur moest dit ‘gemis aan sociaal besef’ mee laten wegen bij toekomstige promoties, aldus de burgemeester.⁸³ De NSB-burgemeester van Winterswijk Wim Bos ging in zijn installatierede in maart 1942 nog een stap verder door de weigering om te collecteren te koppelen aan de mogelijkheid tot direct ontslag.

‘Mochten er, evenals voorheen, ambtenaren zijn, die “gemoedsbezwaren” hebben om voor de Winterhulp te werken, dan zullen er voor mij geen gemoedsbezwaren bestaan, deze individuen zoo mogelijk uit den overheidsdienst te verwijderen’.⁸⁴

Leraren van gemeentelijke openbare scholen werden zo op verschillende manieren door hun NSB-burgemeesters onder druk gezet om ‘vrijwillig’ een bijdrage te leveren aan de Winterhulp. Wie weigerde, nam aanzienlijke persoonlijke risico’s.

Niet alleen de Winterhulpcollectes, ook de bijscholing van het Opvoedersgilde vond ingang bij het gemeentelijk openbaar onderwijs via de burgemeesters. De NSB-burgemeester van Gouda Eugène Albert Arnold Liera verplichtte de leraren van zijn gemeentelijk openbaar onderwijs de vergaderingen van het Opvoedersgilde te bezoeken op straffe van ontslag.⁸⁵ In Leiden beriep burgemeester Raimond de Ruyter van Steveninck zich op een gemeenteverordening om de plaatselijke leerkrachten van de openbare scholen te dwingen aanwezig te zijn bij de lezing ‘Onderwijs en Opvoeding in Nationaal-Socialistische zin’ door NSB’er dr. W.F. de Groot, lid van het Opvoedersgilde tevens directeur van de Haagse Dalton H.B.S. en per oktober 1942 wethouder van onderwijs in Den Haag. De meerderheid van de leraren van openbare vmo-scholen kwam niet opdagen, waarop de burgemeester dreigde met verhoren en ‘disciplinaire straffen’.⁸⁶

---

⁸³Brief burgemeester Von Bönninghausen van de gemeente Hilversum aan de Inspecteur voor het Lager Onderwijs, 3 maart 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 566.

⁸⁴ Brief voorzitter BNO J. van Driel aan secretaris-generaal Van Dam, 2 april 1942, 7 april 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 589.

⁸⁵ Brief bestuur BNO aan secretaris-generaal Van Dam, 8 oktober 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 253.

⁸⁶ Brief burgemeester De Ruyter van Steveninck van de gemeente Leiden aan onderwijs-personeel hbs in Leiden en Gemeentelijk Gymnasium in Leiden, 7 december 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 253; ‘Nieuwe wethouders te ‘s-Gravenhage’, *De Leidsche Courant. Dagblad voor Leiden en omstreken* 34:10377 (1942) 12 oktober 1942.

Ook in Winterswijk, Hoorn en Texel trachtten burgemeesters leraren van gemeentelijke openbare scholen te verplichten tot het bijwonen van nationaalsocialistische lezingen en voordrachten.⁸⁷

Dezelfde Leidse burgemeester De Ruyter van Steveninck verplichtte in december 1941 alle leerlingen van de openbare hbs en het gymnasium in zijn gemeente, met uitzondering van de eerste klassen, tot een bezoek aan de tentoonstelling van de Nederlandsche Arbeidsdienst.⁸⁸ De NSB-burgemeester van Bloemendaal Jan Willem Zigeler dwong alle gemeentelijke openbare scholen deel te nemen aan het nationaalsocialistisch georiënteerde Nationale Zangfeest.⁸⁹ Al deze burgemeesters trokken de bevoegdheid naar zich toe om plaatselijke schoolleiders, leraren en leerlingen van gemeentelijke openbare scholen te verplichten deel te nemen aan deze nationaalsocialistisch georiënteerde onderwijsinitiatieven. Schoolleiders, leraren, leerlingen en ouders gingen hier echter niet zomaar mee akkoord en zochten contact met de Nederlandse centrale autoriteiten voor bescherming en ondersteuning in hun conflict met lokale NSB-bestuurders.

Het lokale onderwijs als strijdperk

Zowel Van Dam als zijn ambtgenoot Karel Frederiks van het departement van Binnenlandse Zaken ontvingen brieven over conflicten tussen openbare scholen en NSB-burgemeesters, Van Dam in zijn functie als hoogste autoriteit voor het onderwijs en Frederiks als secretaris-generaal van het binnenlands bestuur. Frederiks werkte in de periode voor de bezetting volgens Peter Romijn in de schaduw van zijn bewindslieden op het departement van Binnenlandse Zaken.⁹⁰ Als secretaris-generaal van dat departement tijdens de bezetting was zijn beleid vooral gericht op de instandhouding van het bestuursapparaat.⁹¹ Hij was gedurende de

---

⁸⁷ Bijvoorbeeld in Winterswijk, Hoorn en Texel. Brief Inspecteur Noordijk aan secretaris-generaal Van Dam, 14 december 1942, NA, OWK Kabinet, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 253.

⁸⁸ Circulaire van burgemeester De Ruyter van Steveninck van de gemeente Leiden aan de schoolhoofden in zijn gemeente, 27 oktober 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 752.

⁸⁹ Brief schoolhoofd Bloemendaal aan secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken Frederiks, 6 maart 1943, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 253.

⁹⁰ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 28.

⁹¹ *Ibidem*, 166.

gehele bezetting optimistisch over de duur van de oorlog en verwachtte een snelle desintegratie van het Duitse rijk. Aanblijven om zo te ‘redden wat er te redden valt’ werd de basis van zijn politiek tijdens de bezetting.⁹² Frederiks werd betrokken bij politieke incidenten in het onderwijs als hoogste Nederlandse autoriteit op het gebied van het binnenlands bestuur.

Er bestond onder schoolleiders, leraren en ouders veel onduidelijkheid over de bevoegdheden van de burgemeester ten opzichte van het openbaar onderwijs. Mochten zij leraren van gemeentelijke openbare scholen dwingen te collecteren voor de Winterhulp? Konden openbare scholen gedwongen worden met hun leerlingen bepaalde politiek gerichte tentoonstellingen te bezoeken? Konden leraren zomaar door de burgemeester worden ingezet voor extra schuilkelderdiensten?⁹³ Soms waren de brieven direct gericht aan de secretarissen-generaal, soms ontvingen deze de vragen over de bevoegdheden van de burgemeesters via de onderwijsinspecteurs. Vrijwel altijd vroegen de brieven schrijvers om duidelijkheid over de regelgeving en waar mogelijk ingrijpen van het centrale gezag.⁹⁴ Voor de secretarissen-generaal en de ambtenaren op de departementen was het ook niet altijd duidelijk wat de reikwijdte was van de bevoegdheden van de burgemeesters in bezettingstijd.

In het geval van de Winterhulp had het Nederlandse centrale gezag naast de NSB-burgemeesters ook te maken met de Winterhulp zelf, een door de Duitsers gesteunde nationaalsocialistische organisatie. Voor Van Dam was het niet duidelijk waar zijn eigen macht eindigde en die van de Winterhulp begon. Hij probeerde daarom eerst conflicten over de inzet van leraren bij de Winterhulp-collecte op te lossen in samenspraak met de directeur-generaal van de organisatie, Carel Piek. Hij verzocht hem vriendelijk leraren niet meer te dwingen om te collecteren. Piek zag echter geen probleem. Volgens hem was er geen sprake van dwang en hadden de burgemeesters daarnaast ook het recht om een beroep te

---

⁹² Ibidem, 456.

⁹³ Brief bestuur BNO aan secretaris-generaal Van Dam, 21 november 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 563; Brief ouders aan burgemeester De Ruyter van Steveninck van de gemeente Leiden, 2 december 1941, NA, Inspecteur, 2.14.01.02, inv. nr. 214; Brief leerkrachten openbaar onderwijs Hilversum aan Inspecteur voor Lager Onderwijs, 6 november 1943, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 253.

⁹⁴ Brief bestuur BNO aan secretaris-generaal Van Dam, 21 november 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 253.

doen op leraren, net zoals op de politie of de brandweer.⁹⁵ Van Dam koos, na overleg met Frederiks, eieren voor zijn geld en drong niet verder aan.⁹⁶ De secretarissen-generaal Frederiks en Van Dam durfden het niet aan om een directe strijd aan te gaan met Piek, een vertegenwoordiger van de ‘Nieuwe Orde’.

Frederiks van het departement van Binnenlandse Zaken greep in enkele gevallen persoonlijk in bij een conflict tussen NSB-burgemeesters en scholen om de laatste te beschermen tegen al te overmatige nazificatiedruk. Naast persoonlijk ingrijpen liet hij zijn ambtenaren zoeken naar een structurele oplossing voor de politieke dwang die door lokale bestuurders werd uitgeoefend.⁹⁷ De oplossing werd eind april 1942 door zijn ambtenaren gevonden in een ambtelijke aanwijzing van Frederiks van 30 december 1941. De circulaire stelde dat:

‘aanschrijvingen welke verplichtingen aan het personeel opleggen of dringende aanbevelingen bevatten, waarvan het in de wind slaan voor den betrokkene nadeelen zou kunnen medebrengen met betrekking tot zijn positie als ambtenaar, behoudens in zeer dringende gevallen, welke geen uitstel dulden, niet mogen worden gegeven, dan nadat de burgemeester zich er te voren, door tusschenkomst van den commissaris der provincie, van heeft vergewist, dat de maatregel mijn instemming heeft’.⁹⁸

In de praktijk betekende dit dat een burgemeester niet kon dreigen met demotie of ontslag, tenzij hij van tevoren hierover contact had met Frederiks. Wanneer een burgemeester toch dreigde met ontslag zonder toestemming van Frederiks, was zijn handelen dus niet rechtsgeldig.

Frederiks lijkt het eerst gebruik te maken van deze ambtelijke aanwijzing in zijn correspondentie met de burgemeester van Rheden Carel Kalhorn. Die had in maart 1942 automatisch een procent van het netto maandsalaris van zijn ambtenaren ingehouden voor de Winterhulp-collecte. Verzoeken om uitzonderingen

---

⁹⁵ Brief Chef Secretariaat Winterhulp Nederland H.A.J. Bothenius Brouwer aan secretaris-generaal Van Dam, 5 december 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 253.

⁹⁶ Brief secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken Frederiks aan secretaris-generaal Van Dam, 20 april 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 563.

⁹⁷ Bijvoorbeeld: Brief secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken Frederiks aan de burgemeester Kalhorn van de gemeente Rheden, 20 april 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 568.

⁹⁸ Brief secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken Frederiks aan de burgemeester Liera van de gemeente Gouda, 4 november 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 253.

op deze regel werden door hem persoonlijk behandeld.⁹⁹ Frederiks verzocht de burgemeester schriftelijk zijn schrijven in te trekken. De burgemeester weigerde. Hij meldde dat de provinciaal directeur van Winterhulp Gelderland hem steunde en ook van mening was dat zijn rondschrijven niet in strijd was met het principe van de vrijwilligheid.¹⁰⁰ Frederiks zette zijn circulaire uit december 1941 in om deze burgemeester terug te fluiten. Hij wees hem op de circulaire en stelde dat hij hem dit keer, met het oog op de prestige van de burgemeester, niet zou dwingen de maatregel terug te trekken.¹⁰¹ Aldus maakte hij de burgemeester niettemin duidelijk dat het centrale gezag grenzen stelde aan zijn macht.

Na april 1942 gebruikte Frederiks deze circulaire nog meerdere malen om andere burgemeesters terug te fluiten, zoals bij een conflict tussen de NSB-burgemeester van Hilversum Von Bönninghausen en het onderwijspersoneel van de openbare scholen in 1943. Na de voor de burgemeester zoveelste teleurstellende opkomst van collectanten voor de Winterhulp, dreigde hij met extra schuilkelderdiensten en uitzending naar Duitsland voor weigerend personeel. Daar zouden zij ‘een betere kijk op een door het nieuwe gezag nagestreefde doel (...) kunnen verkrijgen’.¹⁰² Daarnaast zouden voortaan alleen nog NSB’ers worden aangenomen op de openbare scholen.¹⁰³ Leraren schakelden de hulp in van hun onderwijsinspecteur. Frederiks gebruikte uiteindelijk dezelfde aanwijzing om ook burgemeester Von Bönninghausen terug te fluiten.¹⁰⁴

Van Dam verwees in zijn correspondentie met burgemeesters ook naar deze circulaire, nadat hij er eind december 1942 door zijn ambtgenoot op werd gewezen.¹⁰⁵ De burgemeester van Gouda Liera kreeg te horen dat bijeenkomsten

---

⁹⁹ Brief burgemeester Kalhorn van de gemeente Rheden aan gemeenteambtenaren, 31 maart 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 568.

¹⁰⁰ Brief burgemeester Kalhorn van de gemeente Rheden aan secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken Frederiks, 7 april 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 568.

¹⁰¹ Brief secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken Frederiks aan burgemeester Kalhorn van de gemeente Rheden, 20 april 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 568.

¹⁰² Brief leerkrachten openbaar onderwijs Hilversum aan de Inspecteur voor het Lager Onderwijs, 6 november 1943, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 253.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Telegram secretaris-generaal departement van Binnenlandse Zaken Frederiks aan burgemeester Von Bönninghausen van de gemeente Hilversum, 18 november 1943, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 253.

¹⁰⁵ Brief secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken Frederiks aan

van het Opvoedersgilde moesten plaatsvinden op vrijwillige basis en dat van dwang geen sprake kon zijn.¹⁰⁶ De burgemeester van Leiden De Ruyter van Steveninck, die leraren wilde verhoren en straffen voor het niet komen opdagen bij een nationaalsocialistische lezing, werd eveneens door Van Dam gecorrigeerd met de aanwijzing in de hand.¹⁰⁷

Hoewel de ambtelijke aanwijzing in de meeste gevallen het gewenste effect had, kwam het in een enkel geval toch nog tot een langslappende machtsstrijd tussen het lokale bestuur en het centrale bestuur van secretarissen-generaal Frederiks en Van Dam. In de zomer van 1942 ontstond er bijvoorbeeld commotie in Eindhoven naar aanleiding van een bezoek van Mussert aan de stad. NSB-burgemeester Hub Pulles had opdracht gegeven om op alle gemeentegebouwen, inclusief het schoolgebouw van het Gemeentelijk Lyceum, de officiële NSB-vlag te hijsen. Daarop weigerde een groot deel van de leerlingen de school binnen te gaan. Pulles deelde hierop straffen uit aan 220 van in totaal 293 leerlingen, variërend van een nablijfmiddag tot een schorsing van een jaar.¹⁰⁸ Het college van curatoren lichtte Van Dam hierover in en riep hem op in te grijpen. Zij vonden de straffen ‘rigoureuus zwaar’ (96 leerlingen zouden door de straffen blijven zitten) en zij vreesden voor een aanzienlijke afname van aanmeldingen van nieuwe leerlingen voor het lyceum.¹⁰⁹ Van Dam ontving tevens een brief namens ongeveer 180 ouders en verzorgers van de getroffen leerlingen. Zij klaagden over de willekeur van de straffen en de onwettigheid van het ingrijpen van de burgemeester in schoolzaken zoals deze. Volgens hen was de rector en niet de burgemeester belast met het toezicht op de school en de handhaving van tucht onder de leerlingen.¹¹⁰ Van Dam begreep de noodzaak van de situatie en gaf zijn ambtenaren de opdracht de regelgeving erop na te slaan. Met rood potlood schreef hij op de

---

secretaris-generaal Van Dam, 1 december 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 253.

¹⁰⁶ Brief secretaris-generaal Van Dam aan bestuur BNO, 20 oktober 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 253.

¹⁰⁷ Brief Van Genechten aan secretaris-generaal Van Dam, 16 december 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 253.

¹⁰⁸ Brief college van curatoren van het Stedelijk Lyceum in Eindhoven aan secretaris-generaal Van Dam, 4 juni 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 547.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ Brief ouders, voogden en verzorgers van leerlingen van het Gemeentelijk Lyceum in Eindhoven aan secretaris-generaal Van Dam, 10 juni 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 547.

brief voor zijn ambtenaren: ‘Belangrijke kwestie! Is burgemeester bevoegd?’.¹¹¹ Volgens onderwijsinspecteur van lycea Jan van Andel was de burgemeester niet bevoegd, waren de straffen ongehoord zwaar en werd zo de ‘gemeentelijke school met ondergang (...) bedreigd’.¹¹² Hij verzocht Van Dam in te grijpen.

Zowel Van Dam als Frederiks namen contact op met Pulles en geboden hem in juni 1942 de maatregelen in te trekken.¹¹³ De burgemeester bond gedeeltelijk in: hij verleende amnestie aan de meeste leerlingen. Van drie leerlingen bleef de straf echter staan. De commissaris der provincie Noord-Brabant deed Frederiks een dringend verzoek in te grijpen en de 180 ouders lieten via een telegram wederom van zich horen.¹¹⁴ Toen begin september de burgemeester nog niet thuis gaf, was voor Frederiks de maat vol. Hij schreef Van Dam dat Pulles moest gehoorzamen. ‘Onze autoriteit leidt anders schade. (...) Verder uitstel van de opheffing van deze straffen kan niet worden geduld; onze aanwijzingen zouden een aanfluiting worden’.¹¹⁵ Het conflict met Pulles was uitgedraaid op een machtsstrijd tussen het lokale gezag en het centrale gezag en dat zette de verhoudingen op scherp. Midden september 1942 werd duidelijk dat het centrale gezag uiteindelijk triomfeerde: Pulles had onder deze druk nu ook de laatste drie leerlingen amnestie verleend.¹¹⁶

Het centrale gezag had met Frederiks’ circulaire uit december 1941 een middel gevonden om excessen van lokale autoriteiten te beperken en het openbaar onderwijs tot op zekere hoogte te beschermen tegen lokale nationaalsocialistische druk van NSB-burgemeesters en NSB-wethouders. Het doel was waar

---

¹¹¹ Ibidem.

¹¹² Brief Inspecteur Lycea J. van Andel aan secretaris-generaal Van Dam, 16 juni 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 547.

¹¹³ Brief secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken Frederiks aan burgemeester Pulles van de gemeente Eindhoven, 15 juni 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 547; Conceptbrief secretaris-generaal Van Dam aan burgemeester Pulles van de gemeente Eindhoven, 18 juni 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 547.

¹¹⁴ Brief secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken Frederiks aan secretaris-generaal Van Dam, 13 juli 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 547; Telegram 180 ouders van leerlingen van het Gemeentelijk Lyceum in Eindhoven aan secretaris-generaal Van Dam, 24 juli 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 547.

¹¹⁵ Brief secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken Frederiks aan secretaris-generaal Van Dam, 2 september 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 547.

¹¹⁶ Brief Inspecteur Noordijk aan Chef Afdeling V.H.M.O. van het departement van Onderwijs, 29 september 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 547.

mogelijk directe confrontaties te voorkomen; de aanwijzing werd ingezet, maar in veel gevallen werd de burgemeester een eervolle uitweg geboden. In hoogoplopende conflicten zoals met de burgemeester van Eindhoven Pulles, konden Frederiks en Van Dam uiteindelijk niet anders dan op hun strepen blijven staan om zo niet aan gezag in te boeten. De machtsstrijd tussen het centrale bestuur en het lokale bestuur, met als inzet het openbaar onderwijs, werd steeds opnieuw gevoerd en nooit echt beslecht. Het gemeentelijk openbaar onderwijs bleef gedurende de rest van de bezetting kwetsbaar voor nationaalsocialistische druk van lokale NSB-bestuurders.

Propagandaposters in de school

Eind februari 1942 verplichtte Van Dam zowel bijzondere als openbare scholen om aanplakbiljetten van de Waffen SS en de Nederlandse Jeugdstorm op borden in hun scholen toe te staan.¹¹⁷ Dit leidde direct tot grote onrust in het gehele Nederlandse onderwijs. Er ontstonden meerdere lokale conflicten tussen NSB'ers, burgemeesters en schoolleiders. De conflicten bleven niet beperkt tot de direct betrokkenen. Duitse en Nederlandse autoriteiten buiten het onderwijs werden hier ook bij betrokken.

In februari 1942 schreef de burgemeester van Zandvoort Henri van Alphen secretaris-generaal Van Dam over een verzoek van de lokale leider van de Nationale Jeugdstorm om in de openbare ulo-school een aanplakbiljet van de N.J.S. op te hangen. De burgemeester maakte hier bezwaar tegen op basis van het verbod op politieke uitingen in de school. Volgens de lokale leider van de Nationale Jeugdstorm waren de pamfletten niet van politieke strekking en konden zij dus gewoon opgehangen worden. Zij hingen bijvoorbeeld al op scholen in Haarlem en Bloemendaal. Hij wilde van Van Dam weten of de circulaire ook van toepassing was in deze situatie.¹¹⁸ Die had eerder een brief met dezelfde vraag ontvangen van regeringscommissaris Edward John Voûte van Amsterdam.¹¹⁹ Zijn ambtenaren voorzagen problemen. De conceptbrief ter voorbereiding op het

---

¹¹⁷ *Het onderwijs in 1942* Inspectie van het onderwijs, 27.

¹¹⁸ Brief burgemeester Van Alphen van de gemeente Zandvoort aan secretaris-generaal Van Dam, 12 februari 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 539.

¹¹⁹ Brief regeringscommissaris van Amsterdam Voûte aan secretaris-generaal Van Dam, 21 januari 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 539.

antwoord aan de regeringscommissaris van Amsterdam geeft zicht op de interactie met de Duitse bezetter over dit onderwerp. Het eerste concept stelde dat er met een medewerker van de Duitse Hauptabteilung Erziehung und Kirchen over dit onderwerp was onderhandeld en dat Schwarz veel belang hechtte aan de kwestie. In de tweede conceptversie werd hieraan toegevoegd dat Van Dam ‘gelet op de huidige omstandigheden’ adviseerde om er geen bezwaar tegen te maken, met de toevoeging dat hij de burgemeester aanraadde om de propaganda te beperken tot de openbare scholen, uit ‘tactische overwegingen, mede in het belang van den N.J.S. zelve’.¹²⁰ In de uiteindelijke brief naar regeringscommissaris Voûte van Amsterdam is de boodschap versimpeld tot ‘Na overleg met de Duitse autoriteiten geef ik U in overweging, er geen bezwaar tegen te maken, dat aan het verzoek van den N.J.S. gevolg wordt gegeven’.¹²¹

Door eind februari de plaatsing van de aanplakbiljetten van de SS of Nationale Jeugdstorm toe te staan voor alle Nederlandse scholen van het vmo, ontketende Van Dam een golf van kritiek, protest en weigering tot opvolging van burgemeesters en schoolleiders. Op sommige scholen leidde dit tot incidenten tussen voor- en tegenstanders. Tegenstanders, waaronder de onderwijsvakverenigingen en meerdere burgemeesters, maakten bezwaar tegen de nieuwe maatregel op grond van drie argumenten. Ten eerste wezen zij op de schending van de grondwet door de maatregel. Volgens de burgemeester van Enkhuizen Johannes Cornelis Haspels kon Van Dam het ophangen van aanplakbiljetten wettelijk gezien alleen van Rijksscholen eisen omdat gemeentelijke schoolgebouwen vielen onder de bevoegdheid van de burgemeester en niet onder de secretaris-generaal van het departement van Onderwijs.¹²² Ten tweede bestonden zorgen over de orde en rust op de scholen, waarvoor de schoolleider door de bezetter verantwoordelijk werd gehouden. ‘Hoe licht leidt een dergelijke maatregel tot een conflict tusschen de leerlingen onderling, zonder dat de Directeur, alhoewel met de beste bedoelingen beziel en met ernstige waarschuwingen, van tevoren gegeven, daartegen ook maar het geringste vermag’, schreef de voorzitter van een van de

---

¹²⁰ Conceptbrief secretaris-generaal Van Dam aan regeringscommissaris van Amsterdam Voûte, ongedateerd, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 539.

¹²¹ Brief secretaris-generaal Van Dam aan regeringscommissaris van Amsterdam Voûte, 16 februari 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 539.

¹²² Brief burgemeester Haspels van de gemeente Enkhuizen aan secretaris-generaal Van Dam, 22 februari 1942, NA, 2.14.37, inv. nr. 539.

onderwijsvakorganisaties aan Van Dam.¹²³ Ten derde maakte men zich zorgen over het negatieve effect van de maatregel op het openbaar onderwijs. Zo vreesde de burgemeester van Enkhuizen Haspels dat de bijzondere scholen simpelweg zouden weigeren de platen op te hangen. Wanneer openbare scholen de platen dan wel zouden ophangen, kon dit de ouders in de armen van het bijzonder onderwijs drijven.¹²⁴ De burgemeester van Velsen Menzo Kwint beschreef eenzelfde soort vrees aan zijn secretaris-generaal:

‘Het moet bij de ouders der leerlingen van het openbaar onderwijs wel een zeer onaangename indruk wekken, als hun blijkt, dat juist alleen in de openbare scholen deze biljetten worden aangetroffen’.¹²⁵

Dit laatste punt sluit aan bij een breder gedeeld gevoel binnen het openbaar onderwijs. Men vreesde dat door de nazificatie van de onderwijsinhoud en van het personeel van openbare scholen een vlucht zou ontstaan van leerlingen naar bijzondere scholen. Dit was op het departement ook niet onopgemerkt gebleven, omdat deze zorg in correspondentie met schoolleiders en burgemeesters namelijk vaker werd geuit. Zelfs Schwarz was zich bewust van dit gevaar en meldde Van Dam in april 1941 dat er een verbod moest komen op opheffing van openbare scholen.¹²⁶ Eind 1941 probeerde Van Dam de leegloop van het openbaar onderwijs verder te beteugelen door de maatregel in te voeren dat leerlingen voortaan alleen nog van school mochten wisselen na goedkeuring van de onderwijsinspecteur.¹²⁷

Uit een verslag van Noordijk blijkt dat er in het schooljaar 1943 een daling was van het aantal verzoeken tot overplaatsing: in totaal werden er 10.244 verzoeken ingediend, terwijl dat er een jaar eerder nog 103.000 waren.¹²⁸ Hier

---

¹²³ Brief voorzitter Bond van Vereenigingen tot het geven van Nijverheidsonderwijs aan Inspecteur Nijverheidsonderwijs, 10 maart 1942, NA, 2.14.37, inv. nr. 539.

¹²⁴ Brief burgemeester Haspels van de gemeente Enkhuizen aan secretaris-generaal Van Dam, 22 februari 1942, NA, 2.14.37, inv. nr. 539.

¹²⁵ Brief burgemeester Kwint van de gemeente Velsen aan secretaris-generaal Van Dam, 11 maart 1942, NA, 2.14.37, inv. nr. 539.

¹²⁶ Brief hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz aan secretaris-generaal Van Dam, 3 april 1941, NIOD, Verwaltung, 020, inv. nr. 2068.

¹²⁷ Circulaire secretaris-generaal Van Dam aan schoolbesturen, 18 november 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 34.

¹²⁸ Verslag Inspecteur in Algemeenen Dienst van Onderwijs Noordijk schooljaar 1943,

moet wel bij worden opgemerkt dat het onderwijs in sommige delen van het land eind 1943 al ernstig ontregeld was en dat het ook mogelijk is dat leerlingen die uit het openbaar onderwijs wilden vertrekken dat al eerder hadden gedaan. Het is moeilijk vast te stellen wat de daadwerkelijke reden voor deze daling is geweest, een gedeelte van de significante daling kan beïnvloed zijn door het feit dat overstappen naar een andere school in 1943 toch al minder voorkwam. Noordijk was echter tevreden met dit resultaat en zag het als bewijs dat de maatregel volgens hem ‘misbruik (...) met politieke doeleinden’ voorkwam.¹²⁹

Tevens voerde Rijkscommissaris Seyss-Inquart in juni 1942 een bouwverbod in voor schoolgebouwen.¹³⁰ Hoewel de maatregel gold voor zowel het openbaar als het bijzonder onderwijs, werd vooral het bijzonder onderwijs door deze maatregel geraakt. Door de invoering van een bouwstop werden uitbreidingen van schoolgebouwen niet meer gefinancierd en kon uitbreiding van een school alleen bereikt worden door samenvoeging van meerdere scholen. Aangezien voornamelijk confessionele bijzondere scholen in deze periode groeiden, verwachtte Schwarz dat deze scholen in eenzelfde regio zo werden gedwongen samen te gaan.¹³¹ Zo gezien kan deze maatregel dus ook worden begrepen als indirecte steun voor het openbaar onderwijs door uitbreiding van het bijzonder onderwijs te temperen. De Duitse en Nederlandse centrale autoriteiten probeerden dus op verschillende manieren het openbaar onderwijs te behouden. Waar mogelijk gebeurde dit ten koste van het bijzonder onderwijs. Tegelijkertijd zorgde de bestuurlijk greep van zowel de Rijksoverheid als de lokale overheid op het openbaar onderwijs ervoor dat een groeiende groep ouders de voorkeur gaf aan het bijzonder onderwijs.

Het uitzonderlijke van de circulaire over de aanplakbiljetten van de Waffen-SS en de Nationale Jeugdstorm was dat deze verordening nu juist niet alleen voor het openbaar onderwijs gold, maar ook voor het bijzonder onderwijs. Het confessioneel bijzonder onderwijs had net zoals het openbaar onderwijs grote bezwaren tegen de verordening. Een enkele protestants-christelijke schoolleiding

---

NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 34.

¹²⁹ Notitie Inspecteur in Algemeenen Dienst van Onderwijs Noordijk, ongedateerd, NIOD, 114b, inv. nr. 29.

¹³⁰ *Het onderwijs in 1942* Inspectie van het onderwijs, 29.

¹³¹ Aktennotiz hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz aan Generalkommissar für Verwaltung und Justiz Wimmer, 26 mei 1941, NIOD, Verwaltung, 020, inv. nr. 2062.

schreef de secretaris-generaal dat het om ‘redenen van principieelen aard’ niet aan zijn verzoek konden voldoen.¹³² De protestants-christelijke onderwijsorganisaties raadden hun leden aan de aanplakbiljetten te verbieden.¹³³ Het episcopaat nam, na overleg met onderwijsadviseur Verhoeven, hetzelfde besluit.¹³⁴

Algemeen verzet nazificatie onderwijsomgeving

Van Dams circulaire leidde direct in het gehele land tot ongeregelheden. Lokale nationaalsocialisten, NSB’ers en leiders van de Jeugdstorm namen in veel gevallen het recht in eigen hand en eisten van de lokale schoolleiders dat de aanplakbiljetten werden opgehangen. In Stadskanaal escaleerde een conflict tussen de lokale propagandist van de NSB, een lid van de WA en burgemeester Karel Gerrits enerzijds en het schoolhoofd van de Christelijke U.L.O. anderzijds. Het schoolhoofd weigerde de toegang tot zijn school aan de burgemeester en consorten en maakte melding van het conflict bij de commandant van de Marechaussee. In het verslag van de commandant valt te lezen:

‘Gedurende den tijd dat Bosma [het schoolhoofd – NA] voormeld op mijn bureau zat, moesten de kinderen de school verlaten, waarvoor de deur der school geopend moest worden, van welke gelegenheid Alssema en Bijl [de NSB’er en WA’er] gebruik hebben gemaakt om de school binnen te gaan en in een gang daarvan een aanplakbiljet op te hangen. Dit biljet bleek kort daarna reeds weer te zijn verwijderd’.¹³⁵

In Nieuwe Pekela werd door de plaatselijke NSB-leider H. Tabbes de Duitse Sicherheitspolizei ingeschakeld bij een conflict. Het schoolhoofd van de gereformeerde M.U.L.O.- en L.O.-school weigerde de posters op te hangen. Volgens de NSB-leider verwijderde hij de door anderen opgehangen posters demonstratief. De politie zou

---

¹³² Bijvoorbeeld: Brief Bestuur Vereniging tot Stichting en Instandhouding van Scholen met den Bijbel te Middelstum, 13 maart 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 539.

¹³³ De Pater, *Het schoolverzet*, 99.

¹³⁴ Stukken betreffende WOII, 1937-1958, directeur R.K. centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs Verhoeven aan Bisschoppelijk Hoofdinspecteurs en Inspecteurs, ongedateerd, GAU, AAU, 449, inv. nr. 152.

¹³⁵ Verslag VIII Divisie Marechaussee Brigade Commandant aan procureur-generaal Leeuwarden en eigen Luitenant-Kolonel en Kapitein, 21 maart 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 539; Afschrift verslag door procureur-generaal Leeuwarden aan secretaris-generaal Van Dam, 27 maart 1941 NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 539.

hier volgens de NSB'er getuige van zijn geweest en zou er niets aan hebben gedaan. De NSB-leider schakelde daarop de Duitse Sicherheitspolizei in. Tevens vroeg hij Van Dam met nieuwe maatregelen te komen en steviger op te treden tegen schoolhoofden die de platen ondanks Van Dams aanwijzing verwijderden:

‘We kunnen niet doorgaan met elken dag opnieuw gebruikmaking van Uw bepaling te plakken, terwijl Schoolhoofden zonder strafbaarstelling de kracht van Uw bepaling ten deze vernietigen, door de door ons geplakte platen er telkens weer af te scheuren’.¹³⁶

In Heemstede eisten NSB'ers en Jeugdstormers dat in elk klaslokaal van de school een groot biljet van de Jeugdstorm werd opgehangen. Burgemeester Johan van Doorn informeerde bij Van Dam of de verplichting ‘ongelimeerd’ gold of dat er kon worden volstaan met één biljet in de hal, in verband met de bewaring van de orde en rust op de school.¹³⁷ In de gemeente Dordrecht eiste de lokale Jeugdstorm toegang tot de schoolgebouwen om te controleren of de aanplakbiljetten wel bleven hangen. Burgemeester Jacob Bleeker vroeg per brief aan de secretaris-generaal of deze controle moest worden toegestaan.¹³⁸

Schoolleiders bevonden zich door de maatregel in een lastig parket. Zij waren verplicht de aanplakbiljetten toe te staan, maar werden ook verantwoordelijk gehouden voor orde en rust die door de aanwezigheid van de aanplakbiljetten werd verstoord. Een schoolleider van de Christelijke Burgerschool in Middelburg ondervond dit aan den lijve: er waren zonder zijn toestemming twee aanplakbiljetten op zijn schoolgebouw geplakt die de schoolleider had laten verwijderen. Daarna werden er zestien nieuwe biljetten op het schoolgebouw geplakt. Die werden door onbekenden beklad. De schoolleider zat nu met het volgende dilemma:

‘het aanzien van ons schoolgebouw [is] hierdoor zeer (...) geschaad, waarvoor wij ons echter niet verantwoordelijk kunnen achten, omdat verwijdering van de biljetten opnieuw moeilijkheden zal scheppen’.¹³⁹

---

¹³⁶ Brief Kringleider NSB H. Tabbes uit Nieuwe Pekela aan secretaris-generaal Van Dam, 6 maart 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 539.

¹³⁷ Brief burgemeester Van Doorn van de gemeente Heemstede aan secretaris-generaal Van Dam, 16 maart 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 539.

¹³⁸ Brief burgemeester Bleeker van de gemeente Dordrecht aan secretaris-generaal Van Dam, 14 maart 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 539.

¹³⁹ Brief voorzitter Christelijke Burgerschool Middelburg aan secretaris-generaal Van Dam, 16 maart 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 539.

De conflicten rondom de aanplakbiljetten kwamen tot een ongekend hoogtepunt met de arrestatie van de bisschoppelijk adviseur van het onderwijs van de regio 's-Hertogenbosch. De lokale SS-Obersturmführer had hem gearresteerd nadat hij de scholen in zijn regio had geadviseerd de aanplakbiljetten niet toe te staan. Hij had hiermee het advies van Mgr. Th.J.F. Verhoeven, de directeur van het Katholiek Bureau van Onderwijs, aan de scholen onder hem doorgegeven. In zijn verhoor verdedigde de bisschoppelijk adviseur zich als volgt: 'Als katholischer Priester bin ich aber auch zum Gehorsam gegenüber meiner geistlichen Obrigkeit verpflichtet'.¹⁴⁰ Hij verklaarde dat het zijn bedoeling was dat de biljetten niet werden opgehangen. Het was echter nooit zijn bedoeling geweest dat ze zouden worden verwijderd. Met zijn schrijven aan de scholen probeerde hij naar eigen zeggen zo'n situatie juist te voorkomen.

Na de arrestatie en het verhoor van de bisschoppelijk adviseur kwam de SS-Obersturmführer tot de conclusie dat de verantwoordelijkheid voor het ontstane conflict bij Verhoeven lag en niet bij de bisschoppelijk adviseur. Die voerde enkel orders van hogerhand uit.¹⁴¹ Wimmer informeerde de Rijkscommissaris over het voorval. Hij legde hem uit dat besloten was om de bisschoppelijk inspecteur vrij te laten na verhoor, omdat hij niet de enige inspecteur was die zo had gehandeld en omdat Verhoeven de echte verantwoordelijke was. Hij raadde het de Rijkscommissaris af om onder de huidige omstandigheden Verhoeven en zijn onderwijsbureau hard aan te pakken.¹⁴² In overleg over de kwestie suggereerde Wimmer dat Van Dam de rijkssubsidie kon intrekken voor de bijzondere scholen die weigerden aanplakbiljetten op te hangen.¹⁴³ Dit was een extra middel dat de zaken zeker verder op scherp zou zetten.

Van Dam bevond zich zo, net als de schoolleiders, in een lastig parket. De aanwijzing zorgde voor conflicten in zowel het openbaar als het bijzonder onderwijs. Voor de naleving van de circulaire was hij afhankelijk van de schoolleiders, burgemeesters en de plaatselijke politie, maar zij raakten juist betrokken bij de plaatselijke conflicten. De orde en rust werd op vele scholen door de maatregel geschaad. Lokale

---

¹⁴⁰ Afschrift proces verbaal Th. Wolters aan S.S.-Obersturmführer Aussenstelle 's-Hertogenbosch, ongedateerd, NIOD, OWK, 216^e, inv. nr. 30.

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² Brief Generalkommissar für Verwaltung und Justiz Wimmer aan Rijkscommissaris Seyss-Inquart, 15 april 1942, NIOD, OWK, 216^e, inv. nr. 30.

¹⁴³ Brief Generalkommissar für Verwaltung und Justiz Wimmer aan secretaris-generaal Van Dam, 16 april 1942, NA, 2.14.37, inv. nr. 539.

conflicten drongen zelfs door tot Nederlandse en Duitse instellingen buiten het onderwijs zoals de politie, Marechaussee, een SS-Obersturmführer tot aan de Rijkscommissaris toe. Eén van de ambtenaren van het departement van Onderwijs schreef een vernietigend rapport over de verordening: ‘De onderlinge betrekkingen zijn zeer verscherpt, niet alleen tusschen de Duitse autoriteiten en de bevolking, doch ook tusschen de Nederlandsche volksgroepen onderling’.¹⁴⁴

Van Dam bindt in

Van Dam won bij zijn ambtenaren advies in over de kwestie. Volgens hen stonden de burgemeesters in hun recht; hij had alleen iets te zeggen over Rijksscholen, gemeentelijke openbare scholen vielen onder het gemeentebestuur. De openbare scholen hadden een aanwijzing moeten ontvangen waarin gesteld werd dat de aanplakbiljetten moesten worden opgehangen indien de burgemeester dat toestond. De bijzondere scholen hadden alleen een dringend verzoek moeten ontvangen. Van Dam had volgens zijn ambtenaren nu twee mogelijkheden. Hij kon een nieuwe circulaire met een Duits bevel rondsturen of een nieuwe circulaire opstellen waarin de scholen niet langer verplicht werden mee te werken.¹⁴⁵

Van Dam koos voor de laatste optie en overtuigde ook Wimmer van deze aanpak door er op te wijzen dat de circulaire voor ‘grosse Schwierigkeiten’ had gezorgd die in geen verhouding stonden tot het succes dat de aanplakbiljetten mogelijkterwijs zouden hebben.¹⁴⁶ Seyss-Inquart, die eerder net als Wimmer de rijkssubsidie van weigerende scholen wilde intrekken, was het na overleg met Van Dam eens dat voorzichtigheid in deze was geboden en dat de situatie niet op de spits gedreven moest worden.¹⁴⁷ Op 4 mei 1942 ontvingen alle Nederlandse onderwijsinstellingen een nieuwe circulaire met een totaal andere teneur, waarin Van Dam stelde dat er een ‘misverstand’ was ontstaan:

---

¹⁴⁴ Nota Kabinet. *Geheim* De verhouding van het Protestantsch-Christelijke en van het Katholieke volksdeel ten opzichte van maatregelen, door den Rijkscommissaris bij het Departement van O, W en K genomen in de laatste maanden aan secretaris-generaal Van Dam, ongedateerd, NIOD, OWK, 216^e, inv. nr. 21.

¹⁴⁵ Ibidem.

¹⁴⁶ Brief secretaris-generaal Van Dam aan Generalkommissar für Verwaltung und Justiz Wimmer, 26 maart 1942, NIOD, OWK, 216^e, inv. nr. 30.

¹⁴⁷ Brief secretaris-generaal Van Dam aan plaatsvervangend hoofd van Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Von Albrecht, 6 mei 1942, NIOD, OWK, 216^e, inv. nr. 30.

‘Het wordt aan Uw beoordeling overgelaten, of U meent, dat er in de plaatselijke omstandigheden of in de bijzondere samenstelling van de jeugd, die Uw school bezoekt, een reden kan zijn gelegen om geen gevolg te geven aan mijn opwekking te bedoelder zake’.¹⁴⁸

Schoolleiders mochten nu zelf bepalen of en waar de aanplakbiljetten werden opgehangen. Van Dam berichtte zijn Duitse meerdere Von Albrecht op de Hauptabteilung Erziehung und Kirchen dat hij eerst wilde afwachten hoe er op de nieuwe circulaire werd gereageerd voordat hij verdere stappen zou ondernemen met betrekking tot lokale conflicten.¹⁴⁹

Van Dam heeft de politieke gevoeligheid van deze maatregel volkomen onderschat. Daarnaast werd het door deze gebeurtenis pijnlijk duidelijk hoe afhankelijk hij was van de medewerking van lokale actoren zoals burgemeesters, schoolleiders en de lokale politie bij de naleving en handhaving van zijn maatregelen. Zonder hun medewerking stond Van Dam machteloos. Tegelijkertijd was deze maatregel gericht op het bijzonder en openbaar onderwijs en kreeg hij dan ook te maken met protest, verzet en weigering uit alle richtingen van het onderwijs. Eerdere maatregelen bij gevoelige onderwerpen troffen altijd een bepaald onderdeel van het Nederlandse onderwijs: de veertig procent salariskorting van geestelijken trof het katholieke onderwijs, het benoemingsbesluit trof het bijzonder onderwijs en de verwijdering van Joden trof voornamelijk het openbaar onderwijs. De protesten beperkten zich daardoor tot het denominatieve deel van het onderwijs waarop de maatregelen betrekking had en dat verkleinde dus ook de omvang van verstoring van orde en rust in het onderwijs.

Daling van het niveau van interactie

Hierboven is gebleken dat in de loop van 1941 de nazificatiedruk van het centrale niveau van het departement van Onderwijs naar het lokale niveau verschoof. Dit gebeurde onder invloed van de groeiende groep NSB-burgemeesters, wethouders en gemeentebambtenaren die nationaalsocialistisch beleid probeerden te

---

¹⁴⁸ *Het onderwijs in 1942* Inspectie van het onderwijs, 28.

¹⁴⁹ Brief secretaris-generaal Van Dam aan plaatsvervangend hoofd van Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Von Albrecht, 6 mei 1942, NIOD, OWK, 216^e, inv. nr. 30.

verplichten. Daarnaast ervoeren schoolleiders druk van NSB-aanhangers onder ouders, leerlingen en leraren, die lokale conflicten en incidenten meldden bij hogere Duitse en Nederlandse autoriteiten. In alle gevallen overheerste er onzekerheid over de bevoegdheden en het gezag van lokale bestuurders, schoolleiders en instellingen van de 'Nieuwe Orde' zoals Winterhulp en Opvoedersgilde.

Lokale actoren zoals schoolleiders, leraren en ouders trachtten bij conflicten de centrale autoriteiten in te schakelen voor rugdekking en tevens om het conflict in eigen voordeel te beslechten. Frederiks en Van Dam raakten verzeild in een machtsstrijd met lokale NSB-bestuurders. Een wettelijke verordening van Frederiks bood uitkomst bij het begrenzen van nazificatiepogingen van lokale bestuurders. Toch voelden beide secretarissen-generaal zich niet zeker genoeg om de verordening tot op de laatste letter af te dwingen. Zij verwezen bij conflicten met lokale bestuurders naar de verordening om duidelijk te maken dat er grenzen aan het lokale gezag waren. Tegelijkertijd werd in dezelfde brief de mogelijkheid gegeven tot afzwakking van maatregelen in plaats van algehele afschaffing. Zo konden conflicten met een sissers aflopen, zonder verdere Duitse betrokkenheid of verdere lokale protesten.

Socioloog Cor Lammers stelt in zijn studie *Vreemde overheersing* dat een hoger niveau van collaboratie gepaard gaat met een indirecter en effectiever bestuur, waarbij de bezetter meer aanzien, gewin en macht verwerft, terwijl de leefbaarheid van de onderworpen bevolking op een hoog niveau blijft. Omgekeerd leidt een lager niveau van collaboratie volgens hem tot een directer en minder efficiënt bestuur, met een afname van zowel de baten voor de bezetter als de leefbaarheid van de bevolking.¹⁵⁰ Lammers constateert een verschuiving van het hoogste niveau van collaboratie in bezet Nederland vanaf 1942. Het beleid werd directer en repressiever, de leefbaarheid verslechterde en het niveau van collaboratie verschoof grotendeels naar het lagere niveau.¹⁵¹ Bij de nazificatie van het Nederlandse onderwijs lijkt deze verschuiving gedeeltelijk al plaats te vinden vanaf zomer 1941 met de instroom van grotere aantallen lokale NSB-bestuurders. Het zwaartepunt van nazificatie verschoof vanaf de zomer van 1941 van het centrale niveau naar het lokale niveau. Waar de NSB op centraal niveau nauwelijks iets voor elkaar kreeg, lukte het om op lokaal niveau flinke druk uit te oefenen op individuele scholen, schoolleiders en leraren. De schoolleiders en het openbaar gemeentelijk onderwijs waren bij uitstek kwetsbaar voor lokale nazificatiedruk.

---

¹⁵⁰ Lammers, *Vreemde overheersing*, 125-127.

¹⁵¹ *Ibidem*, 136-137.

5

Tewerkstelling van scholieren en leraren tijdens de bezetting

---

In het laatste oorlogsjaar 1944-1945 kreeg het onderwijs te maken met verregaande maatregelen van gedwongen tewerkstelling van leraren en leerlingen. Zo eiste de burgemeester van Nijmegen Marius van Lokhorst in september 1944 van de rector van het plaatselijke gymnasium dat hij een groep leerlingen van 16 jaar en ouder moest aanwijzen die konden worden ingezet voor het maken van loopgraven voor de Duitse Wehrmacht. De rector weigerde dit en dook onder.¹ In Rotterdam werden leraren op grote schaal ingezet om te ‘spitten’. Dit vond onder andere plaats in Hoek van Holland en duurde zo’n zeven tot acht weken.² Deze werkzaamheden waren van korte duur en van tijdelijke aard, maar konden wel degelijk levensgevaarlijk zijn. Docent Duits Willem Jongejan aan het Stedelijk Gymnasium te Utrecht verloor in november 1944 zijn leven als gevolg van een dodelijk schot tijdens graafwerkzaamheden in de Betuwe, volgens geruchten tijdens een ontsnappingspoging waarbij hij verdwaald raakte tussen de linies.³ Deze voorbeelden van gedwongen tewerkstelling van leraren en leerlingen zijn extreem en niet representatief voor de tewerkstelling van deze groep tijdens de gehele periode van de bezetting. Ze markeren echter wel het eindpunt van een proces van tewerkstelling van leerlingen en leraren dat in het voorjaar van 1941 begon met de vrijwillige Oogstulp.

De tewerkstelling van onderwijspersoneel en leerlingen confronteerde het onderwijsveld gedurende de oorlogsjaren langdurig en in toenemende mate met problematiek van organisatorisch-logistieke aard, waarbij continuïteit van het onderwijs onder druk kwam te staan. Hierbij stond niet de inhoud van het onderwijs ter discussie, maar wel de gevolgen van de verschillende vormen van tewerkstelling van personeel en leerlingen voor de scholen en henzelf. Daarbij was uiteraard ook de vraag aan de orde in hoeverre er überhaupt sprake moest zijn van tewerkstelling van leerlingen. Dit hoofdstuk richt zich op de vrijwillige en later gedwongen tewerkstelling van Nederlandse scholieren tijdens de bezetting, waarbij ik een chronologische benadering hanteer langs de lijnen van de door historicus Hans Blom geïdentificeerde fasen van de algemene bezettingsgeschiedenis.⁴

---

¹ Brief rector Stedelijk Gymnasium Nijmegen aan Inspecteur Renkema 10 juni 1945, NA, 2.14.01.02, Inspectie, inv. nr. 229.

² Comité “Van Ons” Rotterdam 1941-1945, NIOD, Schoolverzet 257f, inv. nr. 4; De Pater, *Het schoolverzet*, 177-179, 410.

³ *In memoriam* Raad van leraren bij het Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs 68-69.

⁴ Blom, ‘Exploitatie en nazificatie’, 20-22.

Deze vraagstelling kan verder verfijnd worden langs een aantal lijnen: Hoe werd er in het onderwijsveld omgegaan met de vrijwillige en gedwongen tewerkstelling van middelbare scholieren? Welke positie namen de verscheidene actoren in? Speciale aandacht besteed ik aan de verandering in de relatie tussen de bezetter en het Nederlandse onderwijsveld naarmate de oorlogsomstandigheden wijzigden en het Duitse beleid in de loop van 1943 verhardde. Hoe veranderde de interactie tussen de verschillende Nederlandse niveaus onderling en tussen hen en de bezetter naar aanleiding van de Duitse verharding? Vonden er veranderingen plaats in de formelen en informele processen en veranderde de functieopvatting van ambtenaren onder deze nieuwe omstandigheden fundamenteel of ging men veelal op dezelfde voet verder?

Vrijwillige tewerkstelling: ontwikkeling van ‘De Oogsthulp’

Eind mei 1941 informeerde een schoolhoofd uit de Regio Den Haag secretaris-generaal Jan van Dam over een verzoek dat hij had ontvangen van het plaatselijke Arbeidsbureau. Dat verzocht Haagse schoolhoofden om een circulaire onder hun leerlingen te verspreiden waarin zij werden opgeroepen zich aan te melden voor de vrijwillige ‘Landbouwhulp’ voor een periode van drie maanden. De directeur in kwestie vroeg Van Dam advies hoe op dit verzoek te reageren. Hij voorzag problemen voor de voortgang van het onderwijs als leerlingen drie maanden afwezig zouden zijn.⁵

Niet alleen in de regio Den Haag, maar ook in andere delen van het land hadden Gewestelijke Arbeidsbureaus vmo-scholen benaderd om propaganda te maken voor vrijwillige deelname aan deze Oogsthulp. Zo werden tijdens een bijeenkomst op de Christelijke H.B.S. in Leeuwarden in juni 1941 alle mannelijke leerlingen toegesproken door een ambtenaar van het Gewestelijk Arbeidsbureau. Dit had echter geen succes: geen van de leerlingen gaf zich op, aldus de directeur in een naoorlogs verslag.⁶ Voor Van Dam waren deze initiatieven aanleiding om contact te zoeken met de secretaris-generaal van Sociale Zaken Robert Verwey, onder wiens departement de arbeidsbureaus vielen, om hem duidelijk te maken

---

⁵ Brief directeur 2^e Ambachtsschool te 's-Gravenhage aan secretaris-generaal Van Dam, 29 mei 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 746.

⁶ Verslag rector J. Woldendorp van de Christelijke H.B.S. in Leeuwarden, 23 juni 1945, NIOD, Schoolverzet, 257f, inv. nr. 3d.

dat hij hier niet van was gediend. In zijn brief benadrukte Van Dam allereerst het belang van de betrokkenheid van zijn eigen departement bij dit soort aangelegenheden. Ten tweede eiste hij op de hoogte te worden gehouden van verdere ontwikkelingen. Ten derde wilde hij geïnformeerd worden over het aantal jongeren dat zich had aangemeld en op welke scholen zij ingeschreven stonden. Inhoudelijk maakte Van Dam verder bezwaar tegen de voorgestelde periode van drie maanden. Het onderwijs werd hierdoor volgens hem sterk benadeeld.⁷

Van Dams reactie moet worden gezien als een poging tot een duidelijke afbakening van zijn terrein tegenover dat van zijn collega secretaris-generaal. De boodschap was dat zaken die het onderwijs raakten met hem besproken moesten worden en alleen konden plaatsvinden met zijn toestemming. Verwey reageerde op Van Dams gepikeerde brief met de toezegging dat bij de plaatsing van jongeren rekening zou worden gehouden met hun onderwijsverplichtingen. De gestelde termijn van drie maanden was eerder bedoeld als een maximum dan als een beoogde termijn. Daarnaast beloofde hij voortaan eerst mondeling overleg te plegen alvorens tot actie in het onderwijs over te gaan.⁸

Voor de organisatie van de Oogsthulp een jaar later nam Van Dam dan ook zelf het initiatief. Hij vond het onwenselijk dat elke organisatie afzonderlijk scholen benaderde met hulpverzoeken, zo schreef hij in augustus 1942 in een circulaire aan alle vmo-scholen.⁹ Om dit te voorkomen en zich bovendien te verzekeren van inspraak en invloed op de inzet van leerlingen ten behoeve van de oogst, richtte Van Dam binnen zijn departement het ‘bureau Oogsthulp 1942’ op. Dit bureau stelde richtlijnen op, regelde de werkzaamheden en stond in direct contact met zowel de scholen als de ‘met voedselvoorziening belaste autoriteiten’.¹⁰ In plaats van de Gewestelijke Arbeidsbureaus informeerde het departement van Onderwijs de scholen nu zelf over de Oogsthulp van 1942. Van Dam riep in augustus 1942 leraren en leerlingen op om ‘vereend ertoe bij te dragen, dat de oogst van 1942 zal worden binnengehaald’.¹¹ Hij presenteerde de

---

⁷ Brief secretaris-generaal Van Dam aan secretaris-generaal van het departement van Sociale Zaken Verwey, 4 juni 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 746.

⁸ Brief secretaris-generaal van het departement van Sociale Zaken Verwey aan secretaris-generaal van Dam, 17 juni 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 746.

⁹ Verslag rector Woldendorp van de Christelijke H.B.S. in Leeuwarden, 23 juni 1945, NIOD, Schoolverzet, 257f, inv. nr. 3d.

¹⁰ De Pater, *Het schoolverzet*, 178.

¹¹ Verslag rector Woldendorp van de Christelijke H.B.S. in Leeuwarden, 23 juni 1945,

Oogsthulp als een belangrijke taak in dienst van het Nederlandse volk, wees gemeente- en schoolbesturen op hun verantwoordelijkheid en sprak de verwachting uit dat iedereen mee zou werken indien gevraagd. Van Dam verplichtte de Oogsthulp dan ook niet, een bijdrage bleef op vrijwillige basis, waardoor er ook weinig verzet uit de samenleving kwam.

Toen bleek dat de vrijwillige aanmeldingen tegenvielen, besloot Van Dam in september 1942 alsnog over te gaan op drastischer maatregelen. Hij sloot Rijksscholen voor de duur van de Oogsthulp; naar eigen zeggen wilde hij aldus voorkomen dat leerlingen die hielpen lessen zouden missen.¹² Sluiting van deze Rijksscholen was voor Van Dam eenvoudiger te realiseren dan het sluiten van openbare of bijzondere scholen, die hij dan ook ontzag. Waar de openbare schoolbesturen door de gemeentebesturen werden aangestuurd en de bijzondere scholen door hun eigen schoolbesturen, stuurde het departement de Rijksscholen zelf aan.¹³ Dit gaf Van Dam de mogelijkheid om de schoolsluiting zonder al te veel moeite en protest te kunnen eisen van de Rijksscholen en zo gedeeltelijk te voldoen aan de vraag naar Oogsthulp vanuit de Gewestelijke Arbeidsbureaus.

Verder moedigde de secretaris-generaal schoolleiders aan om zelf te beoordelen welke regeling moest worden getroffen voor leerlingen die niet meewerkten aan de Oogsthulp tijdens een schoolsluiting. Volgens Van Dam moest worden voorkomen dat zij de schoolsluiting als vakantie zagen, terwijl hun medescholieren wel hun bijdrage leverden.¹⁴ Op deze manier kon Van Dam de Gewestelijke Arbeidsbureaus, zijn mede-secretaris-generaal en zijn Duitse meerderen laten zien dat hij er alles aan had gedaan om de juiste omstandigheden te creëren voor leerlingen en scholen om hun bijdrage te leveren aan het binnenhalen van de oogst. Tegelijkertijd maakte hij de schoolleiders daarmee deels verantwoordelijk voor het succes van de Oogsthulp door hen te belasten met regelingen voor leerlingen die bleven weigeren.

Eind september 1942 kwam het departement van Onderwijs met algemene richtlijnen voor de inzet van leerlingen voor de Oogsthulp van dat jaar. Zo mocht er alleen in noodgevallen gebruik worden gemaakt van de leerlingen als

---

NIOD, Schoolverzet, 257f, inv. nr. 3d.

¹² Ibidem.

¹³ Idenburg, *Schets van het Nederlandse schoolwezen*, 261, 263-264.

¹⁴ Verslag rector Woldendorp van de Christelijke H.B.S. in Leeuwarden, 23 juni 1945, NIOD, Schoolverzet, 257f, inv. nr. 3d.

arbeidskrachten. Er moest zo veel mogelijk in klassenverband onder leiding van de leraar én de deskundige op het land zelf worden gewerkt en maximaal acht uur per dag. Tijdens de werkzaamheden moest de school of de klas gesloten zijn. Leerlingen konden op verschillende manieren worden beloond voor de werkzaamheden. Wanneer tijdens het werken voor bijvoeding werd gezorgd kregen zij 1,50 gulden per dag, zonder bijvoeding was dat 2,00 gulden of 10 kilo aardappelen per week.¹⁵

Door de oprichting van het Bureau Oogsthulp binnen het departement en de publicatie van de richtlijnen institutionaliseerde Van Dam de Oogsthulp op het departement van Onderwijs. In 1943 werd deze afdeling hernoemd tot ‘Bureau Jeugdhulp in Oorlogstijd’. Uit de jaarverslagen van de inspecteurs van onderwijs, die na de bezetting zijn gepubliceerd, blijkt niet duidelijk hoe groot de inzet van scholieren bij de Oogsthulp is geweest. Wel vermeldden de inspecteurs dat zij, waar mogelijk, de Oogsthulp saboteerden.¹⁶ Wat deze sabotage precies inhield valt achteraf niet meer te reconstrueren, noch is de betrouwbaarheid van deze verklaringen nog vast te stellen. De inspecteurs doelden hier vermoedelijk op het feit dat zij hebben nagelaten weigering van deelname aan de Oogsthulp van leerkrachten en leerlingen uitgebreid te onderzoeken.

Door institutionele inkapseling binnen het departement bleven Van Dam en zijn medewerkers in de positie om invloed uit te oefenen op de richtlijnen voor de Oogsthulp en de impact daarvan op het Nederlandse onderwijs. Dit zorgde er ook voor dat de Gewestelijke Arbeidsbureaus geen directe toegang hadden tot de scholen, leraren en leerlingen. Tijdens deze bezettingsfase werd de tewerkstelling van leerlingen buiten het onderwijs gepresenteerd als taak van Nederlands belang. Dit paste goed in het idee van de zelfnazificatie van het Nederlandse volk waar Duitse en Nederlandse nationaalsocialisten vooral in de beginmaanden van de bezetting in geloofden.¹⁷

Gedwongen tewerkstelling: de invoering van de arbeidsdienstplicht

Voor de start van de werving van leerlingen voor de Oogsthulp in juni 1941, was er al sprake van vrijwillige tewerkstelling van jongeren in een andere context.

---

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ *Het onderwijs in Nederland. 1944, 1945 en 1946* Inspectie van het onderwijs, 470, 553, 593.

¹⁷ Ten Have, *1940*, 164-165.

Vanaf eind december 1940 werden jongeren van 18 tot 21 jaar vrijwillig tewerkgesteld in speciaal opgerichte werkkampen onder de noemer van de Opbouwdienst.¹⁸ De Opbouwdienst was in juli 1940 opgericht in opdracht van de Rijkscommissaris om werkloze krijgsgevangenen in te kunnen zetten voor de wederopbouw van Nederland.¹⁹ Op 23 mei 1941 vormde Rijkscommissaris dr. Arthur Seyss-Inquart de Opbouwdienst om tot de Arbeidsdienst.²⁰ Tegelijkertijd voerde hij per verordening de dienstplicht in voor Nederlanders van 18 tot 25 jaar.²¹ Artikel 14 van de verordening gaf de secretaris-generaal van het departement van Algemene Zaken evenwel de bevoegdheid om ‘gedurende den tijd waarin de Nederlandsch Arbeidsdienst zich nog in het stadium van opbouw bevindt, uitsluitend of in de eerste plaats degenen (...) [op te roepen] die zich vrijwillig voor den Arbeidsdienst aanmelden.’²² Volgens historicus Loe de Jong werd in 1941 nog niemand opgeroepen.²³ Jongeren, ouders en scholen zullen echter rekening hebben gehouden met de komst van een verplichte arbeidsdienst.

Een volgende fase in de tewerkstelling van jongeren kondigde zich aan toen Jaap Schrieke als waarnemend secretaris-generaal van het departement van Algemene Zaken op 1 april 1942 het Besluit Arbeidsdienstplicht uitvaardigde, waarmee hij voortaan alle jongeren van 18 tot 24 jaar kon oproepen voor de arbeidsdienst. In eerste instantie werden in dit besluit alleen bepaalde categorieën Nederlandse jongeren uit die leeftijdsklasse verplicht te dienen in de Arbeidsdienst, zoals zij die zich wilden inschrijven bij een hogeschool of een universiteit, en degenen die bij de overheid of in het onderwijs werkten of wilden gaan werken.²⁴ Dit besluit raakte in beginsel ook leerlingen op middelbare scholen uit de leeftijdsgroep, ook al vielen zij in de praktijk buiten de gestelde categorieën. Het besluit

---

¹⁸ Brief directeur R.K. centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs Verhoeven aan Aartsbisschop De Jong, 9 november 1940, GAU, AAU, 449, inv. nr. 70.

¹⁹ Willem van Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst 1940-1945. Ontstaan, opkomst en ondergang* (Zutphen 2015), 30; De Jong, *Het Koninkrijk IV*, tweede helft, 670.

²⁰ De Jong, *Het Koninkrijk IV*, tweede helft, 675.

²¹ Ben Sijes, *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* (‘s-Gravenhage 1990) 197.

²² ‘Verplichte arbeidsdienst voor alle jonge Nederlanders. In de regel op negentienjarige leeftijd’, *Het volk. Dagblad voor de arbeiderspartij*, 42:16972 (1941) 26 mei 1941.

²³ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VI, juli '42–mei '43*, eerste helft, 499.

²⁴ ‘Besluit van den waarnemend secretaris-generaal van het Departement van Algemeene zaken betreffende den Arbeidsdienstplicht (Arbeidsdienstplichtbesluit)’, *Nederlandse Staatscourant*, 64 (1942) 1 april 1942.

had wel gevolgen voor het lerarenbestand, omdat ‘zij die in het onderwijs wilden werken’ of in het bijzonder onderwijs werkzaam waren tussen de leeftijd van 18 en 24 jaar tot de Arbeidsdienst konden worden opgeroepen.²⁵

Vooral het katholiek onderwijs protesteerde tegen deze gedeeltelijke dienstplicht. Al in december 1941 was aartsbisschop Johannes de Jong op de hoogte gebracht van de op handen zijnde maatregel.²⁶ Voormalig legeraalmoezener majoor Herman van Straelen was sinds de oprichting van de Opbouwdienst, de voorloper van de Arbeidsdienst, verantwoordelijk voor de geestelijke verzorging van de katholieke manschappen van de Opbouwdienst.²⁷ Hij hield De Jong op de hoogte van de ontwikkelingen in de Arbeidsdienst en berichtte hem dus ook direct over de voorgenomen plannen van de gedeeltelijke dienstplicht.²⁸ De directeur van de Katholieke Bond voor het Gezin, Jos de Boer, schreef in december 1941 aan De Jong dat veel katholieke ouders het niet verantwoord zouden vinden om hun kinderen naar een nationaalsocialistisch instituut zoals de Arbeidsdienst te sturen. Hij pleitte dan ook bij de aartsbisschop voor een ‘krachtig’ verzet van de bisschoppen tegen de verplichte arbeidsdienst.²⁹ Van Straelen bevestigde het beeld van onwil onder de katholieken ten opzichte van de verplichte arbeidsdienst. Uit zijn brief aan De Jong blijkt dat ook verscheidene rectoren van katholieke scholen bij de aartsbisschop hadden gepleit voor een episcopaal verbod op deelname aan de Arbeidsdienst voor jongeren.³⁰

Net als bij eerdere heikele kwesties, zoals het lidmaatschap van de NSB voor katholieken, besloot het episcopaat inderdaad tot een publiekelijk protest in de vorm van een herderlijke brief, die op 19 april 1942 werd uitgesproken in alle katholieke kerken in Nederland. Katholieke ouders werden in deze brief gewezen op de gevaren van de Arbeidsdienst en hen werd geadviseerd hun kinderen niet te laten deelnemen zolang dit niet strikt noodzakelijk was. Jongeren zelf kregen

---

²⁵ Ibidem.

²⁶ Brief H.J.J.M. van Straelen aan Aartsbisschop De Jong, 15 december 1941, UA, AAU, 449, inv. nr. 70; Brief J.P. Chr. De Boer aan Aartsbisschop De Jong, 14 december 1941, UA, AAU, 449, inv. nr. 70.

²⁷ Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen*, 89.

²⁸ Brief H.J.J.M. van Straelen aan Aartsbisschop De Jong, 15 december 1941, UA, AAU, 449, inv. nr. 70.

²⁹ Brief J.P. Chr. De Boer aan Aartsbisschop De Jong, 14 december 1941, UA, AAU, 449, inv. nr. 70.

³⁰ Brief H.J.J.M. van Straelen aan Aartsbisschop De Jong, 15 december 1941, UA, AAU, 449, inv. nr. 70.

het advies om waar mogelijk de arbeidsdienstplicht te ontwijken, bijvoorbeeld door hun carrière in het onderwijs of bij de overheid op te geven.³¹

De herderlijke brief was een krachtig en niet te onderschatten middel van protest. De brief werd op hetzelfde moment verspreid in alle katholieke kerken in het land en bereikte dus vele katholieken in de gemeenschap. Daarnaast was deze vorm van protest niet zonder risico. Het besluit voor de uitvaardiging van een mandement zal door aartsbisschop De Jong dan ook niet lichtvoetig zijn genomen. Een eerdere herderlijke brief die stelling nam tegen het NSB-lidmaatschap van katholieken had geleid tot de salariskorting van veertig procent voor de geestelijken in het onderwijs en het verbod op een geestelijke als hoofd van een onderwijsinstelling. De Jong zocht nu opnieuw de confrontatie met de bezetter.

Op 23 september 1942 wijzigde waarnemend secretaris-generaal Schrieke het Arbeidsdienstplichtbesluit. Voortaan had de arbeidsdienstplicht betrekking op alle jongeren van 18 tot en met 24 jaar en daarmee werd de gedeeltelijke arbeidsdienstplicht een algemene arbeidsdienstplicht. Dit wijzigingsbesluit van Schrieke werd genomen nadat gebleken was dat veel jongeren die al wel dienstplichtig waren, zich niet voor de arbeidsdienstplicht aanmeldden. Hogescholen en universiteiten bleken nauwelijks te controleren of hun studenten de dienstplicht hadden vervuld. Na het Besluit van Schrieke gingen eind 1942 ook daadwerkelijk veel oproepen de deur uit.³²

De opgeroepen jongeren werden zes maanden lang gedwongen werkzaamheden uit te voeren, zoals het aanleggen van wegen en dijkverzwaringen. Vanaf februari 1944 zouden hieronder zelfs ook ondersteunende werkzaamheden voor de Duitse Wehrmacht vallen.³³ De dienstplichtige jongens werden ingedeeld in één van de 64 werkkampen. Deze werkkampen werden geleid door 'kaderleden', overwegend NSB'ers en nationaalsocialisten die zich vrijwillig hadden opgegeven voor het leiderschap van zo'n werkkamp.³⁴ De werkzaamheden werden door de dienstplichtigen uitgevoerd in militair uniform. Zij werden militair getraind en in contact gebracht met nationaalsocialistische propaganda.³⁵ Ten tijde

---

³¹ Herderlijke brief 10 april 1942, UA, AAU, 449, inv. nr. 70.

³² De Jong, *Het Koninkrijk VI*, eerste helft, 503.

³³ 'Besluit van den Secretaris-Generaal van het Departement van Algemeene Zaken betreffende wijziging van het Arbeidsdienstplichtbesluit', *Nederlandse Staatscourant* 185 (1942), 23 september 1942; Van Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst*, 307.

³⁴ Van Breen, *De Nederlandse Arbeidsdienst*, 61.

³⁵ *Ibidem*, 139-140.

van de arbeidsdienstplicht waren de jongens vrijgesteld van de Arbeitseinsatz in Duitsland.

Eind oktober 1942 volgden bisschoppelijke instructies voor de geestelijkheid als reactie op de uitbreiding van de arbeidsdienstplicht. Hierin werden jongeren niet langer afgeraden deel te nemen aan de arbeidsdienstplicht.³⁶ In De Jongs correspondentie over de arbeidsdienstplicht benadrukte hij nu dat de dienstplicht in Nederland voor katholieke jongeren te verkiezen was boven de Arbeitseinsatz in Duitsland.³⁷ Het episcopaat riep niet openlijk op tot weigering, maar onderhandelde met de Duitse autoriteiten over een uitzonderingspositie voor haar geestelijken en seminaristen. In gesprekken met het hoofd van de Arbeidsdienst, de pro-Duitse luitenant kolonel Lodewijk de Bock, kreeg de aartsbisschop de toezegging dat geestelijken en seminaristen uitstel van opkomst zouden krijgen als zij werden opgeroepen.³⁸ Dit past in het beeld dat onderwijshistorica Sarah van Ruyskensvelde eerder heeft geschetst van de onderhandelingsstrategieën van de Katholieke Kerk in België met de Duitse bezettingsautoriteiten, waarbij protesten konden worden gevolgd door onderhandelingen om zo uiteindelijk de positie van de katholieke kerk en de jongeren te verstevigen en te beschermen.³⁹

In protestant-christelijke onderwijskringen bracht de uitgevaardigde gedeeltelijke arbeidsdienstplicht in april 1942 de discussie over het al dan niet opvolgen van de verordening op gang. Deze discussie spitste zich toe op de groep jongeren die, alvorens een betrekking te kunnen aanvaarden in het onderwijs, de arbeidsdienstplicht moest vervullen. Dezelfde verplichting gold voor leerkrachten die tussen 1 april 1942 en 1 januari 1943 werden aangesteld: zij moesten voor 1 juli 1944 hun arbeidsdienstplicht vervullen indien zij ouder dan 22 jaar waren.⁴⁰ Net als het episcopaat besloten de moderamina van de protestants-christelijke onderwijsvakorganisaties hun achterban op te roepen geen gehoor te geven aan de oproep voor de arbeidsdienstplicht. De protestantse kerken schreven aan de kerkenraden dat de Arbeidsdienst moest worden gezien als een ‘opvoedingsinstituut

---

³⁶ Officiële mededeelingen van het episcopaat aan de geestelijkheid 30 oktober 1942, UA, AAU, 449, inv. nr. 70.

³⁷ Brief Aartsbisschop De Jong aan J.A. Ruijs, 12 oktober 1942, UA, AAU, 449, inv. nr. 70; Van Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst*, 233.

³⁸ Brief H.J.J.M van Straelen aan Aartsbisschop De Jong 05 oktober 1942, UA, UUA, 449, inv. nr. 70.

³⁹ Van Ruyskensvelde, *Education in turmoil*, 25.

⁴⁰ De Pater, *Het schoolverzet*, 180.

in nationaal-socialistische zin', wat niet strookte met de christelijke levensovertuiging.⁴¹ De protestants-christelijke onderwijsvakorganisaties verwachtten van hun achterban dat zij bij de beoordeling van sollicitanten en bij de benoemingen van nieuwe leraren geen acht zouden slaan op het al dan niet vervuld hebben van de arbeidsdienstplicht.

De invoering van de algemene arbeidsdienstplicht eind september 1942 bracht niettemin onderlinge verdeeldheid over de te volgen weg aan het licht. De Synode van de Hervormde kerk riep de bij haar aangesloten kerkraden niet op tot dienstweigering, maar liet het aan hun eigen oordeel over of zij wel of niet gehoor zouden geven aan de oproep. De twee grote protestants-christelijke onderwijsvakorganisaties, de Vereniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland en de Overzeesche Bezittingen en de Unie van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland, zagen de dienstweigering juist als een 'door God opgelegde noodzakelijkheid'.⁴² Er kwam uiteindelijk geen algemeen bericht dat pleitte voor dienstweigering. Hoewel er veel discussie over was, ging men nu niet over tot een gezamenlijke actie. Uiteindelijk maakte het volgens historicus Jan Cornelis Hendrik de Pater weinig uit, omdat zowel de schoolbesturen als het departement in de praktijk niet controleerden of nieuw aangestelde leraren wel eerst hun arbeidsdienstplicht hadden vervuld.

Of het niet controleren van de afgeronde arbeidsdienstplicht door het departement een bewuste keuze is geweest blijft onduidelijk. Het moet in ieder geval een enorme administratieve onderneming zijn geweest om te achterhalen of nieuw aangestelde leerkrachten al dan niet hadden voldaan aan hun arbeidsdienstplicht. Het departement functioneerde in deze periode door de oorlogsomstandigheden al niet meer als voorheen. In maart 1943 besloot de Duitse bezetter, met het oog op een mogelijke invasie aan de Nederlandse kust, alle Nederlandse departementen naar het oosten van het land te verplaatsen.⁴³ Volgens sociaal-geograaf Hans Knippenberg en historicus Willem van der Ham werd er vanaf dat moment op onderwijsgebied nog maar weinig gerealiseerd. De eerste weken waren ambtenaren op het departement vooral bezig met de verhuizing zelf. Logistiek was dit gecompliceerd: het departement werd in acht verschillende gebouwen gehuisvest en niet overal waren de faciliteiten even goed op orde. Zo ontbrak in

---

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem.

⁴³ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 281.

sommige gebouwen elektriciteit, haperde de telefoon regelmatig en ontbrak het de ambtenaren vaak aan de juiste voorzieningen voor de verduistering. Volgens Knippenberg en Van der Ham verveelden ambtenaren zich zelfs in Apeldoorn.⁴⁴ Historisch pedagoog Henk van Setten schrijft dat ook Van Dam in deze periode ‘niet veel meer [deed] dan op de winkel passen’.⁴⁵ Het is inderdaad maar zeer de vraag in hoeverre het departement bij machte was om enige controlerende functie uit te oefenen met betrekking tot de arbeidsdienstplicht en de aanstelling van nieuwe leraren in een periode waarin ook het onderwijs steeds verder ontwricht raakte.

De controle op naleving bleek bovendien al snel niet meer nodig. Jonge leerkrachten hadden tot 1 juli 1944 de tijd om de arbeidsdienstplicht te vervullen, terwijl de neergang van de Arbeidsdienst in oktober 1943 al was ingezet door een combinatie van interne en externe problemen. De leegloop van kaderleden begon met de invoering van de Germaanse groet en de nationaalsocialistische verklaring voor de dienstplichtigen en kaderleden; 25 procent van de kaderleden weigerde en nam ontslag. In januari 1944 kwam 20 procent van de opgeroepen dienstplichtigen niet opdagen. Dat resulteerde in een krimp van het aantal arbeidskampen van 64 naar 48.⁴⁶ Na Dolle Dinsdag in september 1944 verlieten de meeste resterende dienstplichtigen en kaderleden de Arbeidsdienst en op 12 september 1944 hief de Duitse bezetter de Arbeidsdienst officieel op.⁴⁷

Van Dam en het departement van Onderwijs stonden wat betreft de arbeidsdienstplicht aan de zijlijn: het departement van Algemene Zaken zette de lijnen uit en de Gewestelijke Arbeidsbureaus namen vervolgens de organisatie van de oproepen en keuringen op zich. Vanaf de aankondiging van de arbeidsdienstplicht in april 1942 was het mogelijk om rechtstreeks uitstel of afstel aan te vragen bij de secretaris-generaal van Algemene Zaken.⁴⁸ Hier werd zo veelvuldig gebruik van gemaakt dat waarnemend secretaris-generaal van Algemene Zaken Schrieke zich in juli 1942 genoodzaakt voelde alle betrokken instanties te berichten dat uitstel of vrijstelling alleen in buitengewoon uitzonderlijke gevallen zou worden toegelaten.⁴⁹ Begin januari 1943 kreeg Van Dam van het Arbeidsbureau te horen dat

---

⁴⁴ Ibidem, 282-283.

⁴⁵ Van Setten, *Opvoeding in volkse geest*, 27.

⁴⁶ Van Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst*, 244, 303.

⁴⁷ Ibidem, 328-329.

⁴⁸ Ibidem, 132; De Jong, *Het Koninkrijk VI*, eerste helft ('s-Gravenhage 1975) 502.

⁴⁹ Van Breen, *De Nederlandse Arbeidsdienst*, 132.

voortaan alleen schoolleiders uitstel of afstel van de dienstplicht konden aanvragen voor leerlingen in het vmo.⁵⁰ In de praktijk betekende dit dat schoolhoofden, rectoren en directeuren voor het eerst direct betrokken waren bij het al dan niet aanvragen van uitstel of afstel voor de arbeidsdienstplicht van hun leerlingen.⁵¹

Het is aannemelijk dat hiervoor werd gekozen om de stroom aan aanvragen te verminderen. Uit de archiefstukken valt niet duidelijk op te maken of dit beleid tot de beoogde vermindering van aanvragen heeft geleid. Het heeft er in ieder geval voor gezorgd dat schoolleiders direct betrokken werden bij het proces van tewerkstelling van hun leerlingen. Dit betekende een verschuiving van het niveau van interactie naar het laagste niveau. Gezien de latere algemene weerstand tegen de tewerkstelling van schoolgaande scholieren is het aannemelijk dat schoolleiders hebben meegewerkt aan de aanvragen voor uitstel.

Kerende oorlogskansen en de April/Mei stakingen

De ommekeer in Duits bezettingsbeleid was een algemene ontwikkeling en was dus niet enkel gericht op het onderwijs. Dat was het gevolg van internationale oorlogsontwikkelingen die hun weerslag hadden op het Duitse bezettingsbeleid in Nederland. Waar het Duitse leger in de zomer van 1942 zowel in Oost-Europa als in Noord-Afrika nog gestaag vorderingen maakte, veranderde de situatie eind 1942, culminerend in de capitulatie van het Duitse leger in Stalingrad begin februari 1943.⁵² Met de kerende oorlogskansen veranderden de doelstellingen van de Duitse bezetter in de loop van 1943 fundamenteel. Volgens Blom kreeg de Arbeitseinsatz vanaf begin 1943 de overhand in de bezettingspolitiek en verdreef deze de politiek van de nazificatie steeds verder naar de achtergrond.⁵³ Er waren arbeidskrachten uit de bezette gebieden nodig om de tekorten aan te vullen en alles moest hiervoor wijken.⁵⁴

Dezelfde verandering van Duitse doelstellingen valt waar te nemen in het onderwijs. Hier richtte de bezetter zich aanvankelijk vooral op de bewaring van

---

⁵⁰ Ibidem, 132.

⁵¹ *Het onderwijs in Nederland in 1943* Inspectie van het onderwijs, 27, 64.

⁵² Antony Beevor, *Stalingrad* (Londen 2017) 26, 104-109, 392-394; Richard Overy, *The dictators. Hitler's Germany, Stalin's Russia* (Londen 2005) 496-497, 511.

⁵³ Blom, 'Exploitatie en nazificatie', 21.

⁵⁴ Renske Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld. Getuigenissen van de Arbeitseinsatz* (3^e druk Amsterdam 2024) 25.

orde en rust en op de nazificatie van het Nederlandse onderwijs, maar deze doelstellingen werden in de loop van 1943 ondergeschikt gemaakt aan het Duitse oorlogsbelang. Dit had verstrekkende gevolgen voor de interactie tussen de bezetter, het departement en het onderwijsveld en leidde tot weerstand op vrijwel alle niveaus van het Nederlandse onderwijs. De fundamentele verandering in Duits beleid dwong actoren in het Nederlandse onderwijs tot heroverweging van hun verhouding tot de bezetter.

Arbeidstekorten waren in Duitsland al sinds 1942 een realiteit. Ruim twee miljoen Duitsers waren in 1942 opgeroepen voor militaire dienstplicht en het gat dat zij achterlieten in de Duitse oorlogseconomie kon niet voldoende worden opgevangen met de inzet van krijgsgevangenen.⁵⁵ De arbeidstekorten werden in januari 1943 nog nijpender toen Hitler per decreet 'Der totale Krieg' uitriep: alles en iedereen moest in dienst van de oorlogsvoering worden gesteld.⁵⁶ De gedwongen tewerkstelling vanaf 6 mei 1943 van Nederlandse mannen tussen de 18 en 35 jaar voor de Arbeitseinsatz, al snel uitgebreid naar 17 tot 40 jaar en uiteindelijk opgerekt naar 16 tot 40 jaar, moest de gaten opvullen die waren gevallen in de Duitse oorlogseconomie.⁵⁷ Fritz Sauckel, Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz in Berlijn, rekende in het voorjaar van 1943 op de inzet van 500.000 Nederlandse gedwongen tewerkgestelden in Duitsland voor 1 augustus 1943.⁵⁸ De belangen van Rijkscommissaris Seyss-Inquart en Generalkommissar zur besonderen Verwendung Fritz Schmidt conflicteerden met die van Sauckel. Zij vreesden dat gedwongen tewerkstelling van Nederlandse mannen voor ernstige onlusten zou zorgen. Wanneer de oproepen voor tewerkstelling niet werden opgevolgd, zou hun autoriteit ernstig worden aangetast. Ondanks deze bezwaren besloot Berlijn dat de manschappen geleverd moesten worden.⁵⁹ Seyss-Inquarts vrees werd werkelijkheid: de invoering van de gedwongen tewerkstelling van allereerst voormalig krijgsgevangenen en later de algemene mannelijke bevolking van 17-40 jaar veranderde de relatie tussen de bezetter, het Nederlands bestuur en de Nederlandse samenleving definitief.

Op verschillende manieren werd in de daaropvolgende weken gepoogd

---

⁵⁵ Sijes, *De arbeidsinzet*, 250.

⁵⁶ Overy, *The dictators*, 456, 504-505; Sijes, *De arbeidsinzet*, 249-251.

⁵⁷ Sijes, *De arbeidsinzet*, 280, 547, 559.

⁵⁸ *Ibidem*, 271.

⁵⁹ *Ibidem*, 270.

de beoogde aantallen te behalen door middel van razzia's, het uitkammen van bedrijven, krijgsgevangenen- en de jaarklassenacties. Dat laatste hield in dat alle jongens uit eenzelfde geboortjaar werden opgeroepen door de Gewestelijke Arbeidsbureaus om zich te melden en te laten registreren voor mogelijke gedwongen tewerkstelling in Duitsland. Al deze acties werden centraal gecoördineerd door het Rijkcommissariaat en Nederlandse ambtenaren van het departement van Algemene Zaken en vervolgens uitgevoerd door de Gewestelijke Arbeidsbureaus, aangestuurd door Duitse ambtenaren. De jaarklassenactie vond plaats van mei 1943 tot half september 1943 en leverde ruim 48.000 mannen op voor uitzending naar Duitsland.⁶⁰ Van 29 mei tot en met 2 juni werd jaarklasse 1924 opgeroepen, de negentienjarigen.⁶¹ Voor de schoolgaande jongens van achttien jaar en ouder vormden dus zowel de jaarklassenacties als de razzia's een bedreiging. Het uitkammen van bedrijven ging moeizaam en bleek een tijdrovende aangelegenheid met relatief weinig opbrengsten. De jaarklassenacties hadden evenmin het gewenste effect.⁶² Al deze acties zorgden bij elkaar echter voor grote angst onder de Nederlandse bevolking. Vooral de razzia's gaven veel mannen het gevoel vogelvrij verklaard te zijn.

In 1943 stond de relatie tussen de bezetter en de Nederlandse samenleving aldus onder groeiende druk door een combinatie van factoren: de politiek van nazificatie, de steeds verder dalende levensstandaard, de politiek van Jodenvervolging en bovenal de gedwongen tewerkstelling van de Arbeidsinzet.⁶³ Historicus Peter Romijn en Blom zien de landelijke April-Meistakingen van 1943, gericht tegen het weer in gevangenschap nemen van voormalige krijgsgevangenen voor gedwongen tewerkstelling in Duitsland, als belangrijk omslagpunt in de relatie tussen de bezetter en de Nederlandse samenleving. Voor Blom markeerden de April-Meistakingen de overgang van een fase van toenemende dwang en problemen in de periode 1941 tot het voorjaar van 1943 naar een fase van 'onontkoombaar toenemende conflicten' van voorjaar 1943 tot zomer/herfst 1944.⁶⁴ Voor Romijn was de April-Meistakingen een accumulatie van de verscherping van exploitatie en onderdrukking die vanaf begin 1943 was ingezet door de

---

⁶⁰ Ibidem, 281.

⁶¹ Ibidem, 280.

⁶² Ibidem, 336-338.

⁶³ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 530.

⁶⁴ Blom, 'Exploitatie en nazificatie', 21.

Duitse bezetter. Hij ziet een omslag die ertoe leidde dat veel Nederlanders de Nederlandse autoriteiten niet langer wilden volgen in hun politiek van aanpassing en redden wat er te redden was.⁶⁵

De Duitse bezetter besloot tot terugvoering in gevangenschap van Nederlandse krijgsgevangenen met het doel hen in te zetten voor de Arbeidsinzet. Deze maatregel diende meerdere Duitse doelen. Ten eerste zorgde de tewerkstelling voor een relatief groot aantal tewerkgestelden in Duitsland. Ten tweede kon een groep die mogelijk bereid was tot (gewelddadig) verzet door middel van tewerkstelling in Duitsland worden uitgeschakeld mits zij werden opgepakt en ten derde werkte het als waarschuwing en intimidatie voor degenen onder de Nederlandse bevolking die recalcitrant waren.⁶⁶ De onrust over de Arbeidsinzet leidde echter tot een van de grootste stakingen uit de bezettingsgeschiedenis.⁶⁷ Historicus Sjaak van der Velden schat dat zo'n 200.000 mensen het werk neerlegden, een voor Nederlandse begrippen ongekend hoog aantal.⁶⁸ Vooral buiten West-Nederland vonden stakingen plaats, voornamelijk bij overheids- en nutsorganisaties, in de industrie en in de agrarische sector.⁶⁹

De reactie van de Duitse bezetter op de stakingen was snel en keihard. De avondklok en het politiestandrecht werden ingevoerd, waarmee gewelddadig ingrijpen op grote schaal mogelijk werd gemaakt. Onder bedreiging van standrechtelijke executies werden fabriekshoofden en burgemeesters gedwongen namenlijsten aan te leveren van stakende medewerkers. In de loop van de vier stakingsdagen vielen er negentig doden en vierhonderd gewonden. Direct daarna werden op grond van de tijdens de stakingen ingevoerde SS-standgerichte 116 stakers tot de doodstraf veroordeeld, waarvan er tachtig vonnissen daadwerkelijk werden voltrokken.⁷⁰ Zo slaagde de bezetter erin de stakingen neer te slaan.

---

⁶⁵ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 530.

⁶⁶ Ibidem, 541.

⁶⁷ Blom, 'Exploitatie en nazificatie', 22.

⁶⁸ Sjaak van der Velden, *Stakingen in Nederland. Arbeidersstrijd 1830-1995* (Amsterdam 2000) 322.

⁶⁹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 542; Antoon Vrints en Dirk Luyten, 'De April-Meistakingen van 1943. Belang en betekenis heroverwogen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 1 (2015) 69-92, aldaar 71, 76, 79, 91.

⁷⁰ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 543.

Arbeidsinzet en groeiende onrust in het onderwijs

Algemene ontwikkelingen buiten het onderwijs zoals de kerende oorlogskansen, het oplopende arbeidstekort voor de Duitse oorlogsindustrie en de verharde opstelling van de Duitse bezetter beïnvloedden de invoering en uitvoering van het arbeidsinzetbeleid in het onderwijs. Het laagste niveau van de scholen werd direct getroffen door de maatregelen en wendde zich tot haar Inspecteur van Onderwijs voor steun en garanties. Van Dam en inspecteur Egbertus Hermanus Renkema trachtten het onderwijsveld gerust te stellen, maar konden niet de veiligheid van alle leerlingen garanderen. De bezetter gaf secretaris-generaal Van Dam en zijn medewerkers namelijk nauwelijks ruimte om beleid omtrent de arbeidsinzet te beïnvloeden. Dit toont de verzwakte onderhandelingspositie van het Nederlandse centrale gezag vanaf 1943 ten opzichte van de Duitse bezetter. Desalniettemin ondernam Van Dam pogingen om waar mogelijk beleid af te zwakken. Ambtenaren op het departement distantieerden zich tegelijkertijd van de uitvoering van het arbeidsinzetbeleid terwijl dit in eerdere perioden, bijvoorbeeld bij de invoering van de anti-Joodse maatregelen, niet was voorgekomen. Schoolleiders, leraren en leerlingen waren in deze laatste fase van verplichte tewerkstelling het kwetsbaarst en stonden er vaak zelfs vrijwel alleen voor.

De stakingen van 29 april tot en met 3 mei zijn in de algemene relatie tussen de bezetter, het Nederlandse bestuur en de Nederlandse samenleving de meest in het oog springende gebeurtenis van begin 1943 geweest. Voor het onderwijs vond het begin van de omslag in de verhouding tussen bezetter en het onderwijsveld echter al twee maanden eerder plaats, aan het begin van februari 1943. Op bevel van Generalkommissar für das Sicherheitswesen Hanns Rauter, de hoogste SS-functionaris in Nederland, werden toen zo'n 600 studenten in Amsterdam, Delft en Groningen gearresteerd en vastgehouden. Deze actie was onderdeel van een landelijke vergeldingsactie als reactie op de dodelijke aanslag op de vooraanstaande NSB'er Hendrik Seyffardt op 5 februari 1943.⁷¹ Na razzia's door het hele land werd uiteindelijk een groep van 1200 jongeren gedeporteerd naar kamp Vught met als eindstation tewerkstelling in Duitsland.⁷²

Het merendeel van de opgepakte jongeren was student. Toch werden ook

---

⁷¹ Elias van der Plicht, 1943. *Onderdrukking en verzet* Leven in bezet Nederland (1940-1945) (Amsterdam 2018) 20, 29.

⁷² Van der Plicht, 1943, 34.

enkele middelbare scholieren geraakt door de vergeldingsactie. Op dinsdagmorgen 9 februari werden 25 leerlingen van de hoogste klassen van het R.K. Bisschoppelijk College St. Jozef in Sittard door de Duitse Sicherheitspolizei uit de schoolbanken geplukt en in Maastricht vastgezet. Zij werden nog diezelfde avond vrijgelaten, maar deze actie zorgde vanzelfsprekend voor veel onrust in de gemeenschap. 'Meer dan honderd studenten durven niet meer te komen uit vrees dat zoiets zich herhaalt', aldus directeur Op de Coul van het Bisschoppelijk College St. Jozef in een brief aan onderwijsinspecteur Renkema.⁷³

In Zwolle werden leerlingen opgepakt die volgens twee van hun leraren met NSB-lidmaatschap, afwijzend tegenover de bezetter stonden. Ook zij werden nog diezelfde dag vrijgelaten.⁷⁴ De voorzitter van het schoolbestuur van het lyceum, ds. P.H.Th. Stevens, werd zelf ook korte tijd vastgezet omdat hij er van werd verdacht geen strafmaatregelen te nemen tegen leerlingen die na de onstane onrust van school wegbleven.⁷⁵ In Nijmegen bleven de leerlingen van de hoogste klassen van het St. Canisius College eveneens thuis uit vrees voor 'het speuren der Gestapo'.⁷⁶ Het bestuur van de Bond voor Christelijk VHMO inventariseerde onder haar 35 aangesloten scholen in hoeverre hun leerlingen waren getroffen door de razzia's. Op een derde van de aangesloten scholen waren leerlingen opgepakt. In totaal ging het om 51 leerlingen waarvan er op het moment van inventarisatie dertien nog niet waren vrijgelaten.⁷⁷ De acties van de bezetter leidden tot grote onrust en ontwrichting in het onderwijs van de mannelijke bovenbouwleerlingen en waren tekenend voor de algemene verharding van Duits beleid in de loop van 1943. Later bleek de vergeldingsactie een voorbode van de razzia's en jaarklassenacties voor de Arbeidsinzet in Duitsland, die het middelbaar onderwijs in de hoogste klassen in hoge mate zouden ontwrichten. Vanaf het moment van Rauters actie was het voor secretaris-generaal Van Dam, ambtenaren op het departement, gemeentebesturen, schoolbesturen, schoolleiders, leraren, leerlingen en ouders duidelijk dat normale schoolgang van mannelijke middelbare scholieren uit de hoogste klassen niet meer vanzelfsprekend was.

---

⁷³ Brief directeur Op de Coul van het Bisschoppelijk College St. Jozef in Sittard aan Inspecteur Renkema, 24 februari 1943, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 239.

⁷⁴ Kees Ribbens, *Bewogen jaren. Zwolle in de Tweede Wereldoorlog* (Zwolle en Kampen 1995) 113.

⁷⁵ Ribbens, *Bewogen jaren*, 141.

⁷⁶ K.J. Derks, *St. Canisius-College. 1900-1950*. (Nijmegen 1950) 154.

⁷⁷ De Pater, *Het schoolverzet*, 402.

Met name schoolgaande jongens en hun ouders waren na Rauters vergeldingsacties bang dat mannelijke leerlingen in de schoolbanken een makkelijk prooi zouden zijn voor razzia's.⁷⁸ Verschillende schoolleiders benaderden in deze periode hun onderwijsinspecteur Renkema van het gymnasium onderwijs in een poging garanties te verkrijgen voor de veiligheid van hun leerlingen. Zo vroeg de rector van het Gymnasium Ceeleum in Zwolle of al meer bekend was over de mogelijke maatregelen die de autoriteiten zouden treffen inzake de tewerkstelling van leerlingen uit de hoogste klas, omdat er op zijn school veel onrust was ontstaan door de arrestatie van enkele middelbare scholieren. Hij verzocht de inspecteur meer duidelijkheid te verschaffen.⁷⁹ De rector van het Gemeentelijk Gymnasium Winschoten ging een stap verder in zijn verzoek en vroeg de onderwijsinspecteur of hij hem met 'volledige zekerheid' kon zeggen dat het veilig was voor zijn leerlingen om terug naar school te komen.⁸⁰

Renkema bleek echter niet tot een dergelijke uitspraak te verleiden: 'Volledige zekerheid is in dezen tijd uiteraard niet te geven', reageerde hij.⁸¹ In het algemeen raadde Renkema de bezorgde schoolleiders aan hun leerlingen en ouders ertoe te bewegen weer naar school te gaan. Als reden hiervoor gaf hij aan dat juist schoolverzuim een reden kon zijn voor tewerkstelling:

'ik (kan) wel zeggen dat naar mijn meening een leerling die geregeld ter school komt, ook al is hij boven de 18 jaar, thans minder gevaar loopt voor ter werkstelling te worden aangewezen, dan wanneer hij thuisblijft en dus niet kan aantonen geregeld werk te hebben of ernstig te studeeren'.⁸²

Om zijn punt overtuigingskracht bij te zetten stelde Renkema in een van de brieven zelfs dat hij zijn eigen zoon ook rustig weer naar school zou sturen, als hij

---

⁷⁸ Brief Inspecteur Renkema aan rector Gymnasium Ceeleum in Zwolle, 19 februari 1943, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 39; Brief directeur Op de Coul van het Bisschoppelijk College St. Jozef in Sittard aan Inspecteur Renkema, 24 februari 1943, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 239; Derks, *St. Canisius-College*, 154.

⁷⁹ Brief Inspecteur Renkema aan rector Gymnasium Ceeleum in Zwolle, 19 februari 1943, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 39.

⁸⁰ Brief Inspecteur Renkema aan rector Gemeentelijk Gymnasium Winschoten, 17 maart 1943, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 39.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² *Ibidem*.

een zoon in deze leeftijd had gehad.⁸³ Uit deze correspondentie blijkt enerzijds de vertrouwelijke relatie die de schoolleiders met hun onderwijsinspecteur hadden en hoe zij vertrouwden op diens beoordelingsvermogen van de situatie. In deze onzekere tijden probeerden zij enige vorm van zekerheid te ontlenen aan toezeggingen van hun inspecteur. Anderzijds tonen deze briefwisselingen de grote impact van Rauters vergeldingsactie op het middelbaar onderwijs. Dit bleek een voorbode van de latere lege klassen toen leerlingen op grote schaal de Arbeidsinzet hoopten te ontduiken.

De onrust naar aanleiding van Rauters vergeldingsactie en het wegblijven van middelbare scholieren uit de klassen was ook Van Dam opgevallen. In een poging de gemoederen te bedaren en de orde en rust in het middelbaar onderwijs te herstellen, wilde hij een geruststellende boodschap richting de ouders en jongens onder de achttien jaar publiceren in de landelijke pers. Zijn Duitse meerdere Generalkommissar Schmidt verbood hem dit, maar stond wel toe dat Van Dam eenzelfde circulaire onder schoolhoofden verspreidde.⁸⁴ In deze circulaire van 17 februari 1943 bevestigde Van Dam dat alle mannelijke scholieren onder de achttien jaar door de Duitse autoriteiten waren vrijgesteld van tewerkstelling in Duitsland. Opgepakte leerlingen van achttien jaar en ouder met ‘ernstige studiebelangen’ konden toestemming tot terugkeer aanvragen via hun ouders bij het departement van Onderwijs.⁸⁵ Aangezien de rust in het onderwijs naar aanleiding van deze mededeling niet geheel terugkeerde en het schoolverzuim onder jonge mannen in vmo-scholen nog steeds hoog was, volgde er op 16 maart 1943 een circulaire waarin opnieuw benadrukt werd dat Van Dam ‘van de meest bevoegde Duitse zijde’ de garantie had gekregen dat het onderwijs ongestoord door kon gaan en dat leerlingen van elke leeftijd hun opleidingen konden afmaken.⁸⁶

In juni 1943 veranderde de situatie door een besluit van bovenaf. Rijkscommissaris Seyss-Inquart besloot, tegen de eerdere toezegging aan Van Dam in, dat leerlingen van negentien jaar en ouder in aanmerking konden komen voor een

---

⁸³ Brief Inspecteur Renkema aan rector Gemeentelijk Gymnasium Middelburg, 16 februari 1943, 18 februari 1943; Brief Inspecteur Renkema aan waarnemend rector Kamerbeek Murmellius Gymnasium in Alkmaar, 18 februari 1943, 19 februari 1943, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 39.

⁸⁴ De Pater, *Het schoolverzet*, 402-403.

⁸⁵ *Het onderwijs in Nederland. 1944, 1945 en 1946* Inspectie van het onderwijs, 62.

⁸⁶ De Pater, *Het schoolverzet*, 403.

oproep van de Arbeidsinzet.⁸⁷ Het werd pijnlijk duidelijk dat de garanties van de secretaris-generaal in dezen weinig waard waren en dat hij over dit onderwerp geen werkelijke zeggenschap had. Van Dam en het departement initieerden als reactie op dat besluit de invoering van het noodeindexamen en het nooddiploma om ervoor te zorgen dat tewerkgestelde scholieren in ieder geval vhm-scholen verlieten met een geldig eindexamen.⁸⁸ De inzet van deze onorthodoxe middelen behoorde wel tot Van Dams mogelijkheden. Hiermee kon hij de situatie voor de betrokken scholieren niet wezenlijk veranderen, maar wel enigszins verzachten.

Van Dams ommezwaai en de Arbeidsinzet

Tot begin 1943 had Van Dam zonder al te veel discussie de Duitse eisen uitgevoerd, al dan niet in aangepaste vorm na samenspraak met zijn ambtenaren en het onderwijsveld. In 1943 veranderde zijn houding wezenlijk, bovenal op het terrein van de gedwongen tewerkstelling. Publiekelijk verkondigde Van Dam nog steeds het Duitse standpunt, maar achter gesloten deuren drong hij opvallend vaak en vasthoudend aan op afzwakking van maatregelen voor alle schoolgaande jeugd.⁸⁹ Hij probeerde op verschillende manieren om uitzending van leerlingen in de gevarenzone met een extra jaar uit te stellen.

In principe waren mannelijke leerlingen in het middelbaar onderwijs tot en met achttien jaar namelijk uitgezonderd van tewerkstelling in Duitsland. Pas vanaf negentien jaar konden zij worden opgeroepen en uitgezonden. Van Dam probeerde de leeftijdsgrens voor de Arbeidsinzet voor doubleurs en herexamenleerlingen te verhogen naar 21 jaar.⁹⁰ De door hem voorgestelde verhoging van de leeftijdsgrens zou in de praktijk betekenen dat leerlingen die door doubleren op hun achttiende, negentiende of twintigste nog geen eindexamen hadden

---

⁸⁷ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 276.

⁸⁸ *Het onderwijs in Nederland in 1943* Inspectie van het onderwijs, 56.

⁸⁹ Aantekeningen van brief hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz aan secretaris-generaal Van Dam, 24 juni 1943, NA, Archief van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Directie Algemeen Voortgezet en Voorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs en voorgangers. (1874), 1918-1975 (OWK VHM), 2.14.43, inv. nr. 1105; Brief secretaris-generaal Van Dam aan ambtenaren Afdeling V.H.M.O., 17 juni 1943, NA, OWK VHM, 2.14.43, inv. nr. 1105; Brief secretaris-generaal Van Dam aan hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz, 18 juni 1943, NA, OWK VHM, 2.14.43, inv. nr. 1105.

⁹⁰ Sijes, *De arbeidsinzet*, 280-281.

gedaan, een jaar langer vrijgesteld werden van de gedwongen tewerkstelling. Hij suggereerde dr. Heinrich Schwarz, het Duitse hoofd van de Hauptabteilung Erziehung und Kirchen, in mei 1943 de volgende aanpassing van de Anordnung Nr. 43/1943 über die Meldepflicht zum Zweck des Arbeitseinsatz: 'In Ausnahmefällen kann diese Höchstgrenze bis zum vollendeten 21 Lebensjahr erweitert werden, wenn eine ausführliche Begründung dazu vorgelegt wird'.⁹¹ Van Dams voorstel werd door Schwarz echter afgewezen; de leeftijd van leerlingen die gevrijwaard werden van inzet bleef achttien jaar.⁹²

Hoewel hij bakzeil had gehaald, waagde Van Dam in juni 1943 nogmaals een poging om in ieder geval een verhoging van de leeftijdsgrens voor gymnasiasten te bedingen. Hij droeg zijn ambtenaren van de afdeling V.H.M.O. op om met spoed een notitie voor Schwarz te schrijven met een voorstel voor de verhoging van de leeftijdsgrens voor gymnasiasten tot twintig jaar.⁹³ In de notitie werd uiteengezet dat leerlingen van het gymnasium door de zesjarige opleidingsduur een jaar langer over hun onderwijs deden in vergelijking met leerlingen van de hbs met vijfjarige cursus. Door de bestaande regeling voor de Arbeidsinzet werden zij nu benadeeld, aangezien zij geen jaar langer uitstel kregen. Doubleren was voor gymnasiasten niet ongewoon en nu zou een gymnasiast door de arbeidsverplichting na één keer doubleren al niet meer in staat zijn om zijn diploma te behalen. Gymnasiasten werden volgens Van Dam zwaarder gedupeerd dan de hbs-leerlingen. De notitie eindigde met een dringend verzoek aan Schwarz de leeftijdsgrens voor gymnasiasten op twintig jaar te zetten.⁹⁴ Dit werd niet gehonoreerd. Het werd pijnlijk duidelijk dat er absoluut geen ruimte was voor verdere onderhandeling. Het Duitse belang prevaleerde.⁹⁵

Van Dam was echter niet uit het veld geslagen en verzocht uitstel van tewerkstelling voor een andere groep leerlingen, namelijk van hen die hun eindexamen niet hadden gehaald maar wel de leeftijdsgrens van negentien jaar waren

---

⁹¹ Aantekeningen van brief hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz aan secretaris-generaal Van Dam, 24 juni 1943, NA, OWK VHMO, 2.14.43, inv. nr. 1105.

⁹² Ontwerp aanwijzing voor secretaris-generaal Algemeene Zaken, 18 mei 1943, NA, OWK VHMO, 2.14.43, inv. nr. 1105.

⁹³ Brief secretaris-generaal Van Dam aan ambtenaren Afdeling V.H.M.O., 17 juni 1943, NA, OWK VHMO, 2.14.43, inv. nr. 1105.

⁹⁴ Brief secretaris-generaal Van Dam aan hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz, 18 juni 1943, NA, OWK VHMO, 2.14.43, inv. nr. 1105.

⁹⁵ Brief hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz aan secretaris-generaal Van Dam, 24 juni 1943, NA, OWK VHMO, 2.14.43, inv. nr. 1105.

gepasseerd. In dit geval ging het dus om doubleurs in het eindexamenjaar en niet om doubleurs van eerdere jaren zoals in zijn voorgaande discussie. Hij deed de toezegging dat naar elke leerling een grondig onderzoek zou worden gedaan en dat Schwarz daarnaast ieder geval persoonlijk mocht beoordelen.⁹⁶ Wederom werd zijn verzoek geweigerd. Daarop trok Van Dam naar Schwarz' meerdere Generalkommissar Schmidt, die in dit geval wel akkoord ging.⁹⁷ De in september 1943 door Van Dam naar buiten gebrachte richtlijnen voorzagen in de mogelijkheid voor eindexamendoubleurs om binnen twee weken via hun schoolhoofd uitstel van de Arbeidsinzet aan te vragen.⁹⁸

Van Dam maakte het ook mogelijk om na een afgeronde studie op een hbs, lyceum of gymnasium de overstap te maken naar een vakschoolopleiding. Leerlingen mochten zich voor het cursusjaar 1944-1945 inschrijven bij dagscholen voor middelbaar vakonderwijs wanneer zowel de school als het Gewestelijk Arbeidsbureau daarmee akkoord gingen. Aangezien leerlingen van vakscholen waren vrijgesteld van tewerkstelling in Duitsland, vormde deze overstap naar een vakopleiding een oplossing voor veel scholieren die aan de Arbeidsinzet probeerden te ontsnappen.⁹⁹ Hierdoor ontstond in het cursusjaar 1944-1945 een toeloop van leerlingen in het middelbaar technisch onderwijs die zo tot hun tweeëntwintigste levensjaar waren vrijgesteld van gedwongen tewerkstelling in Duitsland.¹⁰⁰

Het verlengen van de middelbare schoolperiode voor jongeren was een van de manieren om de Nederlandse jeugd in ieder geval tijdelijk te beschermen tegen gedwongen tewerkstelling in Duitsland. Een andere manier was het niet optreden in geval van onterecht doubleren. In juni 1943 informeerde Van Dam schoolbesturen en schoolhoofden in het land dat hij sterke vermoedens had dat sommige leerlingen opzettelijk probeerden hun eindexamen niet te halen om zo de Arbeidsinzet in Duitsland te ontlopen. 'Naar verluidt zouden er zelfs examinatoren zijn, die dergelijke pogingen wenschen in de hand te werken' schreef hij

---

⁹⁶ Brief secretaris-generaal Van Dam aan hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz, 1 juli 1943, NA, OWK VHMO, 2.14.43, inv. nr. 1105.

⁹⁷ Potloodaantekingen kantlijn bij brief hoofd Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz aan secretaris-generaal Van Dam, ongedateerd, NA, OWK VHMO, 2.14.43, inv. nr. 1105.

⁹⁸ Brief secretaris-generaal Van Dam aan schoolbesturen en schoolleiders over Regeling arbeidsdienstplicht 1944, 15 september 1943, NA, OWK VHMO, 2.14.43, inv. nr. 1105.

⁹⁹ Sijes, *De arbeidsinzet*, 368-369.

¹⁰⁰ *Het onderwijs in Nederland. 1944, 1945 en 1946* Inspectie van het onderwijs, 446.

aan de schoolleiders.¹⁰¹ Van Dam waarschuwde hen dat de hoogste Duitse autoriteiten dit gedrag niet zouden accepteren. Er zou een ‘ernstig onderzoek’ worden ingesteld naar het examen in vergelijking met eerdere schoolrapporten.¹⁰² In de praktijk had Van Dam geenszins de middelen om dit dreigement op grote schaal kracht bij te zetten. Ofschoon hij in zijn brief vermeldde dat hij zijn inspecteurs had opgedragen zulke zaken aan hem te rapporteren, reageerde hij in de praktijk niet op zulke rapportages en drong hij niet aan op verdere opvolging.

Een duidelijk voorbeeld hiervan is Van Dams behandeling van een rapportage van de inspecteur van het Middelbaar Onderwijs H.G.S. Snijder. Die informeerde hem in juli 1943 over de ontduiking van zowel de Arbeidsdienstplicht als de Arbeidsinzet door middel van het doubleren. De inspecteur gaf een voorbeeld van een negentienjarige jongen die in de vierde klas zat:

‘wanneer zij eenmaal eindexamen zullen hebben gedaan (...) zijn zij boven de leeftijd van verplichte inzet geraakt, terwijl zij, die normaal hun school doorliepen en van wie men vruchtdragende studie kan verwachten, sterk benadeeld worden door de verplichte inzet!’¹⁰³

Daarnaast kwam het voor dat een leerling na het behalen van het eindexamen overstapte naar een andere richting binnen het middelbaar onderwijs. Een leerling had bijvoorbeeld al zijn hbs-a afgerond en begon nu aan zijn hbs-b. De inspecteur was niet te spreken over deze sluiproutes. Hij achtte het onaannemelijk dat zo’n studiekeuze werd gemaakt uit ‘plotselinge leergierigheid’ en doorzag het motief om de Arbeidsinzet te ontduiken moeiteloos.¹⁰⁴ Van Dam ondernam echter niets tegen deze vorm van ontduiking van de Arbeidsdienstplicht en de Arbeidsinzet. Integendeel, hij schreef binnen een week na ontvangst van de brief van de inspecteur aan alle onderwijsinspecteurs dat jongeren die eindexamen hbs hadden afgelegd de mogelijkheid hadden om verder te studeren op de middelbare school in een andere richting.¹⁰⁵

---

¹⁰¹ Brief secretaris-generaal Van Dam aan Schoolbesturen en schoolleiders vhmO, 2 juni 1943, NA, OWK VHMO, 2.14.43, inv. nr. 1105.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Brief Inspecteur middelbaar onderwijs vierde inspectie (Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel) Inspecteur H.G.S. Snijder aan secretaris-generaal Van Dam, 6 juli 1943, NA, OWK VHMO, 2.14.43, inv. nr. 1105.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Brief secretaris-generaal Van Dam aan inspecteurs vhmO, 13 juli 1943, NA, OWK VHMO, 2.14.43, inv. nr. 1105.

Zo probeerde hij dus met alles dat in zijn macht lag de maatregel van gedwongen tewerkstelling van middelbaar scholieren waar mogelijk te verzachten. Hij was hierbij volledig afhankelijk van de wensen van zijn Duitse meerderen; zij bepaalden uiteindelijk of zij met zijn ideeën meegingen of niet. Van Dam had meer succes met het creëren van sluiproutes, zoals de openstelling van de vakschoolopleiding voor gymnasiasten en hbs-leerlingen, dan met de verhoging van de leeftijd voor doubleurs. Uit niets blijkt dat zijn Duitse meerderen zich bewust waren van deze gecreëerde sluiproutes.

Van Dams handelen ten opzichte van de invoering en de uitvoering van de Arbeidsinzet verschilt fundamenteel met zijn eerdere handelen bij ander door de Duitse bezetter geëist beleid. Deze verandering in houding is te duiden aan de hand van drie drijfveren. Ten eerste werd hij gedreven door zijn eigen interpretatie van het Nederlands belang. Hij had vanaf het eerste moment van zijn aanstelling verkondigd dat hij het Nederlands belang zou dienen en de Arbeidsdienst ging in mindere mate en de Arbeidsinzet in meerdere mate tegen het belang van de Nederlandse jeugd in.¹⁰⁶ Als secretaris-generaal van het departement van Onderwijs moest hij zorgdragen voor goed onderwijs voor de Nederlandse jeugd en gedwongen tewerkstelling tijdens hun opleiding belemmerde dat.

Ten tweede werd Van Dams handelen beïnvloed door de kerende oorlogskansen en het vooruitzicht van het einde van de bezetting. In zijn naoorlogse strafdossier benadrukte hij zijn juiste handelen tijdens de bezetting door te refereren aan getuigschriften over zijn inzet tegen tewerkstelling bij de Arbeidsinzet van Nederlandse jongeren.¹⁰⁷

Ten derde was hij persoonlijk betrokken bij de leeftijdsgroep die in aanmerking kwam voor uitzending. Zijn beide zonen waren jong (zestien en twaalf jaar in 1944) en nog niet in de gevarenzone voor de Arbeidsinzet, maar tegelijkertijd dichtbij genoeg in leeftijd dat hij zich kon identificeren met ouders wiens zonen wel binnen de aangewezen leeftijdscategorie vielen.¹⁰⁸ De combinatie van bovengenoemde factoren verklaart Van Dams ommezwaai inzake de uitvoering van de Arbeidsinzet.

---

¹⁰⁶ Notulen vergadering afdelingschefs, 29 november 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 60.

¹⁰⁷ Strafdossier Jan van Dam, NA, CABR, 2.09.09, inv. nr. 64312 II.

¹⁰⁸ Brief E. van der Horst aan Directie Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, 27 april 1949, NA, CABR, Strafdossier Jan van Dam, 2.09.09, inv. nr. 64312 II.

Arbeidsinzet van overheidspersoneel

Naast Van Dams pogingen om mannelijke middelbare scholieren waar mogelijk te vrijwaren van de Arbeidsinzet, heeft hij ook het nodige bewerkstelligd om zijn naaste mannelijke medewerkers en de mannelijke leerkrachten hiervoor te behoeven.¹⁰⁹ De Duitse bezetter eiste van alle departementshoofden in januari 1943 namenlijsten van twintig procent van het personeel. Zij werden geacht beschikbaar te zijn voor de Arbeitseinsatz.¹¹⁰ In contacten met de bezetter bleef Van Dam de uitzonderingspositie van het onderwijs en zijn departement benadrukken. Hij was van mening dat alle vooruitgang die de afgelopen jaren was geboekt teniet werd gedaan wanneer twintig procent van het onderwijs- en departementaal personeel gemist moest worden.¹¹¹ Volgens De Pater was Van Dam redelijk succesvol: eind 1943 waren slechts twaalf ambtenaren van het departement gedwongen tewerkgesteld, bij lange na niet de door de Duitse bezetter geëiste twintig procent. Hoewel het niet bekend is hoeveel leerkrachten uiteindelijk de Arbeidsinzet volbrachten, is het aannemelijk dat ook dit aantal niet in de buurt van de twintig procent is gekomen. Veel leerkrachten doken onder om aan de Arbeidsinzet te ontsnappen.¹¹²

De ondergedoken leraren zorgden begin 1944 voor een gewetensconflict bij de ambtenaren op het departement, waarbij ieder afzonderlijk de verantwoordelijkheid op de ander probeerde af te schuiven. Generalkommissar dr. Friedrich Wimmer was door het departement van Financiën erop geattendeerd dat een ondergedoken lerares nog altijd loon ontving. Hij eiste daarop dat Van Dam onmiddellijk een lijst van ondergedoken ambtenaren zou aanleveren waarvan het salaris nog steeds werd uitbetaald.¹¹³ Deze voelde er weinig voor zo'n lijst op te stellen en meldde Wimmer dat hij een onderzoek zou instellen naar de genoemde casus. De geëiste namenlijst voegde Van Dam niet toe.¹¹⁴ Ook op een lager niveau werden ambtenaren van het departement onder druk gezet om op te treden. De NSB-

---

¹⁰⁹ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 271-273.

¹¹⁰ Sijes, *De arbeidsinzet*, 389.

¹¹¹ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 272.

¹¹² De Pater, *Het schoolverzet*, 192.

¹¹³ Brief Generalkommissar für Verwaltung und Justiz Wimmer aan secretaris-generaal Van Dam, 11 februari 1944, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 285.

¹¹⁴ Brief secretaris-generaal Van Dam aan Generalkommissar für Verwaltung und Justiz Wimmer, 16 februari 1944, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 285.

commissaris der provincie Groningen Christiaan Frederik Staargaard verzocht de Hoofdinspecteur van het Lager Onderwijs om zo'n zelfde lijst. Gesteund door Van Dam weigerde ook hier de hoofdinspecteur. Hij verwees de commissaris naar de politie als aangewezen instantie om in dit soort gevallen onderzoek te verrichten. Voor diegenen die langer dan een maand met ziekteverlof waren, moest de commissaris zich wenden tot de gemeente- en schoolbesturen. Zij zouden over de juiste informatie beschikken over verlofzaken en niet de onderwijsinspectie.¹¹⁵

De onderwijsinspecteur probeerde zo de verantwoordelijkheid voor de ondergedoken leraren af te schuiven. Ditzelfde proces vond ook op het departement plaats waar Van Dam bij Inspecteur van het Onderwijs in Algemeene Dienst Dirk Gerardus Noordijk had geïnformeerd in hoeverre hij een rol kon spelen bij de controle op ondergedoken leraren. Noordijk voelde zich in deze kwestie met deze rol 'bezwaard' en verwees door naar de Duitse autoriteiten: 'Immers het wegvoeren in krijgsgevangenschap is een zuiver Duitse maatregel, waarvan de Nederlandsche autoriteiten zich principieel dienen te distantiëren'.¹¹⁶

Van Dam stelde Wimmer vervolgens in juni 1944 voor dat de Duitse autoriteiten zelf een nieuwe aanwijzing zouden uitgeven, waarin uit naam van de Duitse autoriteiten ontslag van een ondergedoken leraar mogelijk kon worden gemaakt.¹¹⁷ Op deze manier probeerde hij zichzelf en zijn medewerkers zo min mogelijk verantwoordelijkheid te laten dragen voor de maatregelen tegen de ondergedoken leraren. Van een Duitse verordening is het nooit gekomen; de hierboven aangehaalde brief is nooit verstuurd. In een persoonlijk overleg van Wimmer met Van Dam zwichtte deze dan toch voor de druk. Noordijk kreeg de onbevredigende taak om het ontslag op eigen titel uit te voeren.¹¹⁸ De onderwijsinspecteurs werden per circulaire geïnstrueerd om bij afwezigheid van een leraar langer dan twee dagen 'zonder geldige redenen' de naam en functie van desbetreffende leraar aan Noordijk door te geven.¹¹⁹

---

¹¹⁵ Brief waarnemend Hoofdinspecteur Lager Onderwijs 3e Hoofdinspectie aan secretaris-generaal Van Dam, 18 maart 1944, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 285.

¹¹⁶ Nota Inspecteur in Algemeenen Dienst van Onderwijs Noordijk, ongedateerd, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 285.

¹¹⁷ Aktenvermerk secretaris-generaal Van Dam aan Generalkommissar für Verwaltung und Justiz Wimmer, 6 juni 1944, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 285.

¹¹⁸ Kladblaadje secretaris-generaal Van Dam aan chef Afdeling Kabinet, 19 juni 1944, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 285.

¹¹⁹ Ontwerp circulaire, 3 augustus 1944, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 285.

Uit deze casus blijkt dat in 1944 niet alleen onder de onderwijsinspecteurs, maar ook op het departement weinig bereidwilligheid was om op te treden tegen ondergedoken leraren. Waar mogelijk werd de verantwoordelijkheid doorgeschoven naar anderen of naar de Duitse autoriteiten zelf. Nadat dit niet meer mogelijk bleek, belastte Van Dam Noordijk met deze oneervolle taak. Vanwege de weerzin van de onderwijsinspecteurs en Noordijk om actief mee te werken aan de aanpak van ondergedoken leraren, is het niet erg aannemelijk dat er daadwerkelijk gevolg aan is gegeven; in de archieven heb ik daar geen voorbeelden van gevonden.

Toen de NSB-burgemeester van Apeldoorn mr. Dirk Pont secretaris-generaal Van Dam verzocht om de rector van het gemeentelijke gymnasium te ontslaan op basis van plichtsverzuim, berichtte Van Dam hem zelfs dat hij daartoe niet bevoegd was. De rector, die per september 1944 niet meer was komen opdagen, had op grond van artikel 18 van de Hooger-onderwijswet het recht om zich te verantwoorden voor zijn afwezigheid. Zolang de burgemeester hem niet kon bereiken, kon hij hem ook geen gelegenheid geven tot verantwoording en kon er van ontslag dus geen sprake zijn.¹²⁰ In het archief is het niet terug te vinden of Van Dam deze zaak heeft doorgespeeld naar Noordijk. Op basis van zijn eerdere terughoudendheid om ondergedoken leraren aan te pakken, lijkt het aannemelijk dat dit niet is gebeurd.

Veranderende functie en houding schoolleiders

Als reactie op het besluit van Seyss-Inquart om leerlingen van negentien jaar en ouder tegen zijn eerdere toezegging in toch ook op te roepen voor de Arbeidsinzet, werden in november 1943 door het departement nooddiploma's ingevoerd. Zo raakten schoolleiders actief betrokken bij de administratieve ondersteuning van de organisatorische kant van de Arbeidsinzet. Eind september 1943 ontvingen alle schoolleiders van vmo-scholen een circulaire van Van Dam met informatie over de invoering van nooddiploma's. Elke mannelijke negentienjarige leerling uit de hoogste klas kon in aanmerking komen voor zo'n nooddiploma na het afleggen van een noodeindexamen.¹²¹ Met de invoering van dit diploma

---

¹²⁰ Brief Inspecteur Renkema aan burgemeester Pont van de gemeente Apeldoorn, 18 september 1944, NA, Inspectie, 2.14.10.02, inv. nr. 40.

¹²¹ *Het onderwijs in Nederland in 1943* Inspectie van het onderwijs, 56.

voorkwam Van Dam dat leerlingen die werden opgeroepen voor de Arbeidsinzet hun schoolcarrière zonder diploma beëindigden. Tijdens regionale vergaderingen, georganiseerd door de onderwijsinspecteurs, werden schoolleiders verder geïnformeerd over de invoering van nooddiploma's voor het schooljaar 1943/1944 en konden zij vragen stellen over de nieuwe regeling.¹²²

In het voorafgaande schooljaar hadden schoolleiders al ervaring opgedaan met jongeren die het examen misten door de arbeidsdienstplicht. Dienstplichtigen konden tijdens hun dienst buitengewoon verlof krijgen voor de duur van het schoolexamen, inclusief een reisdag en een dag ter voorbereiding op het examen. Na het examen moesten zij direct terugkeren en hun dienstdag voortzetten.¹²³ Deze regeling was echter te omslachtig voor de Arbeidsinzet, aangezien de jongeren nu niet meer in Nederland maar in Duitsland gestationeerd waren. Het nooddiploma bood uitkomst, omdat leerlingen hiermee voortijdig de school konden verlaten mét diploma. Schoolleiders moesten namenlijsten samenstellen, inclusief adresgegevens en geboortedatum van de leerlingen die voor 1 januari 1944 negentien jaar werden. Deze lijsten moesten vervolgens worden opgestuurd naar het departement van Onderwijs. Tevens dienden de rapportcijfers van het schooljaar 1942/1943, de proefwerkcijfers en de cijferlijsten van het kerstrapport van het schooljaar 1943/1944 te worden meegestuurd. Daarnaast werd gevraagd om het oordeel van de lerarenvergadering over het al dan niet toekennen van het nooddiploma met het departement te delen. Op basis van deze informatie werden aan de schoolleiders nooddiploma's verstrekt die zij in de schoolkluis moesten opbergen en uit konden reiken wanneer een leerling werd tewerkgesteld in Duitsland.¹²⁴

Door deze nieuwe maatregel veranderde de rol van de schoolleider. Bij de arbeidsdienstplicht was de schoolleider bovenal de pleitbezorger van uitstel of afstel. Nu werd er actieve assistentie van de schoolleiders geëist bij het proces van administratieve registratie en voorbereiding van de Arbeitseinsatz. Tegelijkertijd bood de nieuwe regeling hen ook de mogelijkheid om leerlingen mét diploma van school te zien vertrekken. Het was voor schoolleiders onduidelijk in hoeverre hun namenlijsten werden gebruikt als basis voor de lijsten met oproepen van de

---

¹²² Brief Inspecteur Renkema aan rector R.K. Gymnasium in Maastricht, 12 januari 1944, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. 40.

¹²³ Van Breen, *De Nederlandse Arbeidsdienst*, 132.

¹²⁴ Brief Inspecteur Renkema aan rector R.K. Gymnasium in Maastricht, 12 januari 1944, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 40; *Het onderwijs in Nederland in 1943* Inspectie van het onderwijs, 56.

Gewestelijke Arbeidsbureaus voor de Arbeidsinzet. Mogelijk waren de namenlijsten simpelweg een administratieve handeling, maar tegelijkertijd zal menig schoolleider hebben teruggedacht aan de zomer van 1941, toen vrijwel alle schoolleiders meewerkten aan de samenstelling van namenlijsten van Joodse leerlingen. Die werden mede op basis van die lijsten nog datzelfde schooljaar van de scholen verwijderd.¹²⁵

De directeur van het Bisschoppelijk College in Roermond Mgr. Johan Willem Goessens gaf in zijn correspondentie met onderwijsinspecteur Renkema blijk van zijn zorgen. Voordat hij de namenlijsten aan het departement stuurde wilde hij eerst weten of hij verplicht zou worden om de namen van de geslaagden voor het noodeindexamen aan de instanties door te geven:

‘Ik had gedacht voor alle 19 jarigen een diploma gereed te maken, ze U ter toekenning te zenden - mits U niet verplicht is aantekeningen te houden en opgave te verstrekken van de namen der geslaagden - en ze alleen te geven aan hen, die na kennis genomen te hebben van genoemde circulaire er aanspraak op menen te kunnen maken. De overige diploma’s zou ik dan veilig opbergen tot betere tijden, gelijk ook alle noodige gegevens aangaande de kandidaten, die geslaagd zijn, maar geen risico willen lopen dat hun naam ter ongewenschter plaatse bekend wordt’.¹²⁶

Deze brief geeft blijk van groot vertrouwen in Renkema als inspecteur, aangezien de schoolleider openlijk sprak over het verschaffen van het nooddiploma aan leerlingen die onbekend wilden blijven voor de Arbeidsinzet. Hij informeerde daarnaast bij Renkema of het mogelijk was om meer nooddiploma’s dan noodzakelijk aan te vragen en of leerlingen zich later alsnog konden terugtrekken ‘indien hun de grond te warm wordt?’¹²⁷ Hij gaf hiermee nagenoeg onverbloemd aan dat examenleerlingen in het nooddiploma een kans zagen om van school weg te blijven uit vrees voor razzia’s en tegelijkertijd de Arbeidsinzet te ontlopen. Het was niet ongewoon dat schoolleiders in hun correspondentie met de onderwijsinspecteur openhartig schreven, maar dit onverbloemde schrijven over mogelijkheden tot ontduiking van de nieuwe maatregel was uitzonderlijk. Naast het vertrouwen in de inspecteur dat daaruit sprak, voeden dergelijke brieven de veronderstelling dat

---

¹²⁵ De Pater, *Het schoolverzet*, 77.

¹²⁶ Brief directeur Goessens van het Bisschoppelijk College in Roermond aan secretaris-generaal Van Dam, 26 december 1943, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 232.

¹²⁷ *Ibidem*.

ook andere schoolleiders soepel zijn omgegaan met de uitreiking van nooddiploma's. De verantwoordelijkheid van de uitreiking van de nooddiploma's lag ten slotte bij de schoolleiders zelf.

Uit andere correspondentie van Renkema blijkt dat het voor verschillende gymnasia lastig was om te voldoen aan alle eisen voor het nooddiploma. De conrector van het gymnasium in Dordrecht kon bijvoorbeeld geen schriftelijke proefwerken overleggen van het schooljaar 1943/1944.¹²⁸ Dit was onder normale omstandigheden ongehoord, maar in deze periode vooral een gevolg van de moeilijkheden waarin verschillende scholen zich bevonden. Blijkbaar was het niet altijd mogelijk geweest om het onderwijs normaal voortgang te laten vinden. Op het R.K. Gymnasium in Heerlen kampte men met eenzelfde probleem: ter plaatse waren volgens de rector de proefwerken Grieks niet meer aanwezig op school. De onderwijsinspecteur was niet te spreken over de situatie, maar stemde toch in met de uitgifte van de aangevraagde nooddiploma's.¹²⁹ Het lijkt erop dat de meeste schoolleiders toch, soms na aarzeling, medewerking verleend hebben aan de Arbeidsinzet door het aanleveren van namenlijsten voor de nooddiploma's. Hun inzet voor leerlingen stopte na het aanleveren van de namenlijsten echter niet, anders dan bij de Joodse leerlingen, zoals dat merendeels gebeurde bij de verwijdering van de Joodse leerlingen.

Geleidelijke ontsporing

De tewerkstelling van de Nederlandse jeugd, vrijwillig dan wel gedwongen, bracht spanningen met zich mee in het onderwijsveld. Bij de Oogsthulp kwam dit tot uiting in de relatie tussen de Gewestelijke Arbeidsbureaus en secretaris-generaal Van Dam. Hij wilde als hoogste Nederlandse autoriteit op het gebied van onderwijs niet gepasseerd worden. Hij wilde zeggenschap en invloed blijven uitoefenen op de eventuele inzet van leerlingen bij de oogstwerkzaamheden. Door 'Bureau Oogsthulp' op te richten zorgde hij ervoor dat het departement van Onderwijs een onmisbare institutionele schakel werd bij de vrijwillige inschakeling van leerlingen. Bij de gedwongen tewerkstelling van de oudere Nederlandse

---

¹²⁸ Brief Inspecteur Renkema aan conrector D.A. Wumkes van het Gymnasium in Dordrecht, 17 januari 1944, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 40.

¹²⁹ Brief Inspecteur Renkema aan rector R.K. Gymnasium in Heerlen, 4 februari 1944, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 40.

jeugd had Van Dam niet dezelfde institutionele positie. Hij stond met zijn departement aan de zijlijn van beleidsvorming. Tegelijkertijd kreeg hij wel in hoge mate te maken met de onrust en ontwrichting die de maatregelen veroorzaakten in voornamelijk de hoogste klassen van de middelbare scholen.

De ontwikkelingen in het onderwijs weerspiegelden de algemene ontwikkelingen in de maatschappij in deze periode. De gedwongen tewerkstelling van Nederlandse mannen zorgde in de loop van 1943 voor een fundamentele verandering in de verhouding tussen de Duitse bezetter en de Nederlandse samenleving.¹³⁰ De orde en rust in de samenleving werd geslachtofferd voor het hogere belang van de ondersteuning van de oorlogsdoelstellingen van het Duitse Rijk. In het onderwijs vond een vergelijkbare ontwikkeling plaats. Al met Rauters vergelingsactie in februari 1943 werd duidelijk dat ook de schoolgaande jeugd een kwetsbare doelgroep was voor represailles en dat ook zij niet per definitie gespaard zou blijven door de bezetter. Met de veranderde opstelling van de bezetter en de kerende oorlogskansen veranderden de verhoudingen en de reacties op het door de bezetter gevoerde beleid. Dit kwam het duidelijkste naar voren in de ommezwaai die Van Dam maakte met betrekking tot de Arbeidsinzet. Anders dan voorheen probeerde hij op verschillende manieren deelname aan de Arbeidsinzet voor de Nederlandse middelbare scholieren te voorkomen of waar mogelijk uit te stellen. In geen enkele andere casus tijdens de bezetting heeft Van Dam zo duidelijk naar mazen in de wet gezocht.

Schoolleiders bevonden zich in een opmerkelijke positie. Zij moesten actieve medewerking verlenen aan de administratie en organisatie van de Arbeidsinzet door het aanleveren van namenlijsten voor de nooddiploma's. Waar dergelijke gegevens bij de segregatie van het Nederlandse onderwijs in 1941 bijna zonder op- of aanmerkingen met de Nederlandse autoriteiten en indirect met de Duitse bezetter werden gedeeld, hadden dezelfde schoolleiders bij een soortgelijke activiteit in 1943 meer bedenkingen. Meerdere schoolleiders vroegen hun onderwijsinspecteur om advies en anderen deelden suggesties, waaruit blijkt dat werd gezocht naar manieren om de ontduiking van de Arbeidsinzet door leerlingen te faciliteren. Naarmate de bezetting vorderde werd de onderwijsinspecteur door de schoolleiders steeds meer benaderd als vertrouwenspersoon tussen het werkveld en het departement.

---

¹³⁰ Blom, 'Nazificatie en exploitatie', 21; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 530.

De dreiging van de Arbeidsinzet in 1943 leidde ertoe dat mannelijke middelbare scholieren uit de bovenbouw uit angst voor razzia's in groten getale niet meer naar school durfden. Hetzelfde gold voor een groot aantal mannelijke leerkrachten. In combinatie met de verslechterende algemene oorlogsomstandigheden zoals voedseltekorten, transportproblemen en een tekort aan schoolgebouwen, bemoeilijkte dat steeds meer de reguliere voortgang van het onderwijs.¹³¹ De invoering van de Arbeidsinzet bleek het startschot van een proces van desintegratie van het onderwijs.

Secretaris-generaal Van Dam noch inspecteur Renkema was in staat om de veiligheid van leerlingen te garanderen. Dit toont de zwakke machtspositie van het Nederlandse centrale gezag in deze laatste periode van de bezetting. Het niveau van interactie verschoof naar het laagste niveau van schoolleiders, leraren en leerlingen. Dit is in lijn met Lammers' analyse van de desintegratie van het Nederlandse bestuur in de laatste fase van de bezetting. Hij koppelt dit aan de verlaging van het niveau van collaboratie. Wanneer dat niveau van collaboratie lager wordt, komt ook de efficiëntie voor de bezetter en de leefbaarheid voor de bevolking op een lager niveau te liggen.¹³² De toenemende spanning als gevolg van de bezetting en het verhardende beleid werd steeds sterker merkbaar in het dagelijkse leven en de schoolgang. Waar de vrijwillige Oogsthulp aan het begin van de bezetting weinig weerstand opriep, leidde de verplichte tewerkstelling tot veel onrust, bezorgdheid en ontduiking.

---

¹³¹ Ingrid de Zwarte, *De hongerwinter* (Amsterdam 2019) 17-18; *Het onderwijs in Nederland in 1943* Inspectie van het onderwijs, 52, 104, 180, 242, 254, 271, 280, 283, 380-381; Brief rector R.K. Gymnasium in Venray aan Inspecteur Renkema, 20 januari 1944, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 260; Brief rector Makkink van het Gemeentelijk Gymnasium in Hilversum aan Inspecteur Renkema, 12 september 1944, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 198; Brief rector Gymnasium Coleanum in Zwolle aan Inspecteur Renkema, 30 oktober 1944, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 198; Brief rector Gymnasium in Amersfoort aan Inspecteur Renkema, 29 oktober 1944, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 114; Secretaris bestuur R.K. Gymnasium in Rotterdam aan Inspecteur Renkema, 16 september 1943, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 235; Verslag Gymnasium in Amersfoort 1944/1945, ongedateerd, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 114.

¹³² Lammers, *Vreemde overheersing*, 125-127.

Slot- beschouwing

De algemene oproep van secretaris-generaal Gerrit van Poelje om het onderwijs in ‘waardigen nationalen geest’ door te laten gaan, werd in de loop van de bezetting door vele betrokkenen bij het onderwijs verschillend geïnterpreteerd.¹ Onderwijs in het Nederlandse belang bleek een breed begrip waaraan verschillende groepen verschillende invullingen gaven.

Secretaris-generaal Van Poelje zelf vond een concentratie van Nederlandse onderwijsorganisaties in het belang van het Nederlandse volk. Hij poogde in de eerste weken initiatieven tot verregaande samenwerking op te zetten. Dat resulteerde in de oprichting van de Raad van Leraren en ANOV.² Voor Wim Fockema Andreae, ambtenaar van de Afdeling Kabinet van het departement van Onderwijs tot september 1941, was het in het Nederlands belang om een ‘Nederlandse vorm’ te ontwikkelen voor de opdrachten van de Duitse bezetter. Hij zag overeenkomsten tussen de Nederlandse en Duitse opvoedingsvisies, maar vond een eigen Nederlandse invulling cruciaal om ambtenaren mee te krijgen.³ Adriaan Schoevers, de amateur-cineast, verkondigde na de bezetting dat hij met zijn NOF in het landsbelang handelde en daarmee de Nederlandse scholen had behoed voor Duitse nazi-films.⁴

De invulling van het Nederlands belang voor het onderwijs verschilde per belanghebbende. Bovendien kon het gedurende de periode van de bezetting variëren wat belanghebbenden interpreteerden als het Nederlands belang en hoe zij daarnaar handelden. In de verschillende hoofdstukken van dit proefschrift is mijn aandacht telkens uitgegaan naar dat onderdeel van het onderwijsveld waar op dat moment tussen de verschillende bestuurslagen de meeste interactie plaatsvond aangaande onderwijsbeleid. Hoofdstuk één richtte zich daarom op de repressieve maatregelen tegen de sociaaldemocratische vakorganisaties, de zuivering van leermiddelen en de invoering van een Gemachtigde van Orde en Rust tijdens de eerste maanden van de bezetting, terwijl hoofdstuk vier zich richtte op

---

¹ Eerste mededeling secretaris-generaal van OWK, 16 mei 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 1

² De Jong, *Het Koninkrijk V*, eerste helft, 361; *De organisatie Der Nederlandse leraren*, voorjaar 1946, NA, RvL, 2.19.069, inv. nr. 27; Spoelstra, *Verbondsonderwijs. Geschiedenis van het gereformeerd-vrijgemaakt onderwijs in Nederland tot 1985* (Amsterdam 2016); De Jong, *Heer & meester*, 104.

³ Brief afdelingschef Kabinet Fockema Andreae aan secretaris-generaal Van Dam, 11 januari 1941, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 12.

⁴ Verslag Schoevers *De strijd tegen de invoering van Duitse nazi-films op de Nederlandsche scholen*, ongedateerd, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 33.

de relatie tussen lokale nationaalsocialistische bestuurders, de scholen en het centrale gezag vanaf het midden van 1941. Hoewel de verschillende hoofdstukken dus andere onderdelen van het onderwijsveld hebben belicht, tijdens verschillende perioden, legden ze tevens een aantal voor dit terrein specifieke ontwikkelingen bloot.

Zwaartepunt interactie verschoof geleidelijk naar lager niveau

Ten eerste bleek dat het zwaartepunt van interactie tijdens de bezetting geleidelijk verschoof van het centrale niveau van het departement van Onderwijs naar een steeds lager niveau. Dit is in lijn met socioloog Cor Lammers' analyse van het Duitse bezettingsbestuur in Nederland.⁵

De eerste twee hoofdstukken richten zich op maatregelen op het gebied van gelijkschakeling en zuivering. Dit beleid werd opgelegd door de Duitse bezetter en verder ingevuld door de Nederlandse ambtenaren en het onderwijsveld. Repressieve maatregelen zoals de zuivering van leermiddelen, de aanstelling van een Gemachtigde van Orde en Rust en de gelijkschakeling van sociaal-democratische vakorganisaties kwamen voort uit de Duitse wens tot gelijkschakeling van het Nederlandse maatschappelijk middenveld en de zelfnazificatie van het Nederlandse volk. Doel van de onderwijs specifieke maatregelen was het elimineren van potentiële onrusthaarden om zo de gewenste orde en rust te bewaren. Deze beleidslijn kenmerkte de eerste maanden van de Duitse bezetting voor het onderwijs. De fasering van historicus Hans Blom heb ik bij mijn onderzoek grotendeels aangehouden en bij hem valt deze eerste periode onder de fase van nazificatie.⁶

In hoofdstuk twee stonden de invoering van de anti-Joodse maatregelen en de anti-confessionele maatregelen centraal. Beide maatregelen waren respectievelijk onderdeel van Duitse algemene korte- en langetermijndoelstellingen. De bezetter wilde op korte termijn Joden verwijderen uit de Nederlandse samenleving en op lange termijn de kerkelijke invloed op het Nederlandse volk intomen.⁷ Deze maatregelen waren eveneens onderdeel van de bezettingspolitiek gericht op nazificatie van het Nederlandse volk en het maatschappelijk middenveld. Op

---

⁵ Lammers, *Vreemde overheersing*, 127.

⁶ Blom, 'Nazificatie en exploitatie', 20-21.

⁷ Arendt, *The origins of totalitarianism*, 3; Bank, *God in de oorlog*, 129.

hoofdpijnen beschouwd is het Duitse onderwijsbeleid in deze eerste maanden van de bezetting vooral gebaseerd geweest op drie pijlers: de bewaring van orde en rust, de verwijdering van Joodse leraren en leerlingen en de inperking van de anti-nationaalsocialistische ideologische invloeden op het onderwijs, waarbij zowel aan religieuze als aan sociaaldemocratische invloeden werd gedacht.

Van inhoudelijke nazificatie op aandringen van de Duitse bezetter was geen sprake, met uitzondering van maatregelen zoals de invoering van extra uren Duits ten koste van Frans op het vmo en de verplichtstelling van het vak Lichamelijke Opvoeding in het Lager Onderwijs. Onderwijsvernieuwingen werden overgelaten aan Nederlandse belanghebbenden.⁸ In hoofdstuk drie verschoof dan ook de aandacht van de Duitse bezetter als aanjager van beleid naar Nederlandse actoren. Zij waren op het gebied van onderwijshervormingen leidend. Het heemkundeonderwijs is hier een voorbeeld van. Het werd direct geagendeerd door secretaris-generaal Jan van Dam bij zijn aanstelling in november 1940 en vervolgens toegeëigend door het Opvoedersgilde van de NSB.⁹ De Duitse autoriteiten bemoeiden zich nauwelijks met de invoering. Rijkscommissaris dr. Arthur Seyss-Inquart meldde enkel in 1942 aan een medewerker van het Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, Hauptabteilung für Wissenschaft, Volksbildung und Kulturpflege, dat de samenstelling van de Commissie Heemkunde hem veel te lang duurde. Er moest vaart worden gemaakt, met of zonder NSB'ers als commissieleden, anders kwam er niets meer van.¹⁰ Verder lag het initiatief bij het departement van Onderwijs.

De Duitse autoriteiten hielden zich aanvankelijk ook afzijdig van de invoering van het filmonderwijs. Dr. Heinrich Schwarz, hoofd van de Hauptabteilung Erziehung und Kirchen, schreef in oktober 1940 nog dat hij van mening was dat het filmonderwijs een Nederlandse en niet een Duitse aangelegenheid was. Ambtenaren van het departement van Onderwijs moesten hierbij de leiding

---

⁸ Swijtink, *In de pas*, 198-228.

⁹ Notulen vergadering afdelingschefs, 29 november 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 60; “‘Vaderlijke’ woorden tot de jeugd...”, *De Sumatra Post* 279 (1940), 12 december 1940, 1; J. Buitenwerf, ‘Heemkunde in ons onderwijs’, 4-5; A.C. de Kock, ‘Heemkunde en onderwijs’, 7-8.

¹⁰ Bericht Rijkscommissaris Seyss-Inquart aan hoofd Hauptabteilung Wissenschaft, Volksbildung und Kulturpflege Plutzar, ongedateerd in map Tätigkeitsbericht von Ing. Van Houten, NIOD, Verwaltung, 020, inv. nr. 721.

nemen.¹¹ Pas nadat amateur-cineast Schoevers Duitse autoriteiten in Den Haag en Berlijn had geïnteresseerd in zijn filmonderwijs, schaarde Schwarz zich achter het initiatief en dwong hij medewerking van het departement van Onderwijs af.¹² Doordat inhoudelijke onderwijsvernieuwing geen prioriteit had voor de Duitse bezetter, ontstond ruimte voor initiatieven van Nederlandse belanghebbenden. De door het departement van Onderwijs centraal gestuurde aanzet tot invoering van het heemkundeonderwijs liep vast in bureaucratische ambtelijke procedures, terwijl het initiatief van ondernemer Schoevers succesvol werd doorgevoerd met steun van de Duitse autoriteiten.¹³ Waar het onderwijsveld zich door de associatie van het heemkundeonderwijs met het nationaalsocialisme afkeerde van het initiatief, verwelkomden de Nederlandse scholen de invoering van de onderwijsfilm als nieuw leermiddel.¹⁴

In de zomer van 1941 ontstond door het toenemende aantal lokale NSB-bestuurders op lokaal niveau ruimte voor nationaalsocialisten om druk uit te oefenen op afzonderlijke scholen.¹⁵ De nazificatiedrang van lokale NSB'ers leidde tot spanningen en conflicten tussen enerzijds de lokale bestuurders en nationaal-socialistische organisaties zoals lokale Winterhulpafdelingen, de Jeugdstorm en de afdelingen van het Opvoedersgilde en anderzijds de schoolleiders en ouders.¹⁶ Zo dwong onder andere de burgemeester van Leiden Raimond de Ruyter van Steveninck eind 1942 leerkrachten van gemeentelijke vmo-scholen om bijeenkomsten bij te wonen van het Opvoedersgilde.¹⁷ NSB-burgemeester Gerrit Jongsma van de gemeente Krommenie sloot alle openbare scholen op

---

¹¹ Brief Haakman aan hoofd van de Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz, 1 april 1941, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 1.

¹² Brief Schoevers aan ambtenaar van de Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda Von Tiedemann, 10 oktober 1940, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 1; Verslag Schoevers *De strijd tegen de invoering van Duitse nazi-films*, ongedateerd, NA, Onderwijs Film, ongedateerd, 2.14.68, inv. nr. 33; Brief hoofd van de Hauptabteilung Erziehung und Kirchen Schwarz aan Schoevers, 18 november 1940, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 1.

¹³ Jaarverslag 1943 Stichting Nederlandsche Onderwijsfilm, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 3.

¹⁴ *Het onderwijs in 1940* Inspectie van het onderwijs, 289; Jaarverslag 1943 Stichting Nederlandsche Onderwijsfilm, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 3.

¹⁵ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 327.

¹⁶ Zie voorbeelden hoofdstuk 4.

¹⁷ Brief burgemeester De Ruyter van Steveninck van de gemeente Leiden aan secretaris-generaal Van Dam, 2 december 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 253.

collectedagen van de Winterhulp en verplichtte de leraren op die dagen te collecteren in plaats van les te geven.¹⁸ Deze ontwikkeling wijst op een verschuiving van het niveau van nazificatie van centraal naar lokaal niveau. Schoolbestuurders, schoolleiders, leraren, leerlingen en ouders werden onderdeel van een gepoliti-seerde schoolomgeving en kwamen regelmatig in conflict met NSB- en Duitsge-zinde lokale autoriteiten. In hoofdstuk vier kwam deze politisering nader aan de orde. Schoolleiders zochten bij zulke conflicten steun en ondersteuning bij het centrale gezag. Het onderwijsveld verzocht secretaris-generaal Van Dam en se-cretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Karel Frederiks om in te grijpen. Al-leen interventies van de secretarissen-generaal Van Dam en Frederiks hielden de activistische lokale NSB-bestuurders nog enigszins in toom.¹⁹

Zoals Lammers in zijn onderzoek stelt, leidde de verlaging van het niveau van collaboratie tot een directer en minder efficiënt bestuur, met afname van zo-wel de baten voor de bezetter (meer onrust en onvrede) als de leefbaarheid van de bevolking (meer conflicten, onzekerheid en spanningen).²⁰ Lammers signa-leert deze verschuiving pas in de laatste fase van de bezetting: vanaf september 1944 lijkt Nederland volgens hem steeds meer op een bezetting waarbij het top-niveau van collaboratie naar het laagste bestuurlijke niveau is verschoven. Dit algemene proces startte volgens Lammers echter al medio 1942 met de geleide-lijke vervanging van de inheemse elite door een aan de Duitse bezetter verbonden loyale elite.²¹ Uit dit onderzoek bleek echter dat dit proces in het onderwijs al vanaf eind 1941 in gang is gezet door de toenemende druk van de lokale natio-naalsocialistische autoriteiten.

---

¹⁸ Brief bestuur BNO aan secretaris-generaal Van Dam, 21 november 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 563.

¹⁹ Brief Chef Secretariaat Winterhulp Nederland H.A.J. Bothenius Brouwer aan secreta-riis-generaal Van Dam, 5 december 1941, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 253; Brief secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken Frederiks aan burge-meester Kalhorn van de gemeente Rheden, 20 april 1942, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 568; Brief secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken Fre-deriks aan burgemeester Liera van de gemeente Gouda, 4 november 1942; NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 253; Telegram secretaris-generaal departement van Binnen-landse Zaken Frederiks aan burgemeester Von Bönninghausen van de gemeente Hilver-sum, 18 november 1943; NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 253; Brief secretaris-gene-raal Van Dam aan bestuur BNO, 20 oktober 1942; NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 253.

²⁰ Lammers, *Vreemde overheersing*, 125-127.

²¹ *Ibidem*, 136.

De ontwikkeling van de verlaging van het niveau van interactie en de gevolgen daarvan was de rode draad in dit onderzoek. Het vijfde en laatste hoofdstuk over de tewerkstelling van Nederlandse leerlingen en leraren strekte zich uit over de gehele periode van de bezetting en liet hetzelfde proces zien. De manier waarop de tewerkstelling werd vormgegeven veranderde in de loop van de bezetting fundamenteel. Het laat de afnemende invloed zien van de Nederlandse centrale onderwijsautoriteiten, namelijk de secretaris-generaal van het departement van Onderwijs en zijn ambtenaren, op de zeggenschap van de tewerkstelling van Nederlandse middelbare scholieren. Tevens sprak hieruit een verharding van de Duitse bezetter in de laatste fase van de bezetting, de door Blom beschreven periode waarin de nazificatie op de achtergrond raakte en plaatsmaakte voor de politiek van exploitatie ten gunste van de Duitse oorlogsvoering.²²

Waar het departement van Onderwijs bij de vrijwillige Oogsthulp nog de ruimte kreeg om dit initiatief institutioneel in te kapselen, stond zij bij de gedwongen tewerkstelling van leerlingen in de laatste helft van de bezetting bestuurlijk aan de zijlijn. Dit komt duidelijk naar voren in de briefwisseling van schoolleiders met inspecteur Egbertus Hermanus Renkema.²³ Schoolleiders vroegen hem om steun en veiligheidsgaranties voor hun leerlingen, maar Renkema was niet in de positie om deze garanties te kunnen geven.²⁴ Secretaris-generaal Van Dam probeerde in een rondschriften aan de scholen de gemoederen te bedaren met algemene geruststellingen, maar moest hier later zelf op terugkomen toen de Duitse bezetter alsnog besloot om schoolgaande negentienjarigen te verplichten tot de Arbeidsinzet.²⁵ Door de verhuizing van het departement naar Apeldoorn en de algehele ontwrichting van de samenleving door de oorlogsomstandigheden, raakte Van Dam steeds verder verwijderd van het onderwijsveld en stonden de scholen er alleen voor.²⁶ Zij waren niet in staat hun mannelijke leerlingen te beschermen tegen de Arbeidsinzet. De Arbeidsinzet van leerlingen en steeds verder

---

²² Blom, 'Nazificatie en exploitatie', 21.

²³ Brief Inspecteur Renkema aan rector Gymnasium Celeanum in Zwolle, 19 februari 1943; NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 39; Brief Inspecteur Renkema aan rector Gemeentelijk Gymnasium Winschoten, 17 maart 1943; NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 39.

²⁴ Brief Inspecteur Renkema aan rector Gemeentelijk Gymnasium Winschoten, 17 maart 1943; NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 39.

²⁵ De Pater, *Het schoolverzet*, 402-403.

²⁶ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 281-283.

verslechterende leefomstandigheden in combinatie met toenemende aantallen onderduikende leerlingen, leidden tot veel leegblijvende hoogste klassen in het vmo.²⁷ Tijdens de laatste fase van de bezetting kon zelfs het centrale Nederlandse bestuur weinig voor de individuele scholen betekenen inzake het Duitse arbeidsinzetbeleid. De schoolleiders, leraren en leerlingen stonden er alleen voor.

Veranderende relatie tussen overheid en bijzonder onderwijs

Ten tweede bleek uit dit onderzoek dat de relatie tussen de overheid en het bijzonder onderwijs in bezettingstijd allerm minst vaststond. De pacificatie van 1917 had een einde gemaakt aan de schoolstrijd, doordat het bijzonder onderwijs financieel werd gelijkgesteld aan het openbaar onderwijs.²⁸ Dit betekende echter niet dat de verkregen rechten van het bijzonder onderwijs in beton gegoten waren. Tijdens de bezetting ontnam de bezetter juist verschillende rechten aan het bijzonder onderwijs, onder meer via anti-kerkelijke maatregelen als de salariskorting voor geestelijken in het onderwijs en het benoemingsbesluit. De ontwikkelingen in het interbellum en de bezettingsgeschiedenis laten tevens zien dat de Nederlandse overheid ook na de pacificatie van 1917 een gecompliceerde relatie had met het bijzonder onderwijs.²⁹

Tegelijkertijd was het openbaar onderwijs aan de vooravond van de bezetting volop in beweging. De pacificatie van 1917 betekende voor haar het startschot van een zoektocht naar de eigen identiteit, onder invloed van de opmars van het bijzonder onderwijs.³⁰ Deze opmars ging ten koste van het openbaar

---

²⁷ De Zwarte, *De hongervinter*, 17-18; *Het onderwijs in Nederland in 1943* Inspectie van het onderwijs, 52, 104, 180, 242, 254, 271, 280, 283, 380-381; Brief rector R.K. Gymnasium in Venray aan Inspecteur Renkema, 20 januari 1944, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 260; Brief rector Gemeentelijk Gymnasium in Hilversum aan Inspecteur Renkema, 12 september 1944; NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 198; Brief rector Gymnasium Celeenum in Zwolle aan Inspecteur Renkema, 30 oktober 1944, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 198; Brief rector Gymnasium in Amersfoort aan Inspecteur Renkema, 29 oktober 1944, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 114; Secretaris bestuur R.K. Gymnasium in Rotterdam aan Inspecteur Renkema, 16 september 1943, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 235; Verslag Gymnasium in Amersfoort 1944/1945, ongedateerd, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 114.

²⁸ Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 186.

²⁹ Zie hoofdstuk 2.

³⁰ Bakker, Noordman en Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*,

onderwijs dat in 1940 tot een derde van het gehele Nederlandse onderwijs was gereduceerd.³¹ Gedurende de bezetting werd zijn reeds kwetsbare positie verder verzwakt door zijn institutionele bestuurlijke binding met de overheid, waardoor het openbaar onderwijs steeds vatbaarder werd voor nationaalsocialistisch ingrijpen. Dit bleek het duidelijkst op lokaal niveau. Nationaalsocialistische burgemeesters gebruikten hun institutionele wettelijke rol als bestuur van openbare scholen om met behulp van dwangmaatregelen onderwijzend personeel en leerlingen van openbare scholen in hun gemeenten te verplichten deel te nemen aan nationaalsocialistische initiatieven. Zo werden sommige leraren verplicht deel te nemen aan nationaalsocialistische bijscholing van het Opvoedersgilde en collecte van de Winterhulp. Ook werden klassenbezoeken aan nationaalsocialistische en pro-Duitse tentoonstellingen voor leerlingen van openbare scholen in sommige gemeenten door de burgemeester opgelegd. Dit zijn voorbeelden van de verhoogde nationaalsocialistische druk op het gemeentelijk niveau waarbinnen openbare scholen moesten functioneren.³² Onder ambtenaren was in het interbellum wel degelijk de wens blijven bestaan om de invloed van de staat op het bijzonder onderwijs uit te breiden. Al deze ontwikkelingen laten zien dat verandering van het in 1917 gepacificeerde onderwijssysteem nog steeds mogelijk was. Zo veranderde tijdens de bezetting zowel de relatie tussen de staat en het bijzonder onderwijs als de positie van het openbaar onderwijs. Verschillende actoren probeerden tijdens de bezetting hier hun weg in te vinden.

De Duitse bezetter hanteerde tegelijkertijd een verdeel-en-heers politiek met betrekking tot zijn onderwijsbeleid. Anti-confessionele maatregelen werden stapsgewijs ingevoerd. Zij richtten zich steeds op een andere specifiek groep, bijvoorbeeld de geestelijken in het onderwijs, in plaats van tegen het gehele confessionele bijzonder onderwijs. Op deze manier wisten de bezetter en de Nederlandse ambtenaren gezamenlijk verzet van het gehele confessioneel bijzonder onderwijs grotendeels te voorkomen. Reacties op de verschillende anti-confessionele maatregelen waren gefragmenteerd en bleven grotendeels beperkt tot de direct getroffen groep.³³ In situaties waarin deze politiek van verdeel en heers werd losgelaten en het gehele onderwijs gelijktijdig werd geraakt door een ingevoerde

---

608, 621.

³¹ Zie tabel op pagina 33.

³² Zie hoofdstuk 4.

³³ Zie hoofdstuk 2.

repressieve maatregel, kwam het weldegelijk tot grotere protesten. Dit blijkt duidelijk uit de reacties uit alle richtingen van het onderwijsveld op de maatregelen van de Arbeidsinzet en de verplichtte toelating van SS- en Jeugdstorm posters op alle Nederlandse scholen.³⁴ Over het algemeen was de Duitse verdeel-en-heers politiek succesvol: het Nederlandse onderwijssysteem werd, zij het langzaam en geleidelijk, stapsgewijs genazificeerd en gelijkgeschakeld zonder dat het leidde tot verenigd verzet.

Onderwijs veranderde moeizaam

Ten derde bleek uit dit onderzoek dat fundamentele veranderingen in het onderwijs tijdens de bezetting moeizaam tot stand kwamen. Zelfs op het moment dat er een nationaalsocialistische bezetter aan de macht was en de parlementaire discussies en stemmingen over onderwijsplannen geen barrière meer vormden, kwam onderwijsvernieuwing nog steeds niet van de grond. Er was tijdens de bezettingsperiode geen sprake van grote onderwijskundige veranderingen. Door de korte tijdspanne van de bezetting en de Duitse desinteresse voor onderwijsvernieuwing blijkt daarnaast dat het onderwijsveld te divers en versnipperd was om nieuw beleid effectief te implementeren. Bestuurders waren in grote mate afhankelijk van medewerking van schoolleiders en leraren op het laagste niveau. Uit de casus van het heemkundeonderwijs blijkt dat het opleggen van de nationaalsocialistische ideologie, ondanks de institutionele ruimte die de bezetting bood, moeilijk was te realiseren zonder steun van schoolleiders en leraren op het laagste niveau.

Onderwijsvernieuwing werd in de eerste fase van de bezetting voornamelijk gedreven door een combinatie van ideologie en politieke prioriteiten, maar richtte zich in deze periode vooral op bestuurlijke hervormingen: de loyaliteitsverklaring, benoemingen zoals die van de Gemachtigde van de Rijkscommissaris voor het Toezicht op de Orde en Rust op de Scholen, de invoering van het benoemingsbesluit en het ontslag van geestelijke schoolhoofden. Deze maatregelen waren gericht op het versterken van de overheidscontrole op het onderwijs, zodat scholen geen broeinest van verzet werden. Zij kwamen onder Duitse dwang tot stand. De inhoudelijke nazificatie bleef beperkt tot restrictieve maatregelen zoals de zuivering van leermiddelen. Naarmate de oorlog vorderde, verschoof de

---

³⁴ Zie hoofdstuk 4 en 5.

Duitse prioriteit en verdween onderwijsvernieuwing zelfs volledig naar de achtergrond.

Enkele inhoudelijke veranderingen in het aanbod van vakken werden wel doorgevoerd. Er kwamen meer uren Duits ten koste van Frans, het vak Hebreeuws werd verboden en Lichamelijke Opvoeding werd verplicht in het Lager Onderwijs, al was deze maatregel al voor de bezetting gepland.³⁵ De casus van het filmonderwijs laat zien dat een enkele onderwijshervormende vernieuwing wel in snel tempo werd doorgevoerd ondanks weerstand op het departement. Deze afwachtende houding ten opzichte van deze innovatie kwam echter niet voort uit ideologische bezwaren, eerder uit weerzin tegen de commerciële motieven van de initiatiefnemer. De educatieve onderwijsfilms richtten zich uiteindelijk allemaal op de plant-, dier- en streekkunde.³⁶ Er was bij deze vernieuwing geen sprake van fundamentele, ideologische of ingrijpende aanpassing van het onderwijs. De invoering van het heemkundeonderwijs zou dat wel geweest zijn, maar dat verzandde in ambtelijke adviezen, commissieoverleg en onderzoek. Zo kwam een daadwerkelijke nationaalsocialistische hervorming van het Nederlandse onderwijs niet van de grond.

Veranderende machtsverhoudingen en informele bestuurlijke processen

De vierde voor het onderwijs specifieke ontwikkeling betrof de verandering in de machtsverhoudingen. Uit dit onderzoek bleek dat actoren in het onderwijsveld zich tijdens de bezetting zeer bewust waren van hun gewijzigde positie ten opzichte van normale omstandigheden en daar ook actief naar handelden. De veranderde omstandigheden dwongen hen om positie te kiezen ten opzichte van de bezetter, het nieuwe beleid en andere actoren in het onderwijsveld. Niet alleen de machtsverhoudingen transformeerden met het aantreden van de Duitse bezetter, ook de informele bestuurlijke processen wijzigden. Door de dynamiek tussen de verschillende actoren in het onderwijsveld tijdens de gehele bezettingstijd te bestuderen, is het mogelijk om patronen en ontwikkelingen in de formele en informele interactie te ontwaren. De meeste actoren in het onderwijsveld zochten

---

³⁵ Swijtink, *In de pas*, 198.

³⁶ Jaarverslag 1943 Stichting Nederlandsche Onderwijsfilm, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 3.

actief naar mogelijkheden om de eigen positie en onderwijsvisie te versterken en om zichzelf, de organisatie en degenen waar zij verantwoordelijk voor waren veilig te stellen. Een analyse van het handelen van enkele sleutelfiguren die in dit proefschrift aan bod zijn gekomen biedt waardevolle inzichten in de complexe relaties tussen de bezetter, de Nederlandse bestuursinstellingen en de samenleving tijdens de oorlogsjaren.

De directeur van het R.K. Centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs Mgr. Th. J. F. Verhoeven was een sleutelfiguur voor het katholieke onderwijs. Hij vertegenwoordigde als onderwijsadviseur van het episcopaat het katholieke onderwijs in besprekingen met het departement van Onderwijs. Hij probeerde de invoering van anti-confessionele maatregelen te voorkomen. Zo trachtte hij bij de eerste aankondiging van de salariskorting van de geestelijken in het onderwijs te onderhandelen met de Nederlandse ambtenaren met als doel de maatregel af te zwakken, zonder al te veel succes.³⁷ Hij koos de aanpak van onderhandelen, overeenkomstig de door onderwijshistorica Sarah van Ruyskensvelde geconstateerde strategie van de Vlaamse katholieken in hun relatie tot de Duitse bezetter tijdens de oorlog.³⁸ Zijn aanpak paste binnen de bredere benadering van vertegenwoordigers van het confessioneel bijzonder onderwijs die probeerden om de beschikbare en door hen passend bevonden middelen (protestbrief, herderlijke brief, dreigen met een hernieuwde schoolstrijd, algemene oproep tot niet-nakoming van maatregelen) in te zetten om een uitweg te vinden voor de anti-kerkelijke maatregelen.

Inspecteur Renkema was een sleutelfiguur in het onderwijs tijdens de bezetting door zijn uitzonderlijke institutionele positie als menselijke schakel tussen het departement en het onderwijswerkveld. Hij werd een vraagbaak voor schoolleiders omtrent controversiële nieuwe maatregelen zoals de zuivering van leer-middelen, de nooddiploma's, de arbeidsinzet van leerlingen en de omgang met de verslechterde oorlogsomstandigheden.³⁹ Dit werd voor het eerst duidelijk bij de

---

³⁷ Brief directeur R.K. centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs Verhoeven aan episcopaat, 12 september 1940, GAU, AAU, 449, inv. nr. 756.

³⁸ Van Ruyskensvelde, *Education in turmoil*, 25

³⁹ Bijvoorbeeld: Brief Inspecteur Renkema aan rector Gymnasium in 's-Hertogenbosch, 26 november 1940; Brief Inspecteur Renkema aan conrector Gymnasium in Haarlem, 26 november 1940; Brief Inspecteur Renkema aan rector Gymnasium in Sneek, 02 december 1940, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 37; Brief directeur Goessens van het Bisschoppelijk College in Roermond aan secretaris-generaal Van Dam, 26 december 1943, NA,

invoering van de zuivering van leermiddelen. Daarbij nam Renkema een prominente rol in binnen de departementale Commissie Leermiddelen in de ontwikkeling van richtlijnen. Tevens namen hij en de andere onderwijsinspecteurs het voortouw in de begeleiding van de uitvoering van de richtlijnen door middel van regionale bijeenkomsten waarin de nieuwe aanpak aan schoolleiders werd uitgelegd.⁴⁰

De unieke positie van Renkema blijkt vooral uit zijn correspondentie met schoolleiders. Hierin waren sommigen zeer open en direct. De directeur van het Bisschoppelijk College in Roermond Johan Willem Goessens suggereerde zelfs in zijn correspondentie met Renkema dat hij van plan was nooddiploma's te verschaffen aan leerlingen die zich aan de Arbeidsinzet wilden onttrekken.⁴¹ De rector van het Gemeentelijk Gymnasium Winschoten vroeg aan Renkema garanties voor de veilige schoolgang van zijn leerlingen in verband met de eerdere razzia's en de onduidelijkheid over de maatregelen ten opzichte van de Arbeidsinzet voor middelbare scholieren.⁴² Het is opvallend dat de rectoren hun suggesties en vragen in beide gevallen richtten aan onderwijsinspecteur Renkema en niet aan de ambtenaren van het departement van Onderwijs of secretaris-generaal Van Dam. Door de combinatie van de uitzonderlijke omstandigheden tijdens de bezetting, zijn formele institutionele positie van tussenpersoon tussen het werkveld en het departement van Onderwijs en zijn eigen opvatting van zijn rol als inspecteur, ontloopte Renkema zich als vertrouwenspersoon en centraal aanspreekpunt voor de schoolleiders. Verder onderzoek is nodig om vast te kunnen stellen in hoeverre deze dynamiek ook bij andere onderwijsinspecteurs en het onderwijsveld speelde.

Robert van Genechten is exemplarisch voor de groep Nederlandse

---

Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 232; Brief rector R.K. Gymnasium Sittard aan Inspecteur Renkema, 1 juli 1945, NA, Inspectie, 2.14.01.03, inv. nr. 239; Brief rector Stedelijk Gymnasium Nijmegen aan Inspecteur Renkema, 29 juni 1945, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 229, Brief rector Gemeentelijke Gymnasium in Hilversum aan Inspecteur Renkema, 29 juni 1945, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 198.

⁴⁰ Brief Inspecteur Renkema aan rector Gymnasium in Haarlem, 03 december 1940, Brief Inspecteur Renkema aan rector Gymnasium in 's-Hertogenbosch, 26 november 1940; Brief Inspecteur Renkema aan rector Gymnasium in Sneek, 02 december 1940; Brief Inspecteur Renkema aan rector R.K. Gymnasium in Venlo, 28 november 1940, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 37.

⁴¹ Brief directeur Goessens van het Bisschoppelijk College in Roermond aan secretaris-generaal Van Dam, 26 december 1943, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 232.

⁴² Brief Inspecteur Renkema aan rector Gemeentelijk Gymnasium Winschoten, 17 maart 1943, NA, Inspectie, 2.14.01.02, inv. nr. 39.

nationaalsocialistische bestuurders die vooral op lokaal niveau hun invloed deden gelden. Van Genechten gebruikte heel bewust zijn positie als procureur-generaal bij het Gerechtshof in Den Haag om op verschillende niveaus te strijden tegen de anti-Duitse stemming op de Nederlandse scholen. Bij de secretaris-generaal van departement van Justitie pleitte hij voor steviger ingrijpen. Zijn klachten kwamen via secretaris-generaal Jan Tenkink bij het departement van Onderwijs terecht en toen hij ontevreden was met de afhandeling van deze klachten, richtte hij zich met dezelfde klachten ook direct tot dr. Heinrich Schwarz, hoofd van de Hauptabteilung Erziehung und Kirchen.⁴³ Daarnaast had hij in enkele gevallen zelfs al inspecteurs van de politie naar de betreffende scholen gestuurd voor verhoor van leraren en leerlingen.⁴⁴ Hij zette op alle mogelijke manieren zijn positie in om anti-Duitse uitingen op de scholen te bestrijden. Zoals Van Genechten waren er hoogstwaarschijnlijk vele anderen. Om het inzicht in de lokale dynamiek en machtsverhoudingen te vergroten is onderzoek gewenst naar gemeenten met NSB-burgemeesters, zoals bijvoorbeeld de studie van historica Geraldien van Frijtag Drabbe Künzel naar de gemeente Hilversum tijdens de bezettingsjaren.

Schoevers, amateur-cineast en oprichter van het bekende Haagse Instituut Schoevers, maakte handig gebruik van de nieuwe omstandigheden om zijn initiatief tot introductie van het filmonderwijs nieuw leven in te blazen. De bezetting creëerde een dynamiek waarin voor hem ruimte ontstond om eerder afgevoerde plannen opnieuw voor het voetlicht te brengen bij het departement van Onderwijs. Aanvankelijk gesteund door lokale Duitse autoriteiten en later ook door Schwarz slaagde hij erin om in relatief korte tijd deze onderwijsvernieuwing in te voeren. Hij zette secretarissen-generaal Hendrik Jan Reinink en Van Dam onder druk door te schermen met Duits ingrijpen.⁴⁵ Waar zijn plannen voor de bezetting tot tweemaal toe waren afgewezen door ambtenaren van het departement van Onderwijs, werden zij nu zelfs met financiële steun van de

---

⁴³ Brief Generalkommissar Wimmer aan waarnemend secretaris-generaal Reinink, 15 november 1940, NA, OWK Kabinet, 2.14.37, inv. nr. 414.

⁴⁴ Notulen vergadering Procureurs-Generaal, 21 november 1940, NIOD, Justitie, 216k, inv. nr. 131.

⁴⁵ Verslag Schoevers *De strijd tegen de invoering van Duitse nazi-films op de Nederlandsche scholen*, ongedateerd, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 33; Rapport Schoevers dienstreis naar Berlijn 10-17 januari 1941 aan secretaris-generaal Van Dam, 20 januari 1941, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 7.

Rijkscommissaris doorgevoerd.⁴⁶ Schoevers' casus laat zien dat er weldegelijk onderwijsvernieuwing mogelijk was, mits gesteund door de Duitse autoriteiten en het onderwijsveld.

Over secretaris-generaal Van Dam is nogal wisselend geoordeeld. Na de oorlog werd hij door zijn aanklager beschreven als iemand die een 'teveel aan weerstand' vermeed, maar tegelijkertijd in staat was om 'dwars door de obstakels' heen te gaan.⁴⁷ Historicus Loe de Jong noemt hem een zwakke figuur en 'bepaald geen doorzetter.'⁴⁸ Hij was de speelbal van zijn ambtenaren.⁴⁹ Historici na De Jong oordeelden milder over hem. Volgens Jan Cornelis Hendrik de Pater werd Van Dam door de Duitsers gezien als een 'bruikbaar instrument' voor de nazificatie van het onderwijs en behoeftte hij hen ook voor al te overhaaste maatregelen, terwijl hij tevens zijn eigen programma uitvoerde.⁵⁰ Historicus Peter-Jan Knegtmans beschouwt Van Dam als een 'onderwijspacificator' in de Nieuwe Orde die zich buigzaam opstelde om te kunnen onderhandelen met verschillende belanghebbenden.⁵¹

Van Dam komt in mijn onderzoek naar voren als een compromiszoeker en bemiddelaar. Als secretaris-generaal balanceerde hij tussen Duitse bevelen en het creëren van draagvlak bij ambtenaren, het maatschappelijk middenveld en het onderwijsveld. Hij onderhandelde, deinsde terug voor zijn verantwoordelijkheid waar het ging om controversiële maatregelen en deed pogingen tot het afzwakken van Duits beleid met het oog op het behoud van de orde en rust. Tegelijkertijd implementeerde hij grote delen van zijn onderwijshervormingsdoelstellingen zoals beschreven in zijn *Gedanken und Vorschläge zur Neugestaltung des niederländischen Unterrichtswesens*.⁵² De Duitse bezetter bepaalde echter te allen tijde het speelveld. Bij inhoudelijke onderwijskwesties kreeg Van Dam enige speelruimte, die hij ook benutte, maar bij prioriteiten van de bezetter zoals anti-Joodse maatregelen en de Arbeidsinzet, stond de topambtenaar buitenspel.

---

⁴⁶ Verslag Schoevers *De strijd tegen de invoering van Duitse nazi-films*, ongedateerd, NA, Onderwijs Film, 2.14.68, inv. nr. 33.

⁴⁷ Strafdossier Van Dam, Openingsrede Procureur-fiscaal Gelinck, 26 november 1948, NA, CABR, 2.09.09, inv. Nr. 64312 II.

⁴⁸ De Jong, *Het Koninkrijk V*, eerste helft, 341.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ De Pater, *Het schoolverzet*, 80, 101.

⁵¹ Knegtmans, Schulten en Vogel, *Collaborateurs van niveau*, 308.

⁵² Ibidem, 249-250.

De meningen verschillen over de vraag of Van Dam een overtuigde nationaalsocialist was. Zijn aanklager typeerde hem als pro-Duits maar toch zeker geen ‘fel nationaal-socialist’.⁵³ Sociaal-geograaf Hans Knippenberg en historicus Willem van der Ham zien hem toch vooral als een nationalist, hoewel hij ontvankelijk was voor Duitse ideeën. Van Dam streefde volgens hen altijd het Nederlandse belang na, binnen de door de Duitsers bepaalde beleids marges.⁵⁴ Volgens historicus Knegtman was Van Dam van zins bij te dragen aan de totstandkoming van de Nieuwe Orde. Hij stond ‘een gematigd nationaal-socialisme’ voor, zonder dat het Nederlandse karakter daarbij verloren zou gaan.⁵⁵ Op grond van dit onderzoek onderschrijf ik Knegtman's analyse. Van Dam had ontzag voor nazi-Duitsland en geloofde in de toekomst van het Groot Germaanse Rijk. Hij was bereid daaraan mee te bouwen en zag voor Nederland een toekomst binnen de Nieuwe Orde, gestoeld op nationaalsocialistische principes.

Verschillende factoren beperkten echter Van Dams doeltreffendheid. Allereerst miste Van Dam een duidelijke achterban op het departement. Hij had geen eerdere departementale ervaring en was niet verbonden aan een politieke partij of beweging zoals secretarissen-generaal Van Poelje en Reinink voor hem.⁵⁶ Van Dam ontleende zijn gezag aan zijn aanstelling door de Duitse bezetter. Hij was dus sterk afhankelijk van de medewerking van al langer aangestelde ambtenaren en steunde veel op hun advies. Ook werd Van Dams slagvaardigheid beperkt door de beslissing van de Duitse bezetter om het Nederlandse bestuursapparaat grotendeels intact te laten.⁵⁷ Van Dam moest samenwerken met de oude garde om zijn doelstellingen voor het onderwijs in de Nieuwe Orde te kunnen realiseren. Dit was het beste te realiseren in overleg met zijn ambtenaren door keuze voor geleidelijkheid. Bovendien koos de Duitse bezetter ervoor om op onderwijsgebied geen grootschalige dwang toe te passen zoals zij dat wel deed bij de maatregelen van Jodenvervolging en de Arbeidsinzet. Inhoudelijke

---

⁵³ Strafdossier Jan van Dam, Openingsrede Procureur-fiscaal Gelinck, 26 november 1948, NA, CABR, 2.09.09, inv. Nr. 64312 II.

⁵⁴ Knippenberg, *Een bron van aanhoudende zorg*, 309.

⁵⁵ Knegtman, Schulten en Vogel, *Collaborateurs van niveau*, 306.

⁵⁶ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 139; *Jeugd en heemschut* Commissie voor de bevordering van de heemschutgedachte onder de jeugd, ongedateerd, indicatie midden jaren dertig, NIOD, OWK, 216e, inv. nr. 112; Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 172-173.

⁵⁷ Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie*, 26, 33, 113.

onderwijshervormingen hadden voor de Duitse bezetter geen prioriteit, waardoor Van Dam dus geen gebruik kon maken van dwangmiddelen om onderwijsbeleid door te voeren. Van Dam had een onderwijs voor ogen in nationale geest binnen een nieuwe nationaalsocialistische orde en wilde daar geleidelijk naar toe werken. Hij vond ambtenaren aan zijn zijde die in het Nederlands belang meewerkten om veranderingen in het onderwijs tot stand te brengen.

Verhoeven, Renkema, Van Genechten, Schoevers en Van Dam zochten allemaal naar kunstgrepen binnen de kaders die de bezetter had gesteld. Dezelfde aanpak, de actieve zoektocht naar wegen en uitwegen, is tijdens de bezetting tot op het laagste niveau te signaleren. Schoolleiders probeerden bijvoorbeeld een uitweg te vinden wanneer leerlingen werden beschuldigd van anti-Duits gedrag. Zij vergoelijkten vaak de situatie en probeerden het gedrag te excuseren en de situatie te depolitiseren.⁵⁸ Leerlingen zochten naar uitwegen door bijvoorbeeld te doubleren of over te stappen naar een andere studierichting om zo de gedwongen arbeidsinzet nog een schooljaar uit te stellen.⁵⁹ Voor de Joodse leraren en leerlingen liep de zoektocht naar een uitweg al snel op niets uit. De Duitse bezetter liet geen enkele ruimte voor onderhandeling, afzwakking of ontduiking van haar anti-Joodse maatregelen.

De zoektocht naar wegen vond eveneens tot op het laagste niveau plaats. Het Stedelijk Gymnasium in Maastricht kreeg in september 1943 te maken met propagandafoto's van de Jeugdstorm op het mededelingenbord van de school. Een eersteklasser en tevens zoon van de plaatselijke NSB-wethouder had de foto's daar meermaals opgehangen.⁶⁰ Dit bracht de schoolleider van het gymnasium in een lastig parket. Scholen in Noord-Holland werden begin 1941 geconfronteerd met twee fanatieke NSB'ers die voorlichting wilden geven over de Winterhulp aan middelbaar scholieren.⁶¹ Dit was eveneens een verzoek dat de

---

⁵⁸ Bijvoorbeeld: Brief rector Gunning van het Amsterdams Lyceum aan Inspecteur Noordijk, 2 oktober 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 61; Brief waarnemend rector Kamerbeek Mummellius Gymnasium Alkmaar aan Inspecteur Noordijk, 16 september 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 60; Brief rector Vor der Hake van het Baarnsch Lyceum aan secretaris-generaal Van Dam, 21 november 1941, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, nr. 61.

⁵⁹ Sijes, *De arbeidsinzet*, 368-369; *Het onderwijs in Nederland. 1944, 1945 en 1946* Inspectie van het onderwijs, 446.

⁶⁰ Brief rector Stedelijk Gymnasium Maastricht aan secretaris-generaal Van Dam, 21 september 1943, NIOD, Inspecteur Algemeenen Dienst, 114b, inv. nr. 60.

⁶¹ Brief secretaris-generaal Van Dam aan Afdeling V.H.M.O. departement van

aangeschreven schoolleiders in een lastig parket bracht. Op lokaal niveau zochten nationaalsocialisten naar wegen om de nationaalsocialistische ideologie te implementeren. Men zette op alle niveaus de eigen institutionele of maatschappelijke positie bewust in, evenals beschikbare formele en informele middelen. Het oogmerk was om onderwijsdoelstellingen te realiseren of bestaande rechten en verworvenheden te behouden of uit te breiden.

De bezetting zette het Nederlands bestuur en onderwijs onder toenemende zware druk van politieke, bestuurlijke en materiële aard. Tot dusver is in onderzoek de nadruk te eenzijdig gelegd op de intenties en het beleid van de Duitse bezetter en zijn Nederlandse ideologische medestanders om het Nederlandse onderwijsbestel in nationaalsocialistische zin te transformeren. Daarbij ging de aandacht voornamelijk uit naar wat er aan de top van het onderwijsbestel speelde, terwijl collaboratie tussen de vertegenwoordigers van de Nieuwe Orde en die van het oude bestel op alle niveaus plaatsvond. Tijdens de bezetting draaide het in het onderwijs om het nationale dan wel nationaalsocialistische karakter van het onderwijs. Na de bezetting kozen historici in hun beschrijving voor een benadering van strijd en afweer met veel aandacht voor de Duitse en nationaalsocialistische doelstellingen en de reacties van het onderwijsveld daarop. In mijn onderzoek heb ik deze confrontatie op alle niveaus en in algemenere zin het functioneren van het Nederlands middelbaar onderwijs van het onderwijsveld onderzocht. Daar zijn tal van nieuwe bevindingen uit voortgekomen over de interacties van de scholen in het veld, de ten dele nog functionerende onderwijsvakorganisaties en de onderwijsinspecteurs met de lokale overheden en de onder Duitse toezicht en sturing opererende departementale bureaucratie.

Door gebruik te maken van het bredere perspectief van onderwijshervorming in plaats van beperking tot de invalshoek van nazificatie, is er in dit onderzoek meer aandacht voor een procesmatige analyse van de dynamiek en interactie tussen de verschillende bestuurlijke niveaus. Hierdoor ontstaat een duidelijker beeld van de werking van informele macht en informele bestuurlijke processen in het Nederlandse onderwijsbestel. Dat is van belang omdat de Duitse bezetter opvallend weinig inhoudelijke doelstellingen voor het Nederlandse onderwijs formuleerde. De onverbiddelijke segregatie van Joden uit het Nederlandse onderwijs daargelaten, liet de Duitse bezetter relatief veel ruimte voor specificering

---

Onderwijs, 5.2.1941, NIOD, OWK, 216^c, inv. nr. 53.

van onderwijsbeleid door andere actoren. De ambtenaren op het departement van Onderwijs schipperden, collaboreerden en maakten gebruik van nieuwe mogelijkheden die de bezetting hen bood en probeerden tegelijkertijd regelmatig het werkveld uit de wind te houden. Scholen en schoolleiders zochten zekerheid en sturing bij de ambtenaren van de centrale autoriteiten, maar verzetten zich ook tegen maatregelen. Wanneer dat gebeurde, werden maatregelen opvallend vaak afgezwakt. Naleving van maatregelen werd door de Duitse en Nederlandse autoriteiten bewerkstelligd door de verantwoordelijkheid van de uitvoering van een nieuwe maatregel op een steeds lager institutioneel niveau te leggen, tot op het niveau van het individu, in combinatie met de dreiging van Duits ingrijpen. Over het algemeen gold dat hoe meer afstand er bestond tot het centrale gezag, hoe meer ruimte er was voor een eigen interpretatie van de maatregelen. Naast deze bestuurlijke niveaus van departement en scholen waren er ook buitenstaanders die onder de nieuwe omstandigheden kansen zagen voor onderwijsvernieuwing. Zij gebruikten hun formele en informele contacten om de eigen agenda te implementeren. Mijn onderzoek heeft de veelal verscholen informele laag van beleidsvorming meer zichtbaar gemaakt. Vervolgonderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre deze beschouwing van ontwikkelingen in formele en informele macht en machtsprocessen ook buiten het onderwijsdomein op eenzelfde manier plaatsvonden.

Mijn analyse van de interacties tussen de verschillende bestuurlijke niveaus bij de totstandkoming, invulling en uitvoering van onderwijsbeleid laat zien hoe alle betrokkenen hun eigen agenda probeerden te bevorderen. Zo kwam het Nederlandse onderwijsbestel van alle kanten onder druk te staan. Er werd naarstig gezocht naar ruimte om een eigen positie te kunnen handhaven en eigen prioriteiten overeind te houden. Voor belanghebbenden hing de ruimte voor onderhandeling en beïnvloeding van onderwijsbeleid sterk af van de op dat moment geldende onderlinge machtsverhoudingen, de eigen verhouding tot de Nederlandse overheid, de Duitse bezetter, en de Duitse belangen die op dat moment leidend waren. Daarom is niet alleen opmerkelijk, maar ook verklaarbaar dat veel meer dan tot dusver aangenomen het Nederlandse onderwijs tijdens de bezetting in het algemeen kon blijven functioneren zonder fundamentele inhoudelijke of institutionele veranderingen. Tegelijkertijd konden op onverwachte momenten ingrijpende veranderingen worden doorgevoerd, wat bij betrokkenen tot een beleving van instabiliteit en onzekerheid leidde. Dat was de uitkomst van de

beschreven bestuurlijke processen en interacties tussen de verschillende niveaus waarin de onzekerheid over de machtsverhoudingen, het veranderlijke beleid van de bezetter en de turbulente oorlogsomstandigheden telkens om aanpassing vroegen.

Appendix

Literatuurlijst

Adriani, Pieter, *Fiscale ervaringen in bezettingstijd. 1940-1945* (Amsterdam 1946).

Aerts, Remieg e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999).

Arendt, Hannah, *The origins of totalitarianism* (New York, San Diego en Londen 1968).

Aukes, H.W.F., *Kardinaal de Jong* (Utrecht 1956).

Ayçoberry, Pierre, *The social history of the Third Reich, 1933-1945* (New York 1999).

Bakker, Nelleke, Jan Noordman en Marjoke Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000* (2e druk; Assen 2010).

Bank, Jan, *God in de oorlog. De rol van de kerk in Europa 1939-1945* (Amsterdam 2015).

Barnouw, David, *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere eind.* (2e druk; Zutphen 2014).

Barnouw, David, *Van Nivo tot Reichsschule. Nationaal-socialistische onderwijsinstellingen in Nederland* (Den Haag 1981).

Barten, A.W.H., *Heemkunde op de katholieke lagere school* (Tilburg 1939).

Bäumer-Schleinkofer, Änne, *Nazi biology and schools* (Frankfurt am Main 1995).

Beevor, Antony, *Stalingrad* (Londen 2017).

Berkel, Benien van, *Dr. Tobie Goedewaagen (1895-1980). Een leven lang*

nationaal-socialist (Amsterdam 2012).

Blom, Hans, 'Exploitatie en nazificatie. De Nederlandse samenleving onder nationaal-socialistisch bestuur 1940-1945' in: W.A. Arts en H.D. Flap ed., *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997) 17-30.

Boekholt, P.Th.F.M. en Engelina Petronella de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen en Maastricht 1987).

Boer, J. de, 'Eigen huis, eigen school', *Het Gezin. Orgaan van den Nederlandsche R.K. Bond voor Grootte Gezinnen*, 6 (1941) 2-3.

Boersma, Gerdien, P.A.W. van Cleef-Joachimsthal en V.E. Wibaut-Guilonard ed., *Het Amsterdams Lyceum. Herinneringen aan de bezettingsjaren* (Amsterdam 1995).

Boersma, Jannie, *Kinderen van de NSB. Interviews met kinderen van 'foute ouders'* (Aalten 2006).

Boom, Bart van der, '*Wij weten niets van hun lot*'. *Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012).

Bosma, Onno, 'De Bond in de oorlogsjaren. Het snelle buigen voor de Duitse bezetter', *Het Schoolblad. Weekblad van de Algemene Bond voor Onderwijzend Personeel* 8 (1989) 10-16.

Braster, Johannes Franciscus Anthony, *De identiteit van het openbaar onderwijs* (Groningen 1996).

Breen, Willem van, *De Nederlandsche Arbeidsdienst 1940-1945. Ontstaan, opkomst en ondergang*. (Zutphen 2015).

Buitenwerf, J., 'Heemkunde in ons onderwijs', *Opvoeding in Volkschen Geest*, 12 (1942) 4-5.

Condette, Jean François, 'La Révolution nationale et la réforme de l'école en France. Les ambitions contrariées du régime de Vichy (1940-1944)', *Paedagogica Historica. International Journal of the History of Education* 56:5 (2020) 680-703.

Cuban, Larry en David Tyack, *Tinkering toward utopia. A century of public school reform* (Harvard 1995).

Dam, Peter van, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011).

Dekker, Ton, 'Een problematische poging tot rehabilitatie van Jan de Vries', *Volkkundig Bulletin: Tijdschrift voor Nederlandse Cultuurwetenschap* 26 (2000) 73-81.

Dekker, Ton, 'Het Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur. Een mislukt initiatief tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Volkkundig Bulletin: Tijdschrift voor Nederlandse Cultuurwetenschap* 3 (1994) 343-374.

Derks, K.J., *St. Canisius-College. 1900-1950*. (Nijmegen 1950).

Dodde, Nan L., *Dag, mammoet! Verleden, heden en toekomst van het Nederlandse schoolsysteem* (Leuven, Apeldoorn 1993).

Dodde, Nan L., *Een speurtocht naar samenhang. Het rijksschooltoezicht van 1801 tot 2001* (Den Haag 2001).

Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, *Een stad op drift. Hilversum tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2020).

Futselaar, Ralf, *Gevangenen in oorlogstijd 1940-1945* (Amsterdam 2015).

Gans, Evelien, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland*. (Amsterdam 1999).

Griep, H.A.J., D.K.F. Heyt en P. Hoogenboom ed., *Honderd jaar A.V.M.O. Gedenkboek 1867-1967* (Amersfoort 1967).

Grotenhuis, Saskia, *Op zoek naar middelbaar onderwijs. HBS, Gymnasium, MMS en lyceum in discussie tussen 1900 en 1970* (Amsterdam 1998).

Gunning, Christiaan Pieter, *Op de schoolbanken in het P.D.A.. Wat ik heb ervaren en geleed in het concentratie-kamp te Amersfoort, januari-april 1942* (Amsterdam 1946).

Haan, Ido de, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Utrecht 2004).

Haas, M. de, *De R.K. Lerarenvereniging 'Sint Bonaventura' in de onderwijswereld van 1918 tot 1943* (Bergen op Zoom 1946).

Ham, Willem van der, *Onder 'wijzen'. Vijfenzeventig jaar Onderwijsraad (1919-1994)* (Den Haag 1994).

Have, Wichert ten, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd. 1940-1945* (Amsterdam 1999).

Have, Wichert ten, *1940. Verwarring en aanpassing Leven in bezet Nederland (1940-1945)* (Amsterdam 2015).

Henkes, Barbara, *Uit liefde voor het volk. Volksdeskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit 1918-1948* (Amsterdam 2005).

Heijden, Chris van der, *Kinderen van foute ouders. Hun verhaal* (Amsterdam 2014).

Hermans, Peter, *Niet voor de school, niet voor het leven. De joodse leerlingen en docenten van het Barlaeusgymnasium 1940-1945* (Amsterdam 2004).

Hilberg, Raul, *The destruction of the European Jews* (New York 1985).

Hirschfeld, Gerhard, *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945 in historisch perspectief* (Haarlem 1991).

Hirschfeld, Gerhard, 'Collaboration and attentism in the Netherlands 1940-1941', *Journal of Contemporary History. The Second World War: Part 2 3* (1981) 467-486.

Hoencamp, Marloes, John Exalto, Bram de Muynck en Doret de Ruyter, 'A dutch example of new education: Philipp Abraham Kohnstamm (1875-1951) and his ideas about the new school', *History of Education* 6 (2022) 789-806.

Hogenkamp, Bert, '“De onderwijsfilm is geen Duitse uitvinding”. A.A. Schoevers, Ph. A. Kohnstamm en de Nederlandse Onderwijs Film, 1941-1949' in: *Stichting Film en Wetenschap - Audiovisueel Archief Jaarboek 1996*, Stichting Film en Wetenschap/Nederlands Audiovisueel Archief (Amsterdam 1997) 55-90.

Hondius, Dienne, *Absent. Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam, 1941-1943* (Amsterdam 2001).

Horn, Daniel, 'Coercion and compulsion in the Hitler Youth, 1933-1945', *The Historian* 41:4 (1979) 639-663.

Houwink ten Cate, Johannes, en Nanno in 't Veld, *Fout. Getuigenissen van NSB'ers* (Den Haag 1992).

Idenburg, Philip, *Schets van het Nederlandse schoolwezen* (Groningen 1964).

Jong, Ad de, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Amsterdam 2001).

Jong, Barbara de, 'Jan Ligthart als reformpedagoog' in: *Reformpedagogiek in België en Nederland. Jaarboek voor de geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (Assen 2002) 110-128.

Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog III, mei '40* ('s-Gravenhage 1970).

Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog IV, mei '40-maart '41* ('s-Gravenhage 1972).

Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog V, maart '41-juli '42* ('s-Gravenhage 1974).

Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VI, juli '42-mei '43* ('s-Gravenhage 1975).

Jong, Wim de, *Heer & meester. Vrijheid van onderwijs. 1917-2017* (Woerden 2017).

Karcher, Nicola, 'A national socialist school for Norway. Concepts of nazification during the German occupation', *Paedagogica Historica*, 5 (2019) 662-679.

Keizer, Madelon de, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn 1979).

Kele, Max H., *Nazi's and workers. National socialist appeals to German labor, 1919-1933* (North Carolina, 1972).

Kemperman, Jeroen, *Oorlog in de collegebanken. Studenten in verzet 1940-1945* (Amsterdam 2018).

Kershaw, Ian, 'The nazi State. An exceptional state?', *New Left Review* 1:176 (1989) 47-67.

Kirkels, Casper, *Architect van onderwijsvernieuwing. Denken en daden van Gerrit Bolkestein 1871-1956* (Amsterdam 2008).

Knegtman, Peter Jan, Paul Schulten en Jaap Vogel, *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam* (Amsterdam 1996).

Knippenberg, Hans en Willem van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg. 75 jaar Ministerie van Onderwijs [Kunsten] en Wetenschappen, 1918-1993* (Assen 1993).

Kock, A.C. de, 'Heemkunde en onderwijs', *Opvoeding in Volksche Geest*, 16 (1943) 7-8.

Kohnstamm, Philipp, 'Bioscoop en volksonwikkeling', *Volksonwikkeling* 3, 11/12 (1922) 457-92.

Kohnstamm, Philipp, "'Het bioscoopgevaar: Een teleurstellend rapport'", *Volksonwikkeling* 2, 6 (1921) 280-281.

Koolen, Ben, *Armenzorg als strijdperk. Winterhulp en Volksdienst 1940-1945* (Soesterberg 2018).

Krimp-Schraven, Renske, *Tewerkgesteld. Getuigenissen van de Arbeitseinsatz* (3^e druk; Amsterdam 2024).

Kromhout, Bas, *De voorman. Henk Feldmeijer en de Nederlandse SS* (Amsterdam 2012).

Kuiper, D.Th., 'Tendenties en processen in de Nederlandse samenleving rond de eeuwwisseling' in: Johan van Hulst, Isaac van der Velde en George Verhaak ed., *Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940* (Groningen 1970) 15-33.

Kwaasteniet, Marjanne de, *Denomination and primary education in the Netherlands (1870-1984). A spatial diffusion perspective* (Amsterdam 1990).

Kwiet, Konrad, *Rijkscommissariaat Nederland. Mislukte poging tot vestiging van een nationaal-socialistische orde* (Baarn 1969).

Lammers, Cor, *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief* (Amsterdam 2005).

Lang, Wally M. de, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie. Den Haag, Barneveld, Westerbork, Theresienstadt, Den Haag 1940-1945* (2e druk; Amsterdam 2012).

Lubbers, Arnold, 'De Commissie van Voorlichting van Leerboeken 1940-1945', *De Boekwereld. Tijdschrift voor boek en prent*, 1 (2006) 67-79.

Luykx, Paul, *Andere katholieken. Opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw* (Nijmegen 2000).

Manning, A., 'De Nederlandse Katholieken in de eerste jaren van de Duitse bezetting' in: *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum*, 8 (1978) 105-129.

Masson, Eef, 'De Onderwijsfilm als didactisch middel en creatief product. Het maakproces in films van de N.O.F.', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 1 (2014) 27-38.

Masson, Eef, *Watch and learn. Rhetorical devices in classroom films after 1940* (Amsterdam 2012).

Mellink, Bram, *Worden zoals wij: Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945* (Amsterdam 2013).

Michaelis, Hanny, *Lenteloos voorjaar. Oorlogsdagboek 1940-1941* (Amsterdam 2016).

Moore, Bob, *Victims & survivors. The nazi persecution of the Jews in the Netherlands 1940-1945* (New York 1997).

Noorlag, Alie, *Een leven lang gezwegen. Getuigenissen van voormalige NSB'ers en hun familie* (Bedum 2007).

Overy, Richard, *The dictators. Hitler's Germany, Stalin's Russia* (Londen 2005).

Paskamp, H. en M. Paskamp-van Santen, *Kinderen van de rekening: schoolleven in Twente gedurende de bezettingsjaren 1941-1943* (Enschede 2001).

Pater, Jan Cornelis Hendrik de, *Het schoolverzet. 1940-1945* (Den Haag 1969).

Pelosi, Ed, 'De reactie van het docentenkorps' in: Johan van Hulst, Isaac van der Velde en George Verhaak ed., *Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940* (Groningen 1970) 283-298.

Pine, Lisa, 'Creating conformity. The training of girls in the Bund Deutscher Mädel', *European History Quarterly* 33:3 (2003) 367-385.

Pine, Lisa, *Education in Nazi Germany* (Oxford, New York 2010).

Plicht, Elias van der, *1943. Onderdrukking en verzet* Leven in bezet Nederland (1940-1945) (Amsterdam 2018).

Presser, Jacques, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom. 1940-1945. Deel I.* (Den Haag 1977).

Ribbens, Kees, *Bewogen jaren. Zwolle in de Tweede Wereldoorlog* (Zwolle 1995).

Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2012).

Rooy, Piet de, 'Naschrift', *BMGN - Low Countries Historical Review* 124:1 (2009) 82-85.

Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (2e druk; Haarlem 2005).

Ruben-Moes, A.H., *Leidraad voor het Heemkunde onderwijs op de lagere school* (Amsterdam 1941).

Ruyskensvelde, Sarah van, *Education in turmoil. A history of catholic secondary education during the Second World War in Belgium* (Antwerpen en Leuven 2014).

Sander, Joshua Robert, *The greater Germanic Reich. Education, nazification, and the creation of a new Dutch identity in the nazi-occupied Netherlands* (Knoxville 2018).

Sanders, Adriaan, *Uden in de Tweede Wereldoorlog* (Uden 2000).

Schaik, Ton H.M. van, *Aartsbisschop in oorlogstijd. Een portret van kardinaal De Jong (1885-1995)* (Baarn 1996).

Scholten, L.W.G., 'Een beschouwing over de geldende vrijheid van onderwijs naar aanleiding van een actuele kwestie', *De School met den Bijbel* 20 (1939) 217-228.

Setten, Henk van, *Opvoeding in volkse geest. Fascisme in het onderwijs 1940-1945* (Bergen 1985).

Sijes, Ben, *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* ('s-Gravenhage 1990).

Slaa, Robin Te, en Edwin Klein, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2021).

Slaman, Pieter ed., *In de regel vrij. 100 jaar politiek rond onderwijs, cultuur en wetenschap* (Den Haag 2018).

Smeelen, J.W. van, *De scholenbioscoop en de ethische zijde van het bioscoopvraagstuk* (Tilburg 1925).

Spoelstra, Tamme, *Verbondsonderwijs. Geschiedenis van het gereformeerd-vrijgemaakt onderwijs in Nederland tot 1985* (Amsterdam 2016).

Stachura, P.D., 'The ideology of the Hitler Youth in the kampzeit', *Journal of Contemporary History* 8:3 (1973) 155-167.

Stokman, Siegfried, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen tegen nationaal Socialisme en Duitse tyrannie. Herderlijke brieven instructies en andere documenten* (Utrecht 1945).

Swijtink, André, *Een sportman doet niet aan politiek. Groei en populariteit van de Nederlandse sportbeoefening in oorlogstijd* (Amsterdam 2010).

Swijtink, André, *In de pas. Sport en lichamelijke opvoeding in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Haarlem 1992).

Tames, Ismee, *Besmette jeugd. De kinderen van NSB'ers na de oorlog* (Amsterdam 2009).

Tideman, E., 'De beteekenis van films als leermiddel', *Vragen van den Dag. Maandschrift voor Nederland en Koloniën, staathuishoudkunde, staatsleven en godsdienst, natuurwetenschappen, uitvindingen en ontdekkingen, aardrijkskunde, geschiedenis en volkenkunde, koloniën, handel en nijverheid enz.*, 3 (1926) 95-110.

Tyack, David en William Tobin, 'The "grammar" of schooling. Why has it been so hard to change?', *American Educational Research Journal*, 3 (1994) 453-479.

Veld, Nanno in 't, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-Archieven 1935-1945. Deel I* (Amsterdam 1987).

Velde, Isaac van der, 'Wie droegen in de periode 1900-1940 in Nederland de onderwijsvernieuwing' in: Johan van Hulst, Isaac van der Velde en George Verhaak ed., *Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940* (Groningen 1970) 364-388.

Velden, Sjaak van der, *Stakingen in Nederland. Arbeidersstrijd 1830-1995* (Amsterdam 2000).

Verheijen, G.F., *Meester laat me door! Vijftig jaar lagere school in Horst-Hegelsom 1930-1980* (Horst 1981).

Volker, Inge, *Doetinchem in oorlogstijd. Vijf jaar Duitse bezetting in Doetinchem en Gaanderen* (Doetinchem en Gaanderen 1996).

Vrij, Tjeerd, *Bittere tranen. Jodenvervolging in Tiel en omgeving* (Laren 2010).

Vrints, Antoon en Dirk Luyten, 'De April-Meistakingen van 1943. Belang en betekenis heroverwogen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 1 (2015) 69-92.

Waard, Peter de, en Petra van den Brink, *De meisjes van Schoevers* (Amsterdam 2013).

Wielenga, G., 'Vernieuwingstendenties in het buitenland' in: Johan van Hulst, Isaac van der Velde en George Verhaak ed., *Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940* (Groningen 1970) 37-63.

Zabolotna, Tetiana, 'Features of school education in the Reichskommissariat Ukraine and the district of Galicia (1941-1944)', *Paedagogica Historica. International Journal of the History of Education* 56:5 (2020) 704-722.

Zondergeld, Gjalt, *Ons Socialisme, uw toekomst! Henk Woudenberg en het Nederlands Arbeidsfront (1942-1945)* (Apeldoorn 2010).

Zwarte, Ingrid de, *De hongerwinter* (Amsterdam 2019).

Archieven

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam

Archief ABOP

Inv. nr.   Agenda's en notulen van vergaderingen, besluitenlijsten (besluit-
X010.3   tenlijsten na 1-1-1990). 1931-1992

Katholiek Documentatie Centrum (KDC)

873: Archief Katholieke Onderwijs Vakorganisatie (KOV)

Inv. nr. 46   Agenda's voor en verslagen van vergaderingen van het dagelijks
                      bestuur. Met bijlagen. 1940.

Inv. nr. 861   Ingekomen stukken en doorslagen van uitgegane stukken. Alfa-
                      betisch geordend op naam persoon of instelling. Sa-St.

Nationaal Archief, Den Haag

2.03.06: Archief van het Ministerie van Algemene Zaken, (1932) 1937-1945

Inv. nr. 60   Notulen van de vergaderingen van het college van secretarissen-
                      generaal. 1940-1943. 1940 mei 14 - december.

2.09.09: Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR)

Inv. nr.   Strafdossier B. Veurman
42202

Inv. nr.   Strafdossier J. van Dam
64312

Inv. nr. Strafdossier H.J. van Houten
87115

2.14.01.02: Archief van de Inspectie van het Gymnasiaal Onderwijs, 1877-1958

Inv. nr. 36 Doorslagen en uitgaande brieven. Januari - juni 1940.

Inv. nr. 37 Doorslagen en uitgaande brieven. 1940, juli-december.

Inv. nr. 38 Doorslagen en uitgaande brieven. 1942.

Inv. nr. 39 Doorslagen en uitgaande brieven. 1943, januari - september.

Inv. nr. 40 Doorslagen en uitgaande brieven. 1944.

Inv. nr. Afzonderlijke scholen. Amersfoort, Johan van Oldenbarnevelt
114 gymnasium. 1889-1956. Algemeen. 1923-1956.

Inv. nr. Afzonderlijke scholen. Hilversum, gemeentelijk gymnasium.
198 1888-1956. Algemeen.

Inv. nr. Afzonderlijke scholen. Leiden, Stedelijk Gymnasium. 1888-
214 1948. Stukken betreffende een klacht van ouders tegen een
schoolexcursie naar een tentoonstelling van de Nederlandse Ar-
beidsdienst. 1941

Inv. nr. Afzonderlijke scholen. Nijmegen, Stedelijk Gymnasium. 1878-
229 1947. Algemeen.

Inv. nr. Afzonderlijke scholen. Roermond, Bisschoppelijk College.
232 1943-1952.

Inv. nr. Afzonderlijke scholen. Rotterdam, St. Franciscus College.
235 1935-1946.

Inv. nr. Afzonderlijke scholen. Sittard, Bisschoppelijk College “St. Jo-
239 zef”. 1938-1955.

Inv. nr. Afzonderlijke scholen. Venray, R.K. Gymnasium St. Angela.
260 1936-1955. Algemeen.

2.14.37: Archief van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuur-
bescherming: Afdeling Kabinet, 1940-1945

Inv. nr. 1 Stukken houdende mededelingen en instructies in verband met
de Duitse inval op 10 mei 1940, samengebracht tot een “Crisis-
dossier”. Mei- september 1940.

Inv. nr. 11 Minuut en afschrift van een uitgaande brief en aantekening be-
treffende verbinding van een tweetal adviseurs aan het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming na-
melijk een voor heemkunde en volkscultuur en een voor volks-
onderwijs en volksontwikkeling. Mei 1941.

Inv. nr. 12 Stukken betreffende instructie voor de Inspecteur van het On-
derwijs in Algemene Dienst. Augustus 1941.

Inv. nr. 19 Briefwisseling betreffende de bevoegdheden van de Gevol-
machtigde voor Volkscultuur, met bijlagen. Oktober 1941.

Inv. nr. 20 Stukken betreffende instelling en formatie van de afdeling
Volkscultuur en Volksopvoeding bij het Departement van Op-
voeding, Wetenschap en Cultuurbescherming. November 1941
- augustus 1944.

Inv. nr. 22 Stukken betreffende mededelingen van de commissaris-gene-
raal voor Bestuur en Justitie met betrekking tot de bevoegdheden van de Duitse referenten bij het Departement van

Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming. April - juni 1942.

- Inv. nr. 60 Notulen van de Chefsvergaderingen van het Departement van Opvoeding Wetenschap en Cultuurbescherming. September 1940 - april 1941.
- Inv. nr. 91 Stukken betreffende door de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied aan overheids- en onderwijzend personeel gestelde verplichting tot het afleggen van een eed, waardoor loyaliteit tegenover de Duitse bezettende overheid wordt gegarandeerd. September 1940 - april 1941.
- Inv. nr. 195 Stukken betreffende een verzoek van de Duitse bezettingsautoriteiten om inlichtingen over de salariëring van kloosterlingen-leerkrachten. Februari 1941.
- Inv. nr. 201 Briefwisseling en een aantekening betreffende door een aantal Katholieke onderwijsorganisaties ingebrachte bezwaren tegen de wijziging van het Bezoldigingsbesluit voor Burgerlijke Rijksambtenaren en het Salarisbesluit voor het Nijverheidsonderwijs ten aanzien van in communiteit levende leerkrachten. Maart 1941.
- Inv. nr. 204 Briefwisseling betreffende protesten van het Episcopaat van Nederland (hoofdbestuur van de Katholieke Kerk in Nederland) tegen maatregelen van de Duitse bezettende overheid van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en cultuurbescherming inzake benoeming en ontslag van personeel aan gemeentelijke en bijzondere scholen, waarin een gevaar wordt gezien voor het katholieke onderwijs in Nederland, met bijlagen en circulaires inzake bovengenoemde maatregelen. Maart 1941 - maart 1942.

- Inv. nr. 211 Minuut van circulaire aan de chefs van de afdelingen van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming betreffende de te volgen procedure bij benoemingen van personeel bij het onderwijs in verband met vereiste goedkeuring van de Duitse autoriteiten. Juni 1941.
- Inv. nr. 213 Minuut en afschrift van een uitgaande brief en ingekomen brief betreffende het ter goedkeuring aan de Duitse bezettingsautoriteiten voorleggen van de regeling inzake benoemingen bij het onderwijs. Augustus - september 1941.
- Inv. nr. 218 Stukken betreffende het voornemen van het Opvoedergilde om in” [sic] januari 1942 voor rectoren en directeurs van inrichtingen voor Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs een werkkamp te organiseren teneinde hen meer bekendheid te geven met het in het Opvoedersgilde levende streven naar vernieuwing (met betrekking tot een volkse levensorde). December 1941.
- Inv. nr. 226 Stukken betreffende afwijzende houding van de Schoolraad voor de scholen met den Bijbel en het Hoofdbestuur van de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs tegenover de bij de verordeningen van 9 januari 1942 nr. 4 en nr. 5 van de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied (waarbij de in de verordening van 8 april 1941 vastgelegde regeling inzake het benoemen van leerkrachten bij het onderwijs werd uitgebreid) aan de secretaris-generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming verleende bevoegdheid tot het benoemen en ontslaan van leerkrachten aan de scholen met den Bijbel in gevallen, zoals in deze verordeningen is aangegeven. Februari april 1942.

- Inv. nr. 228   Stukken betreffende afwijzende houding van verscheidene verenigingen en organisaties voor Protestants Christelijk Onderwijs tegenover de door de Duitse bezettingsautoriteiten aan de secretaris-generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming verleende en in diens besluit van 8 april 1941 vastgelegde bevoegdheid inzake benoemingen van leerkrachten bij het bijzonder onderwijs als waarborg van de loyaliteit tegenover de bezettende macht. Februari 1942 - februari 1943.
- Inv. nr. 253   Stukken betreffende het verplicht stellen van bijwoning van vergaderingen van het Opvoedersgilde aan onderwijzend personeel door de burgemeesters van verscheidenen gemeenten. Oktober 1942 - februari 1944.
- Inv. nr. 285   Stukken betreffende een verzoek van de Duitse autoriteiten om maatregelen tegen het verhinderen of tegenwerken van sancties (inhouding van salaris of uitkering) tegen ondergedoken onderwijzend personeel. Februari - augustus 1944.
- Inv. nr. 310   Stukken betreffende opgave door het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming van de personen van Joodse afkomst, welke van de waarneming van hun functie zijn ontheven, aan de commissaris-generaal voor Bestuur en Justitie. Januari - februari 1941.
- Inv. nr. 337   Briefwisseling en een aantekening betreffende het al dan niet handhaven van mr. W. Vos te Bennekom als lid van het bestuur van de Stichting voor Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs te Ede in verband met de vraag of hij in de zin van de Verordening 189/40 van de Duitse bezettende overheid als Jood moet worden beschouwd met bijlage. Juli - augustus 1941.

- Inv. nr. 345 Briefwisseling en enkele aantekeningen betreffende het concentreren van Joodse leerlingen van scholen te Amsterdam in scholen, die uitsluitend bestemd zijn voor Joodse leerlingen. April - juni 1941.
- Inv. nr. 350 Stukken betreffende verwijdering van Joodse leerlingen van de Nederlandse scholen. Juli - december 1941.
- Inv. nr. 408 Ingekomen brieven betreffende ongewenste toestanden op diverse scholen in Nederland, met bijlagen. Oktober - november 1940.
- Inv. nr. 410 Stukken betreffende uitingen van politieke gevoelens, waaronder het zingen van anti-Duitse liederen, op het R.K. Lyceum voor Meisjes te 's-Gravenhage, de Christelijke H.B.S. te Alphen aan de Rijn en de Hogere Handelsschool te Deventer. Oktober 1940 - maart 1941.
- Inv. nr. 414 Stukken betreffende aanstelling, werkzaamheden en beëindiging daarvan van de Gemachtigde van de Rijkscommissaris voor de handhaving van orde en rust op de scholen en zijn medewerkers. November 1940 - november 1941.
- Inv. nr. 420 Ingekomen brief met bijlagen en minuut van een uitgaande brief betreffende vijandige bejegening van een tweetal leerlingen op het Christelijk Lyceum te Zeist, van wie de vader N.S.B.-er is. Januari 1941.
- Inv. nr. 473 Briefwisseling betreffende politieke demonstraties van leerlingen van het Openbaar Lyceum te Doetinchem, met bijlage. Maart - mei 1941.
- Inv. nr. 539 Stukken betreffende verplichting tot het toelaten van aanplakbiljetten van de S.S., de N.S.B. en de Nationale Jeugdstorm in of aan scholen. Februari 1942 - mei 1944.

- Inv. nr. 547   Stukken betreffende straffen, opgelegd door de burgemeester van Eindhoven aan leerlingen van het Gemeentelijk lyceum aldaar vanwege door hen gehouden schoolstakingen naar aanleiding van het op last van voornoemde burgemeester hijsen en laten hangen van de oranje-wit -blauwe vlag op het gebouw van dit Lyceum ter ere van een bezoek van de leider van de N.S.B. aan Eindhoven. Juni - september 1942.
- Inv. nr. 563   Briefwisseling betreffende oproepen van de burgemeester van enkele gemeenten in Nederland aan het onderwijzend personeel in deze gemeenten tot het verlenen van medewerking aan collecten van Winterhulp Nederland, met bijlage. November 1941 april 1942.
- Inv. nr. 565   Briefwisseling en een circulaire betreffende een oproep aan de schooljeugd tot het verlenen van medewerking aan door Winterhulp Nederland te houden collecten. December 1941 - november 1942.
- Inv. nr. 566   Briefwisseling en een aantekening betreffende het povere resultaat van de oproep van de burgemeester van Hilversum aan het onderwijzend personeel bij het openbaar en bijzonder lager onderwijs in deze gemeente om op 27 en 28 februari 1942 voor Winterhulp Nederland te collecteren, met bijlagen. Maart - april 1942.
- Inv. nr. 568   Ingekomen brief met bijlagen betreffende de (nogal dwangmatige) oproep van de Burgemeester van Rheden aan de ambtenaren van deze gemeente tot het maandelijks of wekelijks leveren van een vaste financiële bijdrage aan Winterhulp Nederland. April 1942 1.

Inv. nr. 589   Stukken betreffende een ter gelegenheid van zijn ambtsaanvaarding door de burgemeester van Winterswijk (behorende tot de N.S.B.) gehouden redevoering houdende uiteenzetting van zijn standpunt ten aanzien van de opvoeding van de jeugd, waarin de Bond van Nederlandse Onderwijzers een aantasting van de rechtspositie van het onderwijzend personeel ziet. April 1942.

Inv. nr. 646   Ingekomen brief met bijlage en afschrift van een uitgaande brief betreffende opmerkingen van enkele nationaal-socialistische gymnasiasten over het vak geschiedenis en de lichamelijke oefening bij het gymasiaal onderwijs. Juli - augustus 1943.

Inv. nr. 746   Briefwisseling betreffende propaganda van het Gewestelijk Arbeidsbureau te 's-Gravenhage onder de leerlingen van middelbare en nijverheidsscholen voor deelname aan landbouwhulp, met bijlagen. Mei - juni 1941.

Inv. nr. 752   Briefwisseling en enkele aantekeningen betreffende een aanbeveling door de N.S.D.A.P. tot het bezoeken van de tentoonstelling van de Nederlandse Arbeidsdienst en de Reichsarbeitsdienst te 's-Gravenhage door leerlingen van scholen voor Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs en voor Nijverheids- onderwijs, met bijlage. Oktober - november 1941.

2.14.43: Archief van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Directie Algemeen Voortgezet en Voorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs en voorgangers. (1874), 1918-1975

Inv. nr. 1105   Stukken betreffende uitvoering van het arbeidsdienstplichtbesluit, 1943-1944.

2.14.68: Archief van de Stichting 'Nederlandse Onderwijs Film' (NOF) van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 1941-1969

- Inv. nr. 1   Algemeen. Correspondentie met Duitse instanties, stukken van Duitse plannenmakers op filmgebied en stukken betreffende reizen van Schoevers naar Berlijn en Parijs. 1941-1942.
- Inv. nr. 2   Notulen van bestuursvergaderingen. 1941-1951.
- Inv. nr. 3   Stukken betreffende jaarverslagen over de jaren 1941-1951, 1053, 1955-1956, 1960-1961 en 1970. 1941-1970.
- Inv. nr. 7   Organisatie. Rapporten van A.A. Schoevers over de organisatie van de stichting en de filmplanning, voorzien van kaften en titels. 1940-1941.
- Inv. nr. 33   Zuivering. Stukken verzameld ten behoeve van de geschiedenis van de NOF in bezettingstijd. 1938-1945.

2.19.023: Archief van het Genootschap voor Leraren aan de Nederlandse Gymnasia, Lycea en Athenea

- Inv. nr. 9   Notulen van de bestuursvergaderingen. 1923-1952.

2.19.069: Archief Raad van Leraren bij het Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs 1940-1979

- Inv. nr. 27   Doorslagen en afschriften van uitgaande stukken. 1941-1971.
1941 - september 1952.

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam
020: Archief Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz 1940-1945

Inv. nr. Verslag van E.A. Schwebel aan A. Seyss-Inquart over een be-
410 spreking met rectoren van Haagse middelbare scholen en een
aantal vertegenwoordigers van de Universiteit Leiden naar aan-
leiding van de gebeurtenissen op Anjerdag, met bijlagen, 1940.

Inv. nr. Stukken betreffende de activiteiten van A.J. van Houten op het
721 Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen voor
het oprichten van allerlei commissies, die de inrichting van het
volkshogeschoolwezen, de volksbibliotheken, de heemkunde en
de natuurbescherming zullen organiseren of reorganiseren,
1942.

Inv. nr. Maandverslagen, 1940-1944.
896

Inv. nr. Stukken betreffende de Generalsekretär J. van Dam, 1941-1944.
2062

Inv. nr. Ingekomen en uitgegane stukken betreffende het onderwijs,
2068 1940-1942.

Inv. nr. Stukken betreffende de schoolstrijd in Nederland, 1941-1942.
2118

101b: Kabinet van het Departement van Binnenlandse Zaken, 1939-1945

Inv. nr. Stukken betreffende aanvragen voor joden om geplaatst te wor-
293 den in de joodse tehuizen De Schaffelaar en De Biezen in Bar-
neveld, 1941-1944. Algemeen.

114: Bureau Volkscultuur en Volksontwikkeling

Inv. nr. 37 Stukken betreffende het onderwijs in de heemkunde. 1941-1943.

Inv. nr. 38 Rapporten van gesprekken betreffende het onderwijs in de heemkunde, opgemaakt door B. Veurman, 1941-1942.

Inv. nr. 39 Stukken betreffende de Heemkunde-onderwijscommissie van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming. 1942-1943.

114a: Gemachtigde van den Rijkscommissaris voor het Toezicht op de Orde en Rust in de Scholen, 1940-1941

Inv. nr. 1 Register van inkomende en uitgaande stukken van het bureau 's Gravenhage, 1940-1941

Inv. nr. 2 Correspondentie van het bureau te 's Gravenhage. 1/40 - 71/40.

Inv. nr. 3 Correspondentie van het bureau te 's Gravenhage. 1/41 - 100/41.

Inv. nr. 4 Correspondentie van het bureau te 's Gravenhage. 101/41 - 178/41.

114b: Inspecteur van het Onderwijs in Algemeenen Dienst, 1941-1945

Inv. nr. 29 Stukken van algemene aard betreffende het bijzonder onderwijs, 1941-1943.

Inv. nr. 34 Stukken betreffende het z.g. Overplaatsings-besluit (Besluit van de secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming van 30 maart 1942, gewijzigd 25 juni 1943) en de daaraan voorafgaande regeling. 1941-1945

- Inv. nr. 60 Stukken betreffende het onderwijs in de inspectie der gymnasia alsmede handelsavondscholen in Amsterdam, 's Gravenhage en Rotterdam, 1941-1944.
- Inv. nr. 61 Stukken betreffende het onderwijs in de inspectie der lycea, alsmede de handelsavondscholen in Gelderland en Overijssel. Eerste gedeeltes Alkmaar - Doetinchem.
- Inv. nr. 62 Stukken betreffende het onderwijs in de inspectie der lycea, alsmede de handelsavondscholen in Gelderland en Overijssel. Tweede gedeeltes Eindhoven - Maastricht.

216e: Archief Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, 1940-1945

- Inv. nr. 7 Stukken betreffende het voorbereiden van de inbreng van het departement in vergaderingen van het college van secretarissen-generaal, 22 juli 1940 - 24 juni 1943.
- Inv. nr. 8 Stukken betreffende het te voeren onderwijsbeleid, 30 juli 1940 - 29 juni 1944.
- Inv. nr. 10 Lijsten inzake de samenstelling van de Commissie van Voorlichting voor Leerkrachten en de samenstelling van de Commissie Leermiddelen, 27 september - 7 november 1940.
- Inv. nr. 12 Ingekomen en minuten van uitgegane stukken van secretaris-generaal prof. dr. J. van Dam, 12 november 1940 - 16 februari 1945.
- Inv. nr. 13 Notulen van vergadering tussen de secretaris-generaal en de afdelingschefs van het departement, 18 november 1940 - 18 april 1945.

- Inv. nr. 14 Circulaires van de secretaris-generaal en de Afdeling Kabinet over onder meer de verhouding tot de Duitse bezetter, de handhaving van rust en orde op de scholen en de ontheffing van joden uit overheidsfuncties, 19 november 1940 - 17 juli 1945.
- Inv. nr. 15 Correspondentie J. van Dam inzake het beantwoorden van vragen van burgers inzake het beleid, alsmede het bemiddelen bij geschillen op het gebied van opvoeding, wetenschap en cultuur, 26 december 1940 - 26 maart 1945.
- Inv. nr. 17 Stukken betreffende het verbieden van benoemingen van rooms-katholieke geestelijken en kloosterlingen tot rector, directeur of hoofd van een onderwijsinstelling, 4-20 februari 1941.
- Inv. nr. 21 Stukken betreffende het instellen van een onderzoek naar klachten van christelijke scholen inzake benoemingen van leraren, 23 februari 1941- 25 januari 1944.
- Inv. nr. 23 Stukken betreffende het verbieden van het dragen van insignes, onderscheidingstekens en uniformen door leraren en leerlingen, met uitzondering van bepaalde nijverheidsscholen, 9 mei 1941-17 februari 1942.
- Inv. nr. 30 Stukken betreffende het geven van toestemming aanplakbiljetten van de SS of Nationale Jeugdstorm in en aan schoolgebouwen te hangen, 20 februari - 4 mei 1942.
- Inv. nr. 53 Correspondentie met de provinciaal directeur voor Noord-Holland van Winterhulp Nederland J. Haveman betreffende het geven van voorlichting inzake de Winterhulp Nederland op middelbare scholen, 11 december 1940-7 mei 1941.
- Inv. nr. 112 Stukken betreffende het samenstellen van lessen in de Heemkunde, 1930- 26 mei 1941.

216k: Departement van Justitie 1940-1945

Inv. nr. 131 Notulen van vergaderingen van procureurs-generaal, fungerend directeuren van Politie, 1940-1943. 3 oktober - 28 november.

249-0120A: Dossier – Bond van Nederlandse Onderwijzers

Inv. nr. a1 Rondschrijven van de Bond van Nederlandse Onderwijzers aan de leden met een verslag van de gebeurtenissen rondom het NVV en de daarbij aangesloten vakverenigingen, met name de benoeming van H.J. Woudenberg tot commissaris van het NVV, 26 juli 1940 – 27 augustus 1940

257f: Schoolverzet

Inv. nr. 3d Enquête onder scholen m.b.t. het schoolverzet. Leeuwarden.

Inv. nr. 4 Beperkt openbaar.

Inv. nr. 6 Beperkt openbaar.

Gemeente Archief Utrecht (GAU)

449: Archief Aartsbisdom Utrecht

Inv. nr. 70 Stukken bijzondere aard. Stukken betreffende de arbeidsdienst, 1940-1953.

Inv. nr. 152 Stukken betreffende WOII, 1937-1958

Inv. nr.   Stukken van bijzondere aard. Stukken betreffende het onderwijs,
756   1853-1969. RK Centraal Bureau voor Onderwijs en Opvoeding,
                  1936-1942.

Krantenartikelen

‘Besluit van den Secretaris-Generaal van het Departement van Algemeene Zaken betreffende wijziging van het Arbeidsdienstplichtbesluit’, *Nederlandse Staatscourant* 185 (1942) 23 september 1942.

‘Besluit van den waarnemend secretaris-generaal van het Departement van Algemeene zaken betreffende den Arbeidsdienstplicht (Arbeidsdienstplichtbesluit)’, *Nederlandse Staatscourant* 64 (1942) 1 april 1942.

‘Kloosterlingen bij het onderwijs. Salariskorting van 40%.’, *Algemeen Handelsblad* 114:37387 (1941) 20 februari 1941.

‘Nederland’s onderwijs in nieuwe banen. Prof. Van Dam over de arbeid van zijn Departement’, *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij* 41:16874 (1941)

‘Nieuwe wethouders te ‘s-Gravenhage’, *De Leidsche Courant. Dagblad voor Leiden en omstreken* 34:10377 (1942) 12 oktober 1942.

‘Prof. Van Poelje over het streven naar concentratie’, *Nieuwe Amsterdamse Courant Algemeen Handelsblad* 113:37187 (1940) 2 augustus 1940.

‘R.K. Bond van het Gezin’, *De Echo van het Zuiden. Waalwijksche en Langstraatsche courant, Toegewijd aan Handel, Industrie en Gemeentebelangen* 64:41, 21 mei 1941.

‘Trouw aan Bond van onderwijzers’, *Het Volk. Socialitisch Dagblad* 41 (1940) Avondblad, 11 september 1940.

‘“Vaderlijke” woorden tot de jeugd...’, *De Sumatra Post* 279 (1940) 12 december 1940, 1.

‘Verdere onderwijs-maatregelen. Geestelijken mogen geen schoolleiders zijn.’, *Algemeen Handelsblad* 114:37390 (1941), 23 februari 1941.

‘Vergiftiging van onze schooljeugd’, *Ons Vaderland. Het blad van en voor Vrije Nederlanders* Kerstmis 1941 (1941) 3.

‘Verplichte arbeidsdienst voor alle jonge Nederlanders. In de regel op negentienjarige leeftijd’, *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij* 42:16972 (1941) 26 mei 1941.

Gepubliceerde bronnen

Besluit van de Eredraad van het N.V.V. betreffende stukken, verslagen en aantekeningen. Bond van Nederlandsche Onderwijzers (Amsterdam 1945).

Bloeiende jeugd. De Nederlandsche Unie over: Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs Nederlandsche Unie (Amsterdam 1940).

Documenten van de Jodenvervolging in Nederland, 1940-1945 Joods Historisch Museum (Amsterdam 1965).

Het onderwijs in 1938. Verslag van den staat van het onderwijs in het jaar 1938 Inspectie van het onderwijs (Den Haag 1939).

Het onderwijs in 1939. Verslag van den staat van het onderwijs in het jaar 1939 Inspectie van het onderwijs (Den Haag 1940).

Het onderwijs in 1940. Verslag van den staat van het onderwijs in het jaar 1940 Inspectie van het onderwijs (Den Haag 1941).

Het onderwijs in 1941. Verslag van de staat van het onderwijs in Nederland in 1941 Inspectie van het onderwijs (Den Haag 1942).

Het onderwijs in 1942. Verslag van den staat van het onderwijs in het jaar 1942 Inspectie van het onderwijs (Den Haag 1943).

Het onderwijs in Nederland in 1943. Verslag van den staat van het onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden over het jaar 1943 Inspectie van het onderwijs (Den Haag 1946).

Het onderwijs in Nederland. Verslag van de staat van het onderwijs in Nederland in de jaren 1944, 1945 en 1946 Inspectie van het onderwijs (Den Haag 1949).

In Memoriam. Uitgave van de Raad van Leraren bij het Voorbereidend Hoger en

Middelbaar Onderwijs ter herdenking van de door en ten gevolge van de oorlog gevallen leraren in de periode van 1940-1945 Raad van Leraren bij het Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs (Groningen 1947).

Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946 CBS (Utrecht 1948).

Jeugd en heemschut Commissie voor de bevordering van de heemschutgedachte onder de jeugd (ongedateerd, midden jaren dertig).

Van Genechten. Zijn berechting en veroordeling Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (Amsterdam 1946).

Websites

‘Charles Gustaaf Ernst Ubbens.’ *Oorlogsgravenstichting*, oorlogsgravenstichting.nl/personen/156362/charles-gustaaf-ernst-ubbens (geraadpleegd op 6 augustus 2024).

Cuban, Larry, ‘The Inexorable cycles of school reform’, *Larry Cuban on School Reform and Classroom Practice*, 18 januari 2011, larrycuban.wordpress.com/2011/01/18/the-inexorable-cycles-of-school-reform/ (geraadpleegd op 30 juli 2024)

Dijk, M. van, en E. de Ruijter, ‘Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkerbond (ANDB)’, *Vakbeweging in de oorlog*, IISG, 2009, <http://www.vakbewegingindeoorlog.nl/algemeene-nederlandsche-diamantbewerkerbond-anbd> (geraadpleegd op 1 mei 2025).

Gerrold van der Stroom, ‘Vries, Jan Pieter Marie Laurens de’ in Bio- En Bibliografisch Lexicon van de Neerlandistiek, DBNL, Januari 2010, www.dbnl.org/tekst/anro001bioe01_01/vrie031.php (geraadpleegd op 14 augustus 2024).

Paul Theelen, ‘Lambert Mertens, onderwijzer op Heibloem en hoofd der school te Nunhem’ in *Naspeuringen van Paul Theelen: Artikelen over Verschillende Geschiedkundige Onderwerpen in de Maasvallei*, 2023, <http://www.theelen.info/%5B20100512%5D%20Lambert%20Mertens%20te%20Nunhem.pdf> (geraadpleegd op 13 augustus 2024).

‘Robert Adolf de Vries’, *Oorlogsgravenstichting*, [http://oorlogsgravenstichting.nl/personen/164752/robert-adolf-de-vries](https://oorlogsgravenstichting.nl/personen/164752/robert-adolf-de-vries) (geraadpleegd op 6 augustus 2024)

Afkortingen

ANOV	Algemeen Nederlands Onderwijzers Verbond
AVMO	Algemene Vereniging van Leraren bij het Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs
BNO	Bond van Nederlandse Onderwijzers
Bond voor Christelijk VHMO	Bond van Vereenigingen voor Christelijk Middelbaar en Voorbereidend Hooger Onderwijs
De Grote	Vereeniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland en de Overzeesche Bezittingen
De Unie	Unie van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland
GAU	Gemeente Archief Utrecht
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
KOV	Katholiek Onderwijzers Verbond
KDC	Katholiek Documentatie Centrum
NA	Nationaal Archief
Napola	Nationaalpolitische Erziehungsanstalten
NIOD	NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies
Nivo	Nederlandse Inrichting voor Volksche Opvoeding

NSNAP	Nationaal Socialistische Nederlandsche Arbeiders Partij
NVV	Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen
OWK	Departement van Onderwijs, Wetenschappen en Kunsten
VDB	Vrijzinnig-Democratische Bond
Vhmo	Voorbereidend Hoger Middelbaar Onderwijs
RWU	Reichsanstalt für Film und Bild in Wissenschaft und Unterricht

Samenvatting

In 'waardigen nationalen geest'

Het Nederlandse middelbaar onderwijs tijdens de Duitse bezetting 1940-1945

De maatschappelijke functie van het onderwijs omvat veel meer dan uitsluitend kennisoverdracht. Keuzes over welke kennis moet worden overgebracht, op welke manier dat zal gebeuren en bovenal met welk doel, zijn in de kern politieke en ideologische keuzes. Toen de Duitsers in mei 1940 Nederland bezetten, kwamen deze ideologische keuzes in principe bij de hoogste Duitse gezaghebber in het bezette Nederland te liggen.

Het onderwijs was echter niet uitsluitend het domein van de centrale overheid. De Duitse bezetter koos ervoor om het ambtenarenapparaat op alle niveaus grotendeels intact te houden, evenals het lerarenkorps. Zij bleven dan ook tijdens de bezetting actoren van invloed op het Nederlandse onderwijs. Daarnaast had de centrale overheid rekening te houden met de aan het einde van de negentiende eeuw opgerichte onderwijsvakorganisaties die poogden het onderwijsbeleid te beïnvloeden. Lagere autoriteiten als burgemeesters en wethouders van onderwijs hadden binnen de Nederlandse institutionele onderwijsstructuur eveneens een zekere mate van invloed op het openbaar gemeentelijk onderwijs.

Dit onderzoek richt zich op de specifieke werking van het Nederlandse onderwijs onder het autoritaire Duitse bezettingsbestuur. Tot nu toe hebben historici het functioneren van het Nederlandse onderwijs tijdens de bezetting voornamelijk vanuit een politieke en ideologische invalshoek beoordeeld, door te kijken naar de mate waarin het onderwijs werd omgevormd tot een nationaalsocialistisch instrument van nazificatie. De heersende consensus is dat de overdracht van nationaalsocialistische waarden en idealen in de vorm van nazificatie van het Nederlandse onderwijs uiteindelijk mislukte en dat het onderwijsbeleid tijdens de bezetting daarom geen blijvende impact heeft gehad. Dit proefschrift gebruikt het bredere perspectief van onderwijshervorming in plaats van zich te beperken tot de invalshoek van nazificatie. Het verlegt de aandacht van de uitkomst van nazificatiebeleid naar het proces zelf, de totstandkoming, invulling en uitvoering van het onderwijsbeleid en de daarbij betrokken bestuursprocessen. De aandacht richt zich hierbij op de interactie en dynamiek tussen de diverse bestuurslagen in het onderwijs om zo de bestuurlijke praktijk in kaart te brengen en meer inzicht te

krijgen in veranderingen in formele en informele bestuurlijke processen tijdens de bezetting.

Om deze interactie en dynamiek te analyseren maak ik in dit onderzoek gebruik van een indeling van het onderwijsdomein in verschillende bestuurlijke en maatschappelijke niveaus. Het hoogste Nederlandse niveau in dit onderzoek is het niveau van de Nederlandse autoriteiten, de secretarissen-generaal en de ambtenaren op het departement. Het middelste niveau bestaat uit instanties van het maatschappelijk middenveld zoals de vakorganisaties, het episcopaat, het Opvoedersgilde van de NSB, maar ook bestuurlijke organisaties zoals de procureurs-generaal. Het laagste Nederlandse niveau is het niveau van de colleges van burgemeester en wethouders, middelbare scholen, schoolbesturen, schoolleiders, leraren, leerlingen en ouders. Boven en naast deze drie niveaus bevond zich het Duitse bezettingsapparaat onder andere bestaande uit de Rijkscommissaris, Generalkommissare, Beauftragten en Referenten.

Dit onderzoek toetst de veronderstelling van de Leidse hoogleraar Organisationsociologie Cor Lammers dat een overheidsbureaucratie geen monolithisch apparaat is dat geschikt is om specifieke doelstellingen te bereiken. Het onderzoek heeft oog voor de systeemdoelen van de organisaties zoals de onderwijsvakorganisaties, het episcopaat en de individuele school. Het schenkt aandacht aan het handelen van sleutelfiguren en organisaties die onderwijsbeleid elk op hun eigen manier poogden te beïnvloeden. Het laat duidelijk zien dat nieuw beleid niet per definitie werd doorgevoerd zoals het bedoeld was: schoolleiders en leraren gaven er vaak hun eigen invulling aan. Wat het betekende om het onderwijs in 'waardigen nationalen geest' voort te zetten, zoals secretaris-generaal Van Poelje schoolleiders en leraren aan het begin van de bezetting opdroeg, verschilde per belanghebbende en zelfs per periode. Het 'Nederlands belang' werd op veel verschillende manieren geïnterpreteerd en viel in veel gevallen samen met het eigen belang.

Het eerste hoofdstuk, 'Gelijkschakeling en nazificatie tijdens een overgangperiode', beschrijft de eerste maanden na de Duitse machtsovername. Deze overgangperiode werd gekenmerkt door onduidelijkheid en onzekerheid over de precieze machtsverhoudingen tussen de Duitse bezetter, de Nederlandse overheid en de Nederlandse samenleving. Op aandringen van de Duitse bezetter creëerden de Nederlandse ambtenaren de institutionele voorwaarden voor de nationaalsocialistische omvorming van het Nederlandse onderwijs. Op het hoogste bestuurlijke

niveau verliep de gelijkschakeling van het Nederlandse onderwijs van mei 1940 tot en met november 1940 opvallend succesvol, over het algemeen werd er zonder al te veel protesten medewerking verleend aan de uitwerking en invoering van de gelijkschakelings- en nazificatiemaatregelen. Op lokaal niveau verliep dit proces echter veel minder voortvarend en stuitten de maatregelen op meer weerstand. Het afdwingen van eenduidige invoering en vergelijkbare controle op de uitvoering van deze maatregelen bleek op dit laagste niveau van het bestuurlijke landschap vrijwel onmogelijk te realiseren.

Hoofdstuk twee, ‘De gezuiverde eenheidsschool’, behandelt de anti-Joodse en anti-confessionele maatregelen die vanaf november 1940 tot januari 1942 het Nederlands middelbaar onderwijs beheersten. Beide soorten maatregelen waren onderdeel van onderwijsverstijgende nationaalsocialistische doelstellingen: de zuivering van de Nederlandse maatschappij van Joden en de inperking van kerkelijke invloed en de uiteindelijke ontkerkelijking van de Nederlandse samenleving. Het urgentieverschil tussen beide doelstellingen bepaalde voor de Duitse bezetter het verschil in prioriteit, tijdpad en de geboden onderhandelingsruimte aan de betrokken instanties. De bezetter was onverbiddelijk met betrekking tot de verwijdering van Joden uit het Nederlandse onderwijs. Binnen anderhalf jaar na de Duitse inval waren alle Joden uit het Nederlandse onderwijs verdwenen. Over anti-Joods beleid werd niet onderhandeld. De anti-confessionele maatregelen werden, om gezamenlijk protestants-christelijk en katholiek verzet te voorkomen, stapsgewijs doorgevoerd, met inachtneming van gevoeligheden in beide soorten van het confessioneel bijzonder onderwijs. Deze door de Duitsers gevoerde verdeel-en-heers politiek bleek inderdaad effectief. Door gericht, stapsgewijs en ongelijktijdig maatregelen door te voeren in verschillende segmenten van het Nederlandse onderwijs, werd gezamenlijk onderwijsverzet voorkomen.

In hoofdstuk drie, ‘Onderwijsvernieuwing tijdens de bezetting’, staan Nederlandse actoren centraal die tijdens de bezetting kansen zagen voor onderwijshervorming. Duitse desinteresse in daadwerkelijke ideologische inhoudelijke veranderingen in het Nederlandse onderwijs schiep ruimte voor Nederlandse initiatieven. Onder de noemer van ‘het Nederlands belang’ poogden zowel ambtenaren als partijen buiten het onderwijs langer gekoesterde wensen voor onderwijsinhoudelijke veranderingen door te voeren. Zonder ingrijpend veranderende machtsverhoudingen en zonder grote maatschappelijke omwentelingen bleek onderwijsvernieuwing al van oudsher een langdurig en complex proces dat vaak

moeizaam en stapsgewijs verliep. De bezetting in Nederland veranderde deze procesgang niet wezenlijk. Uit de beschreven casussen blijkt het essentiële belang van steun uit het onderwijsveld voor de invoering van levensvatbaar onderwijs-vernieuwingsbeleid.

Tijdens de bezetting bleek het haast onmogelijk voor schoolleiders en leraren om ‘de politiek’ buiten de school te houden. Hoofdstuk vier, ‘De politisering van het lokale onderwijs’, richt de aandacht op de politisering van de schoolomgeving die leidde tot conflicten en onzekerheid voor betrokken schoolleiders, leraren, leerlingen en ouders. Nederlandse nationaalsocialisten en NSB’ers zetten lokale schoolleiders onder druk met hun klachten bij hogere Nederlandse en Duitse autoriteiten over pesterijen, anti-Duits en anti-NSB gedrag op de scholen. Nederlandse ambtenaren van het departement van Onderwijs, verantwoordelijk voor de behandeling van deze klachten, hadden moeite hier daadwerkelijk maatregelen tegen te treffen. Lokale NSB-autoriteiten en hogere Duitse autoriteiten handelden met grote willekeur, soms met ingrijpende gevolgen. Onder invloed van een groeiend aantal NSB-burgemeesters en wethouders van onderwijs in de loop van 1941, verschoof de nazificatiedruk van het centrale niveau naar het lokale niveau. Openbare gemeentelijke scholen bleken uiterst kwetsbaar voor lokale nazificatiedrang van burgemeester en wethouders als gevolg van hun institutionele verbinding met het gemeentelijk bestuur. Schoolleiders zochten steun bij de centrale autoriteiten en de wet om zich te beschermen tegen nazificatiepogingen van het lokale bestuur.

In hoofdstuk vijf, ‘Tewerkstelling van scholieren en leraren tijdens de bezetting’, wordt de ontwikkeling van kortstondige, vrijwillige tewerkstelling van leerlingen aan het begin van de bezetting tot langdurige gedwongen tewerkstelling in de laatste bezettingsjaren beschreven. De tewerkstelling van de Nederlandse jeugd bracht gedurende de hele bezettingsperiode spanningen met zich mee. Secretaris-generaal Jan van Dam probeerde initiatieven van buitenaf voor vrijwillige tewerkstelling van leerlingen institutioneel in te kapselen. Zo hield het departement controle over de inzet van leerlingen. Bij de latere Arbeidsinzet stond het departement organisatorisch aan de zijlijn. Van Dam trachtte waar mogelijk uitstelmogelijkheden te creëren voor hen die in aanmerking kwamen voor uitzending. Hij kreeg hiervoor van de bezetter slechts beperkte speelruimte. De vrijwillige en gedwongen tewerkstelling zorgde vooral voor maatschappelijke spanningen. Uit confessionele hoek kwamen protesten. Uit angst voor razzia’s

bleven in de loop van 1943 steeds meer klaslokalen leeg. In combinatie met de verslechterende algemene oorlogsomstandigheden zoals voedseltekorten, transportproblemen en tekort aan schoolgebouwen, bemoeilijkte dat steeds meer de reguliere voortgang van het onderwijs waardoor dat geleidelijk ontwricht raakte.

De bezetting zette het Nederlands bestuur en onderwijs onder toenemende druk van politieke, bestuurlijke en materiële aard. De machtsverhoudingen wijzigden met het aantreden van de Duitse bezetter en daarmee transformeerden ook de informele bestuurlijke processen. Het zwaartepunt van interactie verschoven tijdens de bezetting vanaf eind 1941 geleidelijk van het centrale niveau van het departement van Onderwijs naar een steeds lager niveau. Op het centrale niveau poogde secretaris-generaal Van Dam compromissen te zoeken en te onderhandelen terwijl hij tegelijkertijd grote delen van zijn eigen onderwijshervormingsdoelstellingen stap voor stap implementeerde. Op alle niveaus werd doelbewust gezocht naar wegen of uitwegen. Men zette de eigen institutionele of maatschappelijke positie bewust in, met de daarbij beschikbare formele en informele middelen. Het oogmerk was om onderwijsdoelstellingen te realiseren of bestaande rechten en verworvenheden te behouden of uit te breiden. Door oog te hebben voor de interactie en dynamiek bij de totstandkoming, invoering en uitvoering van nieuw onderwijsbeleid, wordt recht gedaan aan de complexe realiteit van een divers werkveld waarin belanghebbenden, elk met hun eigen agenda, actief probeerden invloed uit te oefenen op het proces.

Summary

In 'honourable national spirit'

Dutch secondary education during German occupation 1940-1945

The function of education in a society encompasses far more than the transfer of knowledge. Deciding what (or whose) knowledge needs to be passed on, in what fashion, and above all with what purpose, are in their essence political and ideological choices. When the Germans occupied the Netherlands in May 1940, these ideological choices became, in principle, the choices of the highest German authority in occupied territory.

Education is, however, not only the domain of the central authorities. The German occupier chose to keep the civil servant apparatus almost fully intact on all different institutional levels; they made a similar choice when it came to the teaching profession. As a consequence, teachers continued to be actors of influence on Dutch education during the occupation. In addition, the central government had to take into account the education organisations such as unions and professional organisations established at the end of the nineteenth century, whose members also attempted to influence education policy. Additionally, lower authorities like mayors and *wethouders* (members of the municipal executive) had a certain amount of influence on public education in their municipality due to the Dutch institutional education structure.

This research focuses on the specific functioning of Dutch education under the authoritarian German occupying administration. Up until now, historians have mainly examined the functioning of Dutch education during the occupation through political and ideological perspectives, considering the extent to which education became a National Socialist instrument for nazification. The existing consensus is that the transmission of National Socialist values and ideals in the

form of nazification of Dutch education eventually failed, and therefore did not have a lasting impact.

Instead of limiting itself to the perspective of nazification, this research uses the broader perspective of education reform. It shifts the focus from the outcome of nazification policies to the process itself: the development, implementation and execution of education policy and the associated governance processes. Attention is given to the interaction and dynamic between the different institutional layers in education, to create an understanding of administrative practices, and an insight into changes in the formal and informal governance processes during the occupation.

In this research, I divided the education field into multiple administrative and societal tiers to analyse the interactions and dynamics. The highest Dutch tier in this research is the tier of the Dutch authorities, the *secretarissen-generaal* (highest Dutch civil servants) and civil servants at the department of Education. The middle tier has institutions of the social domain like the unions, the episcopate, the Dutch National Socialist (NSB) education guild (*het Opvoedersgilde*), but also governance institutions like the Attorney General. The lowest tier is the tier of the mayors, *wethouders*, secondary schools, education boards, school leaders, teachers, students and their parents. Above and on the sides of these three tiers existed the German occupation apparatus, including the Reichscommissar, Generalkommissare, Beaufragten and Referenten.

This research tests the hypothesis of Professor of Organisation Sociology, Leiden University Cor Lammers that a government bureaucracy is not a monolithic apparatus that is suitable to achieve specific goals. The research pays attention to what Lammers identifies as system goals of organisations like the unions of the educational sector, the Catholic episcopate and the individual schools. It draws attention to the acts of key figures and organisations who, each in their own way, tried to influence education policies. It clearly shows that new

policies were not implemented as written: school leaders and teachers quite often interpreted them in their own way. What it meant to continue education in ‘honourable national spirit’ (as secretary-general Van Poelje asked the school leaders and teachers to do at the start of the occupation) differed between stakeholders and time periods. The ‘national interest’ was interpreted in many different ways and often aligned with self-interest.

The First chapter, ‘Coordination and nazification during a transition period’, describes the first months after the German takeover of power. This transition period was characterised by a lack of clarity, and insecurity about the exact relationship of power between the German occupier, the Dutch authorities, and the Dutch civil society. At the demand of the German occupier, Dutch civil servants created the institutional requirements for a National Socialist transformation of Dutch education. At the highest governance level, the coordination was remarkably successful in the period from May 1940 till November 1940. Generally speaking, people cooperated without much protest with the development and implementation of coordination and nazification measures. At a local level, however, this process proceeded much less smoothly, and the measures encountered more resistance. The enforcement of a uniform implementation and control of the execution of these measures turned out to be almost impossible to realise at the ground level.

Chapter Two, ‘The purified and unified school’, discusses the anti-Jewish and anti-confessional measures which dominated Dutch secondary education from November 1940 until January 1942. Both types of measures were part of broader National Socialist objectives: the purification of Dutch society of the Jewish people and the restriction of ecclesiastical influence and eventual secularization of Dutch society. The difference in urgency between the two objectives determined for the German occupier the difference in priority, timeline and the negotiation space provided to the involved parties. The occupier was inexorable

when it came to the removal of Jews from Dutch education. Within one and a half years of the German invasion, all Jews were removed from the Dutch schools. The occupier did not negotiate when it came to anti-Jewish policies. To prevent joined acts of resistance by Protestants and Catholics, the German occupier introduced their anti-confessional measures in an incremental fashion, while taking into account the specific sensitivities of each group. This divide and rule approach employed by the Germans indeed proved to be effective. By implementing targeted, incremental and non-simultaneous measures across different segments of Dutch education, coordinated resistance to education was prevented.

Chapter Three, ‘Innovation in education during the occupation’, centers around Dutch actors who saw an opportunity during the occupation for innovation in education. German disinterest in actual ideological and content-related changes in Dutch education created space for Dutch initiatives. Under the banner of ‘Dutch national interest’, both civil servants and parties outside education sought to implement long-held desires for substantive changes in education. Without profoundly shifting power relations, and without major societal upheavals, educational reform in the Netherlands has historically been a lengthy and complex process, proceeding laboriously and incrementally. In essence, this process did not change with the occupation of the Netherlands. It is clear from the case studies described that the support of the educational field is essential for the implementation of viable innovation policies in education.

During the occupation, it proved almost impossible for school leaders and teachers to keep ‘politics’ out of the school. Chapter Four, ‘The politicisation of local education’, focuses on the politicisation of the school environment which led to conflicts and insecurities for the involved school leaders, teachers, students and parents. Complaints from Dutch National Socialists and NSB members to Dutch and German authorities about harassment and bullying, anti-German and anti-NSB behaviour in schools put pressure on local school leaders. Dutch civil

servants in the Department of Education, responsible for the processing of these complaints, found it difficult to implement effective measures to address these situations. Local NSB-authorities and German authorities responded to these instances with a high degree of arbitrariness, sometimes with profound consequences. Due to the increasing number of NSB-mayors and *wethouders* of education in the course of 1941, the pressure of nazification shifted from the central level to the local level. Public schools in the municipalities turned out to be particularly funerable for local urges of mayors and wethouders to nazify due to their institutional ties with the municipal authorities. School leaders turned for support to the central authorities as well as the law to protect themselves against these attempts of nazification of the local authorities.

In chapter Five, 'Deployment of students and teachers during the occupation', I describe the development of deployment of students and teachers during the occupation. From the start of the occupation when it was short-lived and voluntary deployment until the end of the occupation when the deployment was prolonged and enforced. The deployment of Dutch youth caused tensions throughout the occupation period. Initially, secretary-general Jan van Dam sought to retain influence over the voluntary deployment of students by institutionally embedding external initiatives aimed at their involvement. During the later deployment through the *Arbeidsinzet*, the department played only a peripheral role within the organisation of the *Arbeidsinzet*. Van Dam attempted where possible to create options for postponement for those eligible for the *Arbeidsdienst*. However, the occupier allowed him minimal institutional scope for the creation of exceptions. The voluntary and forced deployment was a major source of social unrest. Protests emerged from representatives of the Protestants and Christians. Out of fear of raids, more and more classrooms were left empty over the course of 1943. In combination with the deteriorating circumstances of the war - such as food shortages, transportation issues and shortages of schoolbuilding - this increasingly

hindered the regular progress of education, eventually leading to its gradual disruption.

The occupation placed the Dutch administration and education under increasing pressure of a political, institutional and material nature. The power dynamics changed with the arrival of the German occupiers, thereby transforming the informal administrative processes. The focal point of interaction shifted at the end of 1941 gradually from the central level of the department of Education to an increasingly lower level. At the central level, secretary-general Van Dam attempted to find compromises and to negotiate, while at the same time he managed to gradually implement large parts of his own innovation objectives for Dutch education. Across all levels, deliberate efforts were made to find ways forward or outlets. People deliberately leveraged their own institutional or social positions, using the available formal and informal means. The aim was to achieve educational objectives or to preserve and expand existing rights and achievements. By paying attention to the interaction and dynamics involved in the development, implementation and execution of new education policies, justice is done to the complex reality of a diverse field in which stakeholders, each with their own agenda, actively sought to influence the process.

Dankwoord

Het schrijven van een proefschrift is in essentie een eenzame taak die veel intrinsieke motivatie vergt en een diepgevoelde interesse in het onderwerp. Het is echter niet mogelijk zo'n onderzoek succesvol te volbrengen zonder de hulp en betrokkenheid van anderen. Een aantal wil ik hier speciaal noemen.

Allereerst gaat mijn dankbaarheid uit naar mijn promotor Peter Romijn en copromotor Bram Mellink. Besprekingen met hen waren altijd interessant, uitdagend en verhelderend. Met Peters uitgebreide kennis van het binnenlandse bestuur tijdens de bezetting wees hij mij in de goede richting, stelde hij kritische vragen en liet hij mij de ruimte om mijn eigen ideeën over het functioneren van het onderwijsveld tijdens de bezetting te ontwikkelen. Bram las met kritische blik vanuit zijn kennis over het Nederlandse onderwijs en wist met zijn gerichte vragen mij aan te zetten tot grondiger en complexere analyses. Ik heb veel gehad aan hun constructieve commentaar, optimisme en lange adem. Beiden hebben mij op beslissende momenten begeleid met zorg, geduld en vertrouwen in mijn kunnen. Dit heeft mij meermaals het zelfvertrouwen gegeven dat ik nodig had om dit onderzoek succesvol af te ronden.

Zonder financiering van de NWO leraren promotiebeurs was deze studie er niet gekomen. Ik heb het als een voorrecht ervaren dat ik mijn baan als docent kon combineren met mijn baan als onderzoeker. Ook ben ik de International School of The Hague dankbaar dat zij deze combinatiebaan logistiek mogelijk hebben gemaakt. Zonder de geboden flexibiliteit was dit onderzoek nooit van de grond gekomen. Het NIOD verdient hier ook speciale melding. Als buitenpromovendus ben ik op het instituut welkom ontvangen en vond ik er vooral in de eerste jaren van mijn onderzoek een tweede thuis. Ik dank de leden van de Onderzoeksschool Politieke Geschiedenis en de promovendi van het NIOD. De besprekingen met de promovendi van deze twee groepen waren voor mij als buitenpromovenda van groot belang. Het zorgde voor verbinding met de academische wereld en dat hielp mij gedachten omtrent mijn onderzoek te specificeren.

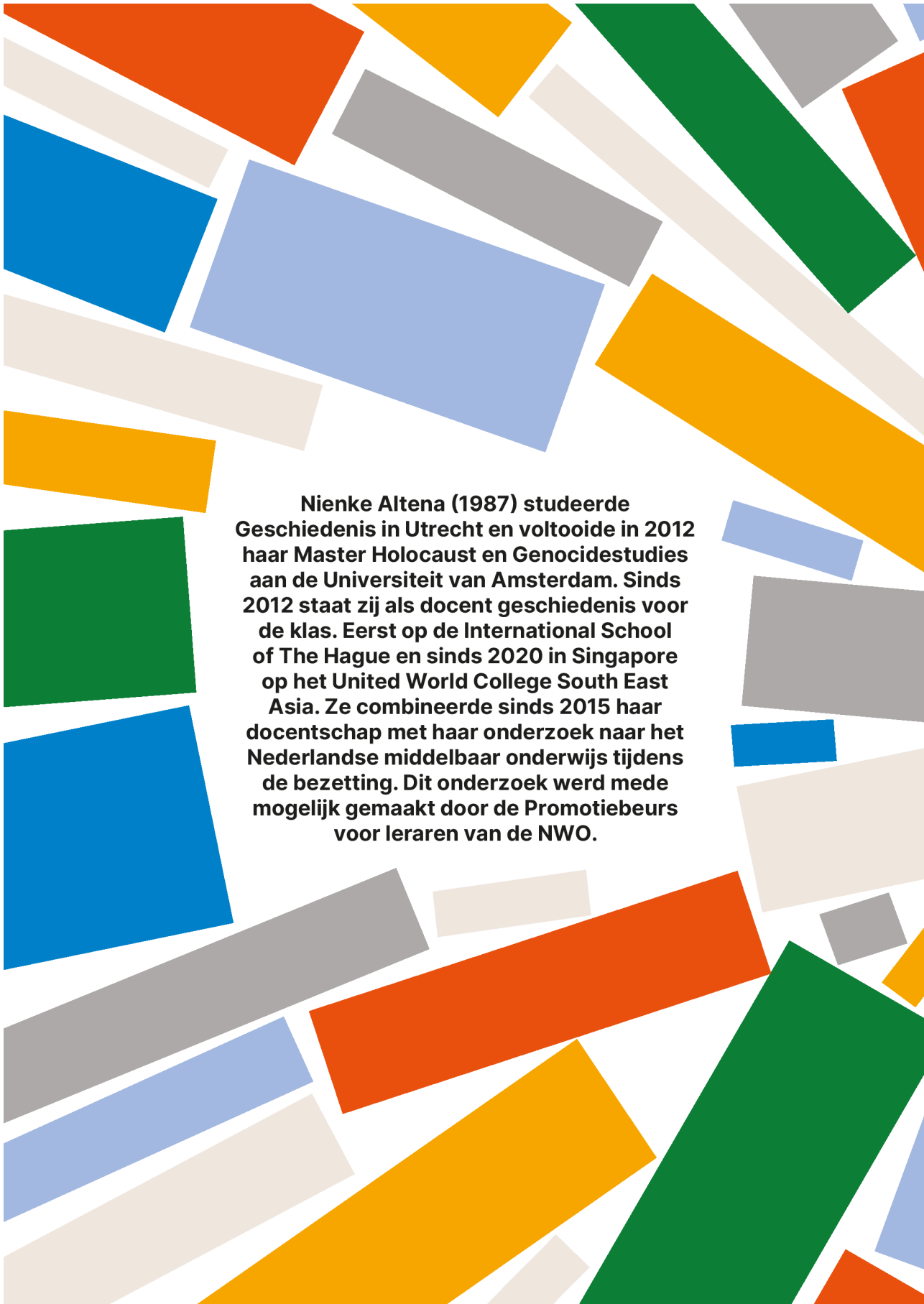
Als leraar ben je veelal onbewust van de impact die je hebt op het leven van je leerlingen. Soms wordt die direct duidelijk, maar vaker hoor je pas achteraf welke betekenis jouw handelen had voor het leven van een ander. Ik wil op deze plek graag mijn dank betuigen aan drie vrouwen wier aanmoediging voor mij van ongekende waarde is geweest. Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel heeft tijdens

een onderzoekscursus gedurende mijn Bachelor Geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht mijn interesse in archiefonderzoek gewekt. Zij moedigde mij aan om verder te gaan met historisch onderzoek. Isabella Duyvesteyn hielp mij bij de keuze voor het aanvragen van de leraren promotiebeurs. Haar motiverende woorden gaven mij het vertrouwen dat ik nodig had. Gemma Dawson hielp mij in de laatste fase van mijn onderzoek om vertrouwen te houden in de afronding ervan. Ik ben dankbaar dat alle drie op beslissende momenten mijn pad hebben gekruist en ik hoop in de toekomst dezelfde motiverende rol te kunnen spelen voor anderen.

Vrienden en familie waren onmisbaar in dit proces. Sanne Franck kwam als mede-promovendus altijd met de juiste nuanceringsen, Mariska Overgaag zorgde voor de nodige afleiding, Sanjay Perera bleef in mij geloven, terwijl Erin Witthoft altijd een luisterend oor bood. Marieke Oprel, die ik bij de Onderzoeksschool voor Politieke Geschiedenis leerde kennen, stond altijd voor mij klaar. Eefje Altena-Eppenga, onderwijzeres tijdens de bezetting, legde de basis voor mijn nieuwsgierigheid en leergierigheid. Bas Altena ging mij als promovendus voor en toonde begrip voor mijn uitdagingen. Maarten Altena liet mij zien dat je veel meer in je mars hebt dan je zelf denkt en Liesbeth Heerma van Voss bood ruimte voor reflectie. Mijn ouders en schoonouders zorgden voor de nodige ondersteuning van het thuisfront. Dankzij hun steun was het al die jaren mogelijk om de verschillende rollen (leraar, onderzoeker, partner, moeder, dochter, zus en vriendin) te blijven combineren. Mijn schoonvader Cees Molsbergen verdient hier een speciale vermelding. Zijn aanwijzingen als meelezers zijn van onschatbare waarde geweest. Ik heb het als heel waardevol ervaren dat we op deze manier hebben samengewerkt en ik heb veel aan zijn constructieve op- en aanmerkingen gehad.

Als laatste wil ik mijn partner in het leven bedanken. Gijs heeft mij vanaf het begin van het promotietraject bijgestaan met raad en daad. Zijn geduld is meermaals op de proef gesteld. Toch bleef hij altijd de omstandigheden creëren waardoor ik mij weer op het onderzoek kon richten. Daar ben ik hem oneindig dankbaar voor. Tijdens het tot stand komen van dit proefschrift zijn onze dochters Merel en Roos geboren. Aan hen draag ik graag dit boek op. Hopelijk kan het hen inspireren om te bereiken wat ze willen, met de vrijheid om hun eigen doelen na te streven.

Singapore, mei 2025

The background of the page is a collage of various colored geometric shapes, including rectangles and triangles, in shades of orange, yellow, green, blue, grey, and light beige. The shapes are scattered across the page, creating a dynamic and abstract pattern.

**Nienke Altena (1987) studeerde
Geschiedenis in Utrecht en voltooide in 2012
haar Master Holocaust en Genocidestudies
aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds
2012 staat zij als docent geschiedenis voor
de klas. Eerst op de International School
of The Hague en sinds 2020 in Singapore
op het United World College South East
Asia. Ze combineerde sinds 2015 haar
docentschap met haar onderzoek naar het
Nederlandse middelbaar onderwijs tijdens
de bezetting. Dit onderzoek werd mede
mogelijk gemaakt door de Promotiebeurs
voor leraren van de NWO.**